

ՄԻՒԹԱՐ ԳՈԶԻ ԴԱՏԱՍՏԱՆԱԳԻՐԸՆ

11-

ՀԻՆ ՀԱՅՈՅ ՔԵՎԵՐԵՐԵԿԵ ՊՐԵԽՈՒՅՔ

ՊԻՐԱ ԱԽՈՒՄԻԱՆԻՐԱՔ-ՆՈՅ

ԴՐԱՅ

Խ Ա Հ Կ Կ Ա Ա Խ Ո Խ Ե Հ Ա Հ Ա Հ

Վ Ե Ն Ա Ա

Մ Ի Շ Բ Ո Ր Ե Ա Ն ։ Տ Կ Ա Ր Ա Ն

1911.

ԵՐԿՐՈՒՆ ԱԾՏԱՆԱԿԻՐՁՆ

Արք.

ՄԻՆԻԹԱՐ ԳՈԶԻ ԴԱՏԱՍՏԱՆԱԳԻՐՁՆ

Թի.

ՀԵՇ ՀԵՅՈՅ ՔԵՎԵՔԱՑԱՐԱԿԵՐՈՒՆՆԵՐ

ՓՈՐՉ ԽԻՋՈՒՄՔԵԱՏՐՈՒԹԵԱՆ

ԴՐԵԱ

Խ Ա Հ Ի Կ Ս Ա Մ Ո Ւ Է Լ Ե Ա Ն

Վ Ի Ե Ն Ա Ա

Ո Ւ Ե Ւ Թ Ե Ա Բ Ե Ա Ն Ա 8 Գ Բ Ի Ա Կ

1911.

340
807-04

• Հայֆա յեզար
իշխանություն
Քաղաքական
հիմքներ

Միսիօններ ԳՈՒԻ ՊԱՏՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻՆ

14567

ԱՀԳԻԱՅԻՆ ՄԱՏԵՎՈՐԻԿԱՆ

ԴՐԱ.

ՄԻՒԹԱՐ ԳՈԶԻ ԴԱՏԱՍՏԱՆԱԳԻՐՔՆ

ՈՒ

ՀՈՒ ՀԱՅՈՅ ՔԵՎԱՐԵՄԵԱՆԻ ՊՐԵԲՈՒՆԵՐ

Գ ի ե ն ո ւ

Մ ի ո ւ թ ը մ ը ե մ ն ։ Տ ո ւ լ ո ւ ։

1911

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊՐԵՄԻ

Գ Ա Պ Ա Մ Ե Խ Ի Կ Մ Օ Ր Ո

Տիրական Հպատակության Առաջնահանձնական

Տ Ե Ր Ա Տ Կ Ի Ւ Ն Ե

Յ Ա Ռ Ա Զ Ա Բ Ա Դ

Ներկայ աշխատութիւնը, որ ամբողջ շրջա տարի պարսկացարաք տառապրւում էր «Համբէկ» Ամսութեայ «ում» (1907-1910 թ.), ոյժմ լոյս մեր ընծայում տառանձն գրով՝ Սա այս յարմարութիւնն է ներկայացնում. որ ոյս սիմեոֆ հետաքրքրուուն Շաբանարութիւնն ունի անմեջապէս որանից զգացնելու և ափազուոծ չի լինելու որոնել ու քրրել «Համբէկ» Ամսութեայ. շրջա տարիւայ գոնազան համարնեց:

Մեր այս աշխատութեանն ձևավիրն «Համբէկ» Ամսութեայն տպագրութեան յանձնելուց յանու մինչեւ նրա աւարտուց լոյս նն անեալ մի քանի շանչեկան Ռուսականիքութիւններ կ'ին Հայոց իրաւունքի մասին, ինչպէս «քինուակ» Պրօֆ. Կարսովի Grundriss d. Geschichte des armenischen Rechtes (Zeitschrift für vergleichende Rechtswissenschaft, XIX. B. II/III. Heft u. XX. B. I. II.) աւ Նիկ. Ազնվացի — Արքուն ու Պատու Խօստանա: Արտադ Հայոց կ'ին իրաւունքի մեր շօշափում մի քանի նորութեր ուսուականի յաջող նն լուծել աւ մանաւանդ զնքրին նորագոյն տունաշների կմանն պայ աւելի լոյս է սփուռտ նոյ իրաւունքան մի քանի հիմնարութիւնների. մանու լանդ նորագութեանն պայ:

Պրբին տուաշին նոտուամն ընդհանուր պատութիւնն է կրում. նիւթ ունենացով ընդհանրապէս կ'ին Հայոց իրաւունքի պատմութեան ուրուապիծը, որով աւ փորձում մեր իրաւունքն Միմիթայ Թօցի սուրբիցների

նարցը: Թէ ոքան-յաշաղունը է մեզ այդ կնմոռա նարցը լուծել, թոշում մսի ընթարժութիւնայնացքին: Այս առաջին հատուածի ամբողջ բովանդակութիւնը նամառօտութիւն է մեր մի ուրիշ աւալի ընդարձակ ու տակաւայն շամարտած ուսումնասիրութան՝ “Հին Հայոց իրաւունքի պատմութեան”, ուստի Միփիթար Ֆօշի Դատաստանագի ազդիւնների մեջ լուսաբանութիւնն շատերին թերևս թուայ ոչ բաւարար ու ոչ զբու կատարած:

Կորիկայ լոյս ընծայութ աշխատութեան մէջ մենք շօջափնչ մսի Միփիթար Ֆօշի Դատաստանագրքի միուն մի բանի մասնին, այս է՝ դատավարութիւնն, դատակագմութիւնն ու բազմացիական իրաւունքը, իսկ մասնաւ մասները՝ Պատժական, Պատական, Միջազգային ու Նկարնացական իրաւունքները մասնիք մնուին մակապայտմ նրատարակնել տուանձին, իրբու ննիկայ աշխատութեանն շարունակութ արկանը մաս:

Յ Ա Ր Կ

Ե. Հ.

Ըստուազարման	<i>Է. Հ.</i>
Տակեր	<i>Է. Հ.</i>
Նքիուակը	<i>Ժ. Շ.</i>

ՀԱՅՈՒԽԻՄ ԽՐԱՋԻՆ

Գլուխ Ա. Դատարանի 1—IV	1—36
Գլուխ Բ. Հայոց Պատառապետագրի յօրինակն շարժագիրները	36—43
Գլուխ Գ. Հայոց Պատառապետագրի առքիւ- ները. I—V	43—108

ՀԱՅՈՒԽԻՄ ԽՐԱՋԻՆ

Դատակագիրներին և դատավարութիւններ

Գլուխ Ա. Դատակագիրներ. I—V	109—148
Գլուխ Բ. Դատավարութիւն. I—V	148—176

ՀԱՅՈՒԽԻՄ ԽՐԱՋԻՆ

Ամպերացիական իրաւունքը

ՄԱՍՍԻ ԱՄՈՒՋԻՆ. Ըստակական իրաւունքը:

Գլուխ Ա. Ամուսնական իրաւունքը	178—288
I. Ամուսնական ամուսնական յարա- մաբրութիւնները	178
II. Ծննդական յարաբերութիւնները	187
III. Ամուսնութեան զուգումն	199
IV. Ամուսնութեան լուծումն	217
Գլուխ Բ. Ժամական իրաւունքը	228—236

<i>ՄԱՍԻՆ ՀՐԱՄԱՈՒՐ. Ժառանգական իրաւունք:</i>	
Գլուխ Ա. Կտակով եւ տունց կտակի ժառան-	ՀՀ
գումար	237
Գլուխ Բ. Ժառանգումն ըստ կտակի	238—241
Գլուխ Գ. Ժառանգումն տունց կտակի	241—272
 <i>ՄԱՍԻՆ ՆԻՐՈՒՐ. Ընշական իրաւունք:</i>	
Գլուխ Ա. Անշարժ եւ չպրեռն սահմանաձր.	
I—IV	273—292
Գլուխ Բ. Հողամերութիւն. I—IV	293—308
Գլուխ Գ. Սուրենթիւն. I—III	308—318
 <i>ՄԱՍԻՆ ԶՈՒՐՈՒՐ. Դուշակի իրաւունք:</i>	
Գլուխ Ա. Ընդհանուր տեսութիւն	319—326
Գլուխ Բ. Առանձին դաշինք	327—344
I. Տօւրելուք	327
II. Սուսացուածք վարձումն	332
III. Մամի վարձումն	333
IV. Փոխառական պարապատութիւն	337
V. Ըսկերութիւն	341
VI. Առանք	343

Վ. Բ Ի Պ Ե Կ Ջ

Տրես	Առաջ	Խոհանոց է.	Ավելաց է լինի
72 առարկեալ	իրերք		երկրի
124 .. 3	—		զողովեն հոգու
177 վերի 9	սպասմական		սպասմական
178 սպարհել 1	սպասմական		սպասմական
189 .. 13	երկրի		իրերի
327 պարեւ 3	II		I

ՀԱՅ ՏՈՒ ԽՈՎ Ա Ա Խ Ե Խ Ե

Գ Ե Խ Ե Խ Ե .

Դ Ե Խ Ե Խ Ե :

I.

Հայկական իրաւունքի պատմութեան մէջ
նշանաւոր տեղ է բանաւոր Միսիթարայ Գօշի
Դաւագագիքն Հայոց։ Այս դաստաստա-
նագիրը բազմաթիւ ձեռագրներով ու վա-
րիանաներով ցրուած է զանազան գրագարան-
ներում, որոնց մէջ գլխաւորագէս յայտնի են
Ա. Խշմիածնի եւ Անենեակի Ա. Ղազարի գատաս-
տանագիրը ձեռագրները։ Միսիթար Գօշի անու-
նով յայտնի ձեռագրները մեծ մասամբ միացած
են ուրիշ մասերի հետ, որոնք բաղկացած են
բացառապէս օտար որէնքներից՝ մովսիսական,
յունական եւ այլն։ Օրէնքների արդ ժազավածու-
ները աշքի են ընկնում մասաւորապէս հետեւ-
եալ բովանդակութեամբ։ ա) Կախաղրութիւն։
բ) Խկեղեցական կանոնը — 125 յօդւած։ գ)՝
Աշխարհական որէնք — 130 յօդ.։ դ) Մովսի-
սական որէնք — 67 յօդ.։ ե) Ասորա-Հռով-
մէտկան որէնքներ — 152 յօդ.։ զ) Յունական

օրէնք — 19 յոդ.: ը) Կանոնք օրինաց —
85 յոդ.:

Ի հարկե բոլոր Պատաստանագրքերը չեն
բավանդակում իրենց մէջ վերոյիշեալ բոլոր մա-
սերը ամբողջապէս։ Ծատձեռագրներում բա-
ցակայում է այս կամ ոյն մասը եւ առանելա-
պէս վերջին չորս մասերը։

Այս հանգամանքը, որ Հայոց Պատաստա-
նագրքի բազմաթիւ ձեռագրները մեծ մասմէ
բազկացած են վերոյիշեալ մասերից, առիթ է
առել մի քանի գիտնականներին, որոնք Հետա-
րրբուել են Հայկական իրաւունքի պատմու-
թեամբ, ինչպէս օրինակ՝ J. Kohler (Das Recht
der Armenier — Zeitschr. f. vergleichende
Rechtswissenschaft, VIII. B., S. 385—436),
Hube (Zeitschrift der Sawignistift. Römische
Abt. III. B., 1882), Sachau und Bruns (Das
syrisch-römische Rechtsbuch, Berlin) եւ այ-
լանի Փրանսիացի ու Հայ բանասէրներին են-
թաղբելու, որ այդ բոլոր մասերի հեղինակը
միւսնոյն մի անձնաւորութիւնն է լինելու։ Ուստի
Հայոց Պատաստանագրքի յօրինումն իր բոլոր
մասերով վերագրում են Ախիմար Կոչին, որը
յօրինել է Պատաստանագրքի առաջի երկու
մասերը եւ Նախագրութիւնն իրեն իսկական
Հայկական իրաւունական երկեր, իսկ մեացեալ
մասերը իրը թէ նա թարգմանել է Համեմատ
ընագրներից։ Այսպիսի մի ենթադրութեան
նշանակութիւն էին տալիս Հիմք ունենալով, նախ
ու առաջ՝ Կաթոնագրութեան բավանդակութիւնը,

որն յիւաւի յարինած է Ախիթար գոշն, եւ ապա՝ այն յառաջարանները, որոնք կցւած են մի քանի ձեռագիր-ժողովածոներին։ Այդ յառաջարանները զբած են յետագայ հին արտազբաղների ձեռքով, որոնք նայում են որէն զիրք-ժողովածոների բոլոր մասերի վրայ, իրրեւ Ախիթար գոշին պատկանեալ գործի։

Մի կողմը թողնելով հին արտագրողների անհիմ ու բռնազրօսիկ կարծիքները, անհրաժեշտ է առմիջա նկատի առնել այն, որ Ախիթար գոշը զրել է իր Դաւիթի նիւն, թնդես դա պարզ երեւում է բովանդակութիւնից, միայն կից երկու մասի՝ Եվուան-ին իւնան+ է և ՝ Աշեր-հան-ին շշին+նէին+ ։ որոնք յիւաւի Ախիթար գոշի անձի աշխատառթեան արգասիքներ են։ Անացեալ մասերը պէտք է համարել ուրիշ, մեզ անյայտ անձերի գործ։ Այսպիսի, միանգումայն իրաւացի հայեացք ուներ հանգացեալ Աւհան Շ. Աւրուապեա Բաստամեանը, որը Հայոց Դատաստանագրքից վերաբերեալ զբած մինազատութեան մէջ առաջ է բերում իր կարծիքները պաշտպանելու համար հետեւեալ առարկութիւնները¹։

Դատաստանագրքի առաջի երեք մասերում (Դաւիթի նիւն, Եվուան-ին իւնան+, Աշեր-հան-ին շշին+) հայկական աղբիւրներից վերցրած օրէնք-

¹ Ախիթար գոշի Դատաստանագրքից Հայոց համար Աւագան Ս. Ա. Բաստամեանի. Աւագանցաւում, 1880. Համար. ԱՅս աշխատառթեան թիւն հայուսացականից. երեւ 116-123.

ՆԵՐԻՆ կից ՄԽԱԲԱՐ ԳՈՉ առաջ է բերում շատ
օրէնքներ, վերցրած մավասական եւ յունական
իրաւունքից։ Անտարակոյս գժուար է ենթադրել,
որ մեր հեղինակը կազմել է կամ թարգմանել
է ատար օրէնքների յատուկ մասեր, երբ արդեն
վերցիշեալ երեք մասերում մենք գտնում ենք
նոյն օրէնքներից քաղուածներ կամ փոխադրած
յօդուածներ։ Բացի այդ՝ կարող է հարց ծա-
գել, որ միւս մասերի թարգմանութեան համար
անհրաժեշտ էր գիտենալ յանարէն կամ ասո-
րէր են յեղուները։ մինչդեռ, որքան մեզ յայտնի
է ՄԽԱԲԱՐ ԳՈՉԻՆ վերաբերեալ կենսագրուկան
աեղեկութիւններից, նու միանգամայն անդիտակ
էր այդ լեզուներին։

Այսուհետեւ աչքի է ընկնում մի այլ ա-
ռանձնայառակ հանգամանք։ Դրատուատուագրքի
ձևադրների շատ օրէնքները բաղկացած են մի-
միայն (միացած կամ առանձին-առանձին) կամ
յունական, կամ՝ առարա-հառավական եւ կամ
մավասական օրէնքներից։ Այդ ձեռա-
գրներին կցուած են յանելուածներ մեծ մասամբ
յարոյական ու խրատական ճառերի, աստուածա-
բանական ու այլ կրոնական աղօմքների բովան-
դակութեամբ։ մի խառըով՝ այնպիսի նիւթեր,
որոնք ոչ մի առնչութիւն չունին ատար օրէնք-
ների մասերի բավանգական թեան հետ։ Արդ,
եթէ ընդունենք, որ ՄԽԱԲԱՐ ԳՈՉ է եղել այդ
ատար օրէնքների թարգմանիչը, մենք դրանով
ստիպւած պիտի լիննեք ընդունելու եւ այն են-
թադրութիւնը, թէ յիշեալ յանելուածների

հեղինակը նոյնպէս Մխիթար Գօշն էր լինելու։
Սակայն դա հակառակ է ճշմարտովթեանը, քանի
որ վերաբիշեալ յաւելուածները դուրս են եկել
ուրիշ հեղինակների ձեռքերից, հեղինակների,
որոնք մեծ մասամբ մեզ յայսնի են արգեն յա-
նուանէ։ “Եւ ահա բոլոր վերաբերեալ խորհր-
դածովինների եւ բացատրութիւնների վրայ
հիմնուելով, ես չեմ ընդունում, որ թէ մեր սրի-
նակի մէջ եղած մավասական եւ յունական
որէնքների քաղուածքները եւ թէ միւս որինակ-
ների մէջ եղած զանազան յաւելուածները (ի-
րաւաբանական) պատկանէն Մխիթար Գօշն։
— ասում է Առաջան Շռ. Ա. Բաստամեանը,
վերջացնելով այդ հարցին վերաբերեալ իր ըն-
դարձակ արգումենացիանը։

Որպէս զի հնարաւոր լիներ աւելի բա-
պարզել այդ կնճռու ինդիրը, թէ Մխիթար
Գօշը բնաւ էքր կարող լինել հայ դատասաւ-
նագրքերի ձեռագրների մէջ կցուած օտար
որէնքների մասերի թարգմանիչը կամ կազմողը.
անհրաժեշտ է մեր կարծիքով հիմնուել այլ եւ
հետեւեալ խորհրդածով թիւնների վրայ։

Ենթադրենք մի բարձր, որ դատասաւ-
նագրքերի այդ վիճելի մասերի հեղինակը՝ Մխի-
թար Գօշն է եղել։ Այս գեպքում, անշուշտ
պէտք է կարծել, որ Մխիթար Գօշը թարգմա-
նել էր այդ որէնքները ստարազգի դատասաւ-
նագրքերից հայերէն, որպէս զի նկրը կարողա-
նար ընդօրինակել կամ սգառիլ այդտեղից հայ
դատասաւնագիրքը կազմելու, այսինքն Կեշ-Դ-

նուն, Ելիշեական իւնանները ու Աշխերհուն օչին+
 հերը յօրինելու համար: Մինչդեռ եթէ ուշի ու+
 շով համեմատենք այս երեք մասերի բավանդա-
 կութիւնը մնացեալ օտար մասերի հետ, կը
 գունենք, թէ որդան թոյլ եւ նուազ է եղել այս
 դեպքում այդ օտար ազդեցների կիրառութիւնն
 եւ նոյն իսկ կարելի է ասել, որ վերջինները ոչ
 մի ազդեցութիւն չեն ունեցել առաջինների վրայ:
 Միակ՝ զա մովսիսական օրէնքներն են. որոնք մեծ
 գեր են խաղացել եւ ազդեցութիւն թողել դա-
 տաստանագրի առաջին երեք մասերի վրայ: Աա-
 կայն մովսիսական օրէնքները տակաւին շատ վա-
 ղաց արդէն յայտնի են Աստուածաշնչից, որ
 արդէն ամրող է դար առաջ, նոյն քան Միհի-
 թար Գոշը, թարդ մանուած էր եղել հայերէնի:
 և վերաբերում է յունական, իսկապէս բիւ-
 զանգտեկան օրէնքներին, որոնցից Միհիթար Գոշը
 հնարաւարութիւն ուներ սգուռելու իր Դատաւա-
 տանագիրքը կազմելիս, գրակը մեծ մասամբ բազ-
 կացած են կանոնական օրէնքներից եւ սուրբ
 հայրերի, զանազան պատրիարքների որոշումնե-
 րից: Այդ օրէնքներն ու որոշումները նմանապէս
 արդէն յայտնի էին հայերէն թարդ մանութիւն-
 ներով վազուց ի վեր, մինչեւ Միհիթար Գոշի
 ժամանակը. շնորհիւ տեղական հայ եկեղեցական
 ժողովների ու բարձրագոյն հայ հոգեւորակա-
 նութեան ներկայացուցիչների կոնդակների եւ
 չըշաբերականների: Իսկ առորահ հռովմէական,
 նաև այն յունական օրէնքները, որոնց նիւթը
 բազարական իրաւունքն է, չեն ունեցել ոչ մի

շօշափելին աղդեցութիւնն առաջին երեք մասերի
նիւթի վրայ, եւ ուրեմն այդ աղբիւրներից Մխի-
թար Գոշը, կարելին է ասել բնաւ չէ սգտուել,
իսկ եթէ սգտուել է, այնքան չնչին ծաւալով
եւ անուղղակին, որ այդ աղբիւրների նշոյլները
զրեթէ աննկատելի են:

Առաջ է գալիս եւ մի այլ հարց: Մխի-
թար Գոշը կարող էր ինքը թարգմանել օտար
օրէնքների այդ մասերը ոչ թէ այն նպատա-
կով, որ ինքը սգտուի նրանցից հայ-գատաստա-
նակ իրքը կազմելիս, այլ որպէս զի հայ գատա-
րանական հիմնարկութիւնները զեկավարուէին
օտար գատաստանագրքերով եւ գատավարու-
թիւնն միշտին կիրառ էին հայկական օրէնքներին
կից նաև պատրաստի օտար օրէնքները: Այս
տեսակ ենթագրութիւնն ինքն լուս թիքնան տա-
պալում է հենց Մխիթար Գոշի խօսքերի հի-
ման վրայ: Անընդինս իր Կունուդրութեան մէջ, ինչ-
պէս յետոյ կը տեսնենք, յիշատակում է մի ամ-
բողջ շարք այն բոլոր պատճառների, որոնք նրան
առիթ են տուել ձեռնարկելու հայ-գատաստա-
նագրքի յօրինելը: Այդ շառաժառիթների մէջ
զիւստոյ տեղն է բռնում այն փաստը, որ հայերը
չեն ունեցել իրենց աղդ ային օրէնսդիրքը՝ հայ-
կական Corpus iuris-ը եւ ստիպուած են եղել
հանապազ զիմելու օտար օրէնսգրութիւններին:
Հետեւապէս, եթէ Մխիթար Գոշը սկսել էր
ձեռնամուխ լինել հայկական Corpus iuris-ը
կազմելուն, որպէս զի զրանով կարելի լիներ
կասեցնել եւ նուազեցնել օտար գատաստանա-

գրքերի նշանակութիւնն իր հայրենիքում, ապա
ինչպէս նա կարող էր իր որտպյայտած կար-
ծիքների ու համազմունքների հակառակ թարգ-
մաննել հայկական գատարանների կիրառութեան
համար զանազան յանական, առորաւ-հռովմէա-
կան եւ այլ օտարազգի գատառատանագրքեր:
Աներկրայ է, որ ներկայ դէպքում օտարազգի
օրէնքների այդ ժողովածուները թարգմանուած
են ոչ թէ Միսիթար Գօշի, այլ մեզ միանդա-
մայն անցյայտ թարգմանիքների ձեռքով եւ այն էլ
Միսիթար Գօշից շատ առաջ եւ նախ քան հայ
գատառատանագրքի լոյս աշխարհ տեսնելը: Իսկ
թէ ինչու կարծում ենք, որ այդ օտար օրէնս-
դրքերը հայերէն թարգմանուած էին առելի ո-
ւազ, հիմնուում ենք գարձեալ Միսիթար Գօշի
խօսքերի վրայ: Հայ գատառատանագրքի հեղինակը
իր Կախագրութեան մէջ քանիցու յաւ և յայտ-
նում, որ հայերը զբկուած են հայկական ազ-
գայնն գատառատանագիրք ունենալուց եւ սահ-
պուած են գիմնլու օտար գատառատանագրքերին:
ու գատարաններին: Պարզ է, որ այդտեսակ
օտար գատառատանագրքերը հայ ժողովրդի մէջ
տարածւած կը լինէին հայերէն լեզուով, հայ
թարգմանութիւններով, քանի որ հայ գրա-
գէտներից շատ քչերը տեղեւակ լինէին յանա-
րէն եւ ասորերէն լեզուին մանաւանդ միշին գա-
րերում:

Կակատի առնելով բոլոր վերեւ ասածները,
մենք Միսիթար Գօշի անուան վերագրած Հայոց
գատառատանագիրք ասելով, կընդունենք բա-

յառագիշտ առ աշխին երեք մասերը — Դակումենտներ, Եվրոպական ինժեներութեան գրքեան Ահա այս մասերի վերլուծման փորձերով ել կը զբաղուենք Ներկայ այս աշխատութեան մէջ : Ինչ վերաբերում է մացեալ մասերին՝ ստարագի ժողովածուներին, որոնք հին Հայաստանում անտարակոյս գրական իրաւունքի նշանակութիւն են որոշ չափով վայելելին եզել, մենք ու շադրութեան կ'առնենք այդ որէնքներն այն չափով, ինչ չափով նրանք կապ ունին Միամիար Գոշի Դատաստանադրի ըրբի հետ, իրեւ որէնքնադրութեան ազբիւ Ներ:

11.

Հայկական իրաւունքի պատմութեան մէջ
Մխիթար Գօշի Պատաստանագիրը հանդիսա-
նում է իրին միակ իրաւաքանական արձան,
որէնքների միակ ժաղավածու, որի հիմոն պայ-
կարելի է. մատաւրապէս քաղաքար կազմել հին
հայկական քաղաքացիական իրաւունքի մասին:
Այս միայն մեր աչքերում, այլ եւ Մխիթար
Գօշի ժամանակակիցների եւ նրանց յետագայ
հայ հասարակական - քաղաքական կեանքի ներ-
կայացոցիների աչքերում "Պատաստանա-
գիրը Հայոցը վայելում էր ազգային քաղա-
քացիական որբեքների կող էքսի նշանակութիւն:
Ըստհիւ այդ հանգամանքի "Հայոց Պատաս-
տանագիրը" տարածւած էր շատ մեծ ծառա-
լով եւ մեղ հասած ևն ահապն թռուց նրա

ձեռագիր օրինակները։ Այդ գրչագիրներից երեւոմ է, որ սկսած քր դարու վերջից Մխիթարյան Գոշի Պատառատանագիրը Փոքր Ասիայի հայկական գատարանական հիմնարկութիւններում կիրառուելիս է եղել իրեւ գործնական իրաւաբանական ձեռնարկ, թէ և այն ժամանակ հայերն այնուեղ զրկուած էին արդէն քաղաքական թերթուրոյնութիւնից։

Մխիթարյան Գոշի Պատառատանագիրը, պարփակելով իր մէջ քաղաքացիական օրէնքներին կից նաև եկեղեցական օրէնքներ, դրաւել էր չլաւառապէս մեր հոգեւոր վարչական մարմինների ու շագրութիւնը։ Աւասի նու դարձել էր ամենատարած ու ամենագլխաւոր օրէնքնիրը հայկական հոգեւոր գատարանական հիմնարկութիւնների մէջ, մանաւանդ ընտանեկան ու ժառանգական իրաւունքների հարցի վերաբերման։ Պատառատանագիրի այդ տեսակ ազգեցութեան հետքերը գոյութիւն ունին նոյն իսկ մեր օրերը։ Ա. Էջմաննի Ամենագումար գործ են ածում մինչեւ օրս, ինչպէս եւ առաջ, մեծադիր ձեռագիր - կանոնագիրը։ օրը շատ վաղուց է կազմուած եւ որի մէջ կայ նաև Մխիթարյան Գոշի Պատառատանագիրըն իր ամբողջութեամբ։

Գոշի Պատառատանագիրը ճանապարհ հարթեց իր համար նմանապէս Ախլիկիայում, ուր այն ժամանակները ծագեւում էր Ռուբինեան հարատութիւնը։ Հայոց զարքերի սպարապետը՝ իշխան Ամիւտը, Հեթում թագաւորի եղբայրը, 1255 թուին վերածեց Մխիթարյան Գոշի Պա-

առաջանագիրը գրաբարից աշխարհաբարի,
որպէս զի այդ օրէնքները դիւրնըմբոնելի ու
մատչելի գառնային ժղովրդի համար։ Ա. Հ. Դ
Ամրատը մասամբ իրեն թոյլ տռեց նաև մի
քանի փոփոխութիւններ՝ կրծատոմներ եւ¹
յաւելումներ գլխաւորապէս տեղական հոյ ժու-
ղովրդական սովորոյթներից՝ մացնել իր թարգ-
մանութեան մէջ, նպատակ ունենալով, յար-
մու բացնել Պատաստանագրքի օրէնքները ան-
զական պայմաններին ու նոր տէրութեան կա-
րիւներին։ Ա. յապիսով մեր Պատաստանագիրը,
միացած՝ Անտիոքի Անսիզի։ Օրինագրքի հետ,
դարձաւ, բարձրագոյն վարչութեան ներկայա-
ցոցի սանկցիայի շնորհիւ, մի տեսակ աղքային
պետական Օրէնսդիրը, որով զեկավարուում էին
Ալլիկիայի գառտարանական հիմնարկութիւնները։
Արկայն այս բոլոր վերցյիշեալներով չի վերջա-
նում մ' Ախիթար Գոշի Պատաստանագրքի նշա-
նակութիւնը։

Անցեալ / գարու հօական թուականների
վերջերը Ախեննայի պրոֆ. Բիշովը հրատարա-
կեց Լեհաստանում երբեմն գործադրուող հայ-
կական իրաւունքին վերաբերեալ մի շաբթ հե-
տազատութիւններ¹։

1. Urkunden zur Geschichte der Armenier in Lemberg. 1864. 2. Das alte Recht der Armenier in Polen. Aus Urkunden des Lemberger Staatsarchivs. — Blätter für Literatur- und Kunst- Beiträge zur österr. kaiserl. „Wiener Zeitung“ 1857. Nr. 28, 33, 37, 39. 3. Das alte Recht der Armenier in Lemberg. Wien 1862.

Աշխատելով Լէմբեսգի քաղաքային դիւանատանը, յիշեալ պրոֆեսօրը գտել էր մի հայ Դատաստանագլոբի ձեռագիր, հաստատուած 1518թ. Լեհաստանի թագաւոր Սիցիանոնցի ձեռքով: Խնդպէս երեւում է Լէմբերգ քաղաքի դիւանատան հին թզ երից ու ձեռագիր վկայականներից, հայերը Լէմբերգում եւ ընդհանրապէս Գալլիցիայում ժողովարութեան իրաւոնքներ: Հայերը անդադար կոիւ մղելով տիրապետոց օտար իրաւոնքի դէմ, վերջ ի վերջոյ ստիպուած էին ներկայացնել տեղական բարձրագոյն իշխանութեանը իրենց ազգային օրէնքներից կազմած օրինագիրքը: Այսպիսով մեզ հասել են թէ լատիներէն և թէ հայերէն լեզուներով մի քանի օրինակ հայկական օրէնքների ժողովածուածեագիրներ, որոնք գործադրում եին Լեհաստանի քաղաքային հայ համայնքներում: Աւհան Շ. Տ. Բառատամեանի կատարած ուշագրաւ համեմատական հետազոտութիւնները ապացուցանում են, որ Լէմբերգի յիշեալ հայ Դատաստանագլոբերը բաղկանում են զիստորապէս Միիթար Գոշի Դատաստանագլոբից վերցրած յօդուածներից: Միայն տեղ տեղ համաձայն երկրի սպեցիֆիկ պայմաններին ու ժամանակի հանգ ամանքներին, նկատելի են չնչին փոփոխութիւններ, որ մոցրել են օրէնսդրքերի մեջ անյայտ հեղինակ կազմազները, որոնք փոխարինել են ինչ ինչ բաներ օտար ազբիւրնե-

րից, թէեւ կը կնում ենք, խիստ աննկատելի, շնչին շափով¹: Կայծանման կարծիք է յայտնում միանգ ամայն անկախ Աւհան Շ. Ա. Բառաւամ անից Բերլինի համալսարանի Պրոֆ. Յ. Կոլերը²: Աերցինս անգիտակ լինելով հայ լեզուին, բաղդատել է Աէմբերդի հայ Դատաստանագրքի բնագիրը Պօշի Դատաստանագրքի այն յօգուածների հետ, որոնք մուծուել են Այսաց թագաւոր Աւիլթանգի օրէնսգլուխի մէջ, իսկ Աւիլթանգի այս Այսկան օրէնսգիրը փոքրիկ կրմատումներով թարգմանուել եր երբեմն գերմաներէն Հայութհաւողէնի ձեռքով՝ նրա „Reiseerinnerungen in Transkaukasien“ հանոպարհորդական նկարագրութեան մէջ:

Բայց ի ոյդ՝ յայտնի են Հայկական օրէնքների ժաղացածուների ձեռագրեր Պրիմի թերակղզու թաթարների լեզուով, ձեռագրեր, օրոնք գրեթէ ԺԶ դարու դրոշմ են կրուժիրնեց վրայ: Օրէնքների ոյդ ժաղացածուներն, ինչպէս երեւում է բնագրից, թարգմանուել են Աէմբերդի հայ Օրէնսգրերից և Հաւանականորէն ծառայում էին այն հայերի կարիքներին, որոնք գաղթել ել են Պրիմու թերակղզին և այնուղի խաների հպատակ էին գարձել: Այստեղ հայերը օժտուած լինելով ազգային ինքնուրոյնութեան մի քանի առանձնաշնոր-

¹ Միեխմար Պաշի Դատաստանագրքը + Ցէւ Ցառարքաբանութեան թէր Աւհան Հայութհաւողի, Երև 21-37.

² J. Kohler, Das Recht der Armenier, Zeitschr. f. vergleichende Rechtswissenschaft.

Հումանիտարիզ, մանաւանդ զատաւառանական գործերում, երեսի ստիպուած են եղել ներկոյյացնելու թաֆտար խանին հայկական օրէնքների միժազգածու։ Այսպիսով յիշեալ դէպքում թափարերէն կազմած հայ դատաստանագլրի պլատար աղբիւրը կազմեակի կերպով եղել է դարձեալ Միսիմար Գօշի դատաստանագիրը¹։

Եմանապէս Աստրախանի եւ Կոր-Կախիշեւանի հայերը Պուտուաց Խատերինե ք կայսրուհու հաստատութեամբ վայելում էին որոշաեղական ինքնավարութիւն հայկական օրէնքներով։ Տարաբախտաբար այդ օրէնքների ձեռագիր ժաղովածուները, որոնք գանուում են յիշեալ քաղաքներում ուսումնասիրուած եւ համեմատուած չեն։ A priori ենթադրում ենք, որ Միսիմար Գօշի դատաստանագիրը անշուշտ մեծ ազգեցութիւն ունեցած կը լինէր Կոր-Կախիշեւանի ու Աստրախանի նախկին հայ համայնքների վերոյիշեալ դատաստանագրքերի վրայ։

ԺԷ դարու սկզբներին Արաստանի թագաւոր Ամինիմանդ Զը, երբ սա գեռ եւս գեորգի ԺԷ թագաւորի բացակայութեան պատճառով Արաստանի կառավարին էր, կազմել էր օրէնքների մի վրացելէն ժաղովածու։ Դատաստանագիրը թագաւոր Ամինիմանդին անունով, բաղկացած Ղ մասից։ Արական այդ օրէնքը երրորդ մասի բովանդակութիւնը բաղկա-

¹ Ա. Յ. Ա. Բ առաջանձուան՝ Առաջարկութեան թիւ Հայութական Միսիմար Գօշի Հայոց Դատաստանագիրը։

ցած է բացտապէս սրէնքներից, որոնք բազուած են եղել Ա. Էջմիածնում՝ կիրառուած կանոնագրքերից։ Այդ հայկական սրէնքները, որոնք ներմուծուել են Ա. Ամիսթանգի վրաց Օրէնսդրի մէջ բաժանուում են երկու մասի. առաջին մասը, որ բազկացած է 150 յօդուածներից, ուրիշ ոչինչ է, եթէ ոչ ասորա-հռովմէական սրէնքների թարգմանութիւնն հայերէնից, երկրորդ մասը, ինչպէս կարելի է եզրակացնել նոյն խոկ մակերեւութային համեմատութիւնից, կազմում է Մխիթար Գոշի Պատառաւանագրքի 2րդ և 3րդ մասի (Եկեղեցական կանոնք և Ծխարհական սրէնք) յօդուածների բառացի թարգմանութիւնը։ Միմիայն տեղ աւել նկատելի են աննշան փափոխութիւններ և յօդուածների խանգարուած գասաւորութիւններ։

Այստեղ անհրաժեշտ է շեշտել, որ Հայոց սրէնքների մուծումը վրաց թաղաւոր Ա. Ամիսթանգի Օրէնսդրի մէջ դիպուածական շպէտք է համարել։ Հայերը, ապրելով վրացիների հետ կից, միեւնոյն քաղաքական կուտուրական պայմաններում, ինքնըստիճքեան կատարում էին մի տեսակ միջնորդի գեր բիւզանդական քաղաքակլիթութիւնը աւարած ելու իրենց հիւսիսային սահմաններում։ Քրիստոնէութիւնը առաջ երի գիւտք, ճարտարապետական արտօնաւութ անդամն վրաստան Հայաստանից։ Իիւզանդական, այսթեքն յունական սրէնքները, որոնք բազմաթիւ ձեռագրերով տարածւած էին Հայ դատաստանական հիմնարկութիւններում անշուշտ

մուտք պիտի գործէին վրաստան դարձեալ
Հայաստանից: Հայերը, յետագայու մ զրկուելով
իրենց քաղաքական ինքնությունութիւնից, Կավ-
կասեան սահմաններու մ միանգամայն ձուլուե-
ցին իրենց կուլուուրայով եւ իրենց քաղաքակըր-
թութեան զարգացումով վրաստանի հետ:
Այնպէս որ այնուհետեւ հայկական ու վրա-
կան քաղաքակըրթութիւնները այլեւս իրարից
ոչնչով չեին տարբերում: Առօտի զարմանալիք
չէ, որ Պատաստանական հիմնարկութիւններն
էլ երկու այդ ազգութիւնների մէջ միաձեւ էին
եւ համանիշ բնաւորութիւն էին կրում: Միւս
կողմից էլ այն հանգամանքը, որ հայերը ու
վրացինները հարեւան էին արեւմուան ու ա-
րեւելեան Կովկասի լեռնարնակ այլացեղ ժո-
ղովրդներին, որոնք երբեմն նոյն իսկ հպատակ-
ւելիս են եղել հայ ու վրացի թագաւորներին,
— հարց է առաջ բերում, թէ արդեօք այդ
լեռնարնակ ժողովրդների սովորութական իրաւ-
ունքի եւ՝ «ազաթիւնների», վրայ չեն ազդել հայերի
ու վրացինների իրաւաբանական հիմնարկութիւն-
ները: Այդ առթիւ մի շարք հետաքրքիր խոր-
հըրդածութիւններ է անում յայտնի ուսւա-
գիտնական իրաւագէտ պրոֆ. Մաքսիմ Կովա-
լեսկին իր „Զակո՞ ո օբյու՞ ի Կազա՞՞
ուսումնասիրութեան մէջ եւ փաստերով փորձում
է ասպազուցանել, թէ հայկական հին իրաւունքը
ինչ ազգեցութիւն է թօդել վերսիշեալ լեռնա-
կանների իրաւական հիմնարկութիւնների վրայ:
Այդ նպատակով յարգելի պրոֆեսորը համե-

7/1 1922

Ա. ԱՅՍԱԼԻԿՅԱՆԻ ԱՆԳԱՄ

մասում է Մինիթար գօշի թերապևտ գրես-
դրական կարգերը լեռնականների մէջ տիրող
սովորութական իրաւունքի նորմերի հետ եւ
յիրափի գտնում է նրանց մէջ մեծ նմանութիւն,
որը բազդատելով նա կարծում է, որ հայկա-
կան իրաւունքը, գլխաւորապէս Մինիթար գօշի
որէնքները, բաւականի ազգեցութիւն են ունե-
ցել նրանց իրաւորանական հիմնարկութիւն-
ների վրայ։¹

Առաջաց կայսր Ալեքսանդր Ա-ի հրովար-
տակով 1801ի Վրաստանի բնակիչներին՝ ար-
տանուած էր իրենց քաղաքացիական գործազա-
րութեան մէջ զեկավարուել վրական սովորու-
թական իրաւունքով եւ Վախթանգ թագաւորի
որէնսգրքով։ Ենտապայում Վախթանգ թա-
գաւորի այդ որէնսգիրքը ինչ ինչ փափախու-
թիւններով 1835 թուին ներմուծուեց Առաջաց
Сводъ Законовъ, այն է Խ. т. 1 ч. Св. зак.
гражд. Այսպիսով ներկայ գեղքումն էլ Մինի-
թար գօշի դատաստանագլքի յօդուածները
անդ գտան Առաջաց օրէնսդրութեան մէջ եւ
դատաստանի գրական իրաւունքի, կովկասում
գործադրուող օրէնքների, աղբիւրները դարձան։

III.

Աերեւը առաջադրած փաստերից պարզ
հետեւում է, թէ ինչ պատմական նշանա-

¹ Տ. Կովկասու — Законъ и обычай из Кавказъ
T. I, ч. IV, стр. 150—166.

կութիւն ունի Ախիթար Գօշի Դատաստանագիրը: Ի նկատի առնելով Դատաստանագիրի այդ նշանակութիւնը, բնականաբար հարց է առաջ գալիս նրա ներքին բռվածգակութեան ու շարադրութեան արտաքին ձեւի մասին:

Ախիթար Գօշի Դատաստանագիրը, լինելով մի անձնաւորութեան, մի անհատի աշխատութեան արգասիք, կրում է միանգամայն ենթակայտկան դրոշը՝ այնուեղ ամէն քայլափոխում զգացում է հեղինակի ներկայութիւնը: Դատաստանագիրի յօրինողը, տակաւին մատադ հասակում ընդունելով կուսակրօնութիւն, շնորհիւ իր անձնական բարենմասնութիւնների եւ մտաւոր զարգացմանը վայելում էր իր ժամանակակիցների շրջանում ամենամեծ ժողովրդականութիւնը: Բարձրագոյն վարչութեան ներկայացուցիչները, թէ հոգեւոր եւ թէ մարմաւոր՝ հանապազ գիտում էին նրա խորհրդակցութեանն եւ ակնածում էին նրա հեղինակաւորութեան առաջեւ: Զարմանայի չէ ուրիմն, որ այնպիսի պատասխանատու եւ նշանաւոր գործ, որպիսին է Հայոց Դատաստանագրի կազմելը, յանձնաբարուած էր այդ գիտնական վարդապետին: Ախիթար Գօշը, զիջանելով Ազուանից Ստեփանոս Բ. Կաթողիկոսի ու Խաչեն գաւառի Ախիթանգ իշխանի անգայքուն թախանձանքներին ու յորդորներին, ի վերջոյ, մատաւորապէս 1184 թուն, ձեռնարկել էր իւր աշխատութիւնը: Որբան յաջորդութեամբ կարողացաւ Ախիթար Գօշը կատարել իւր վրայ

վերցրած մեծ գործը — ահա այն հարցը, որ հետաքրքիր է այժմ պարզել:

Որեւէ գրական պատմական մի գործ արժանապէս գնահատելու համար միշտ անհրաժեշտ է ելակէտ ունենալ այն պատմական շրջանն, այն սոցիալ-կուլտուրական պայմանները, որոնց մընուլուսում ծնունդ են առել յիշեալ գործերը: Կանգնելով այս տեսակ մի հայեացակէտի վրայ, իւրաքանչիւր առարկայապէս հետազոտող ըստ արժանոյն կը գնահատէ Հայոց դատաստանագրքի հեղինակին եւ նրա կատարած գործի նշանակութիւնը: Ի հարկե Ախիմեար Գօշի աշխատութեան մէջ աւելորդ է օրոնել հռովմէական իրաւունքին եւ Corpus iurisի պլատիկ կազմն ու օրանչելի շենքը. այդ գործի մէջ չի նշանաւում նոյն իսկ խմբագրական այն հմտութիւնը կամ օրինագրքեր կազմողների այն համեստ շնորհը, որը նուազ չափով նկատելի է միջին դարերի Երեւմունան Եւրոպայի բազմաթիւ օրէնսգրքերի, ինչպէս օրինակ՝ Leges barbarorum անուանեալ օտար դատաստանագրքերի մէջ: Առկայն շնորանձնը, որ այն, ինչ դարերի ընթացքում հայկական կեանքի թէք քաղաքական եւ թէ հասարակական ամենալաւ պայմաններում շկարողացան կազմել մերնախահայրերը, դա Ախիմեար Գօշը կազմեց մի այնպիսի ժամանակ, որի ծանր ու մոայլ ազդեցութիւնը զրոշմուել է նաև նրա գործի վրայ: Դա այն ժամանակն էր, երբ Հայաստանը գալարւում էր աղիսալի յեղաշրջութեան մէջ: Քաղաքական

ազատութեան անկօւմը, հասարակական շյժերի տարբալուծումն, ժողովրդական համայնքի խառար եւ յուստիատ գրութիւնը թագավարական արշաւանքների, որի ու հրի անողոք հարուածների ներքոյ — ահա երկրի անմիտիթար պատկերը: Այդ ժամանակամիջոցի հասարակական ու մասաւոր կեանքի միակ ներկայացուցիչները — հոգեւորականները ոչնչով չէին տարբերում մեացեալ ազգաբնակութեան գրութիւնից: Խնապէս կարելի է եզրակացնել այն գարու մեզ հասած պատմական յիշատակարանների հիման վրայ. վերջինիս գրականութիւնն համեմատաբար նախորդ գարերի հետ ամենաանմիտիթար ու ոզորմելի վիճակի մէջ էր զանում: Երդ հասկանալի է, որ եթէ Ախիթար գոշն իւր ժամանակակիցների շրջանում, շնորհիւ իր հեղինակաւորութեան եւ ուսումնականութեան, այնպէս բարձր էր կանգնած, այնուամենայնիւ նրա ժամանակակիցների յայտնած մեծ կարծիքը նրա մասին պէտք է յարաբերական մոքով ընդունել: Ախիթար զաշը չէր ստացել ոչ մի իրաւաբանական կրթութիւն, դաստիարակուել եւ սննուել էր քրիստոնէական ոգու եւ կղերական դռնամների միջնորդում: Հետեւարար այդ տեսակ հեղինակից կարող ենք պահանջել միմիայն նրա աշխարհայեցողութեանը համեմատ մի գործ:

Հայոց Դատաստանագրքի բովանդակութիւնը նոյն խնկ մակերեւութօրէն քննելիս, կը նկատենք նրա անօնիստում դասաւորումն: Ախի-

ժմար գոշը բաժանում է իր օրէնսդիրքը երեք
մասի — Նիւթեպահութեան, Եվեպահութեան և Անձնա,
Աշխարհութեան շշնչ։ Անքին մասն բաղկացած է
պետական, քաղաքացիական ու քրեական իրա-
ւունքներից։ Հայկական ամեռղջ իրաւունքը բա-
ժանելով Եվեպահութեան ու Աշխարհութեան, Ախի-
ժմար գոշը չի ղեկավարւում իրաւական յարա-
բերութիւններիսկզբունքով, չի հիմնւում մարդ-
կային այս ու այն յարաբերութիւնները կար-
գաւորող իրաւական նորմերի ներքին բովան-
դակութեան վրայ, այլ ելակետ ունի բացառա-
պես այն սկզբունքը, թէ ինչ տեսակ դաստա-
տանի են ենթարկում իրաւական գիրուածները՝
(casus) եկեղեցական թէ աշխարհական։ Աակայն
մեր հեղինակը չի կարողանում հաւատարիմ մնալ
նոյն իսկ իր այդ առաջարած սկզբունքին։ Կա
անկարող է լինում իրիստ որոշակի սահմանա-
դիծ քաշել եկեղեցական ու աշխարհական
օրէնքների միջև։ Ըստ անգամ այնպիսի օրէնք-
ներ, որոնք իրենց եռ թէամբ կարծեա վերա-
բերում են քաղաքացիական, այսներն աշխար-
հական իրաւունքին, մնաց անհասկանալի եկեղեց-
ական գույք եկեղեցական իրաւունքի բաժ-
նում եւ ընդհակառակն։ Կայնը կարելի է ասել
նաև քրեական օրէնքների վերաբերմամբ։
Կամանապէս՝ միատեսակ բովանդակութիւն ունե-
ցող ու համանիշ նշանակութիւն կրող յաղուած-
ները կարելի է գտնել այս եւ այն մասում։
Ահրօյէշեալ երկու մասի այս տեսակ ան-
ուաջող բաժանումը հարկ է ու լինուածնես

բացատրել նրանով, որ, ինչպէս վերը տեսակք, Միիթմար զօշը աշխարհական ու եկեղեցական իրաւունքների եւ թիւնը որոշելիս ունեցել է սխալ երակետ։ Ընդունելով իրաւունքի այս տեսակ լոկ մէքենական բաժանումը, մեր հեղինակը անտարակոյս պէտք է հանդիպէր անշաղագութեան, վասն զի՞ դատաստանական հիմնարկութիւնների բաժանումն աշխարհականի ու եկեղեցականի հին Հայաստանում ինքնըստին քեան իւստա անորոշ ու իւսիսուար ընառութիւն էր կրում։ Միիթմար զօշի դատաստանագործոց եւ թէ հայկական պատմական աղրիւրներից կարելի է նկատել, որ եկեղեցական ու աշխարհական դատաստանների իրաւածութեան շրջանակները երբեք միմեանցից որոշակի սահմանագծուած չեն եղել. այլ կախուած են եղել այս կամ այն կառավարչական դատակարգի իրական աիրապետութեան ըյօթից։

Եկեղեցական ու աշխարհական օրէնքների այդ անյաջող բաժանումից յետոյ դանում ենք մի այլ պակասութիւն՝ դա է իրաւարանական նիւթի ներքին դաստորման անսիստեմ ձեւը։ Դատաստանագործի բոլոր յօդուածները հետեւում են իրար տանց որևէ է կարգի, տուած որեւէ մոխագարձ կապի։ Ուստի ամբողջ դատաստանագիրը ներկայացնում է բազմաթիւ յօդուածների ահազին քառային կոյտ։ Մինչեւյն հարցին վերաբերեալ յօդուածները, ինչպէս եւ արտայայտած մոքերը, ցրուած են այս ու այնտեղ այնպէս որ, որեւէ իրաւական դի-

պուած վճռելու համար անհրաժեշտ է որոնել զանազան յօդուածների մէջ հարկաւոր նիւթը, ընտրել այնուեղից առանձին նախագասութիւններ, դիմուածական վճիռներ: Կոյն իսկ իւրաքանչիւր յօդուածը, չնայած, որ կրում է նիւթ առած առարկային համեմատ վերծագիր, ինքնըստինքնան չի ներկայացնում խստօքէն որոշուած ու կարգաւորուած մի բովանդակութիւն: Աչ սակաւ, էլ պատահում են միեւնոյն հարցին վերաբերեալ զանազան հակասական որոշումներ: Մի խօսքով՝ Հայոց Պատաստանագիրքը իր ամբողջութեամբ թողնում է չվերջացրած մի գործի տպաւորութիւն. Ներկայացնում է շուտափոյթ կատարած աշխատանքի արգասիք: Երեւի Ախիթար Գօշը, ինչպէս արդարացի նկատում է այդ պակասութիւնների առթիւ Աւհան Ծ. Ա. Բաստամեանը, "սկսելով իր գատաստանագիրքը, շունէր ձեռքին կանխապէս ժողոված միասին իր բոլոր ազրիւրները, այլ նա զրեց նախ իւր նախագրութիւնը, և ապա սկսեց կազմել իւր Պատաստանագիրքը՝ հաւաքելով հետզիւտէ և մանելով նրա մէջ ձեռքին ընկած և յարմար կանոնները և յօդուածները: "

Միանգամայն այլ տպաւորութիւն է թողնում Հայոց Պատաստանագրքի առաջին մասը՝ Կանոնադիննը: Աերջինս համեմատաբար աւելի յօրինուածական՝ իր բովանդակութեամբ եւ հոգատար ջանքով կատարած շարադրութեամբ՝ աւելի միիթարական պատկեր է ներկայացնում:

Այս երեւոյթը պէտք է վերաբել նրան, որ
նախադրութիւնն անկասկած առաջ է գրուած
եղել, քան վերջին երկու մասերը։ Մինչդեռ
վերջին երկու մասը՝ եկեղեցական կանոններն ու
աշխարհական օրէնքները՝ Վահան ԴՅ. Ա. Բաս-
տամեանի եւ մեր ենթադրութեամբ գրուած են
եղել եւ մուծուած դատաստանագրքի մէջ զա-
նազան միջոցներում, նայած հաւաքած նիւթի
պաշարին, ընդհակառակն առաջին մասը՝ “Ե-
կեղեցներն իր նիւթ առած առարկայի շնոր-
հիւ ներկայացնելով մի ամփոփ, ամբողջացած
բովանդակութիւն, թոյլ էր տալիս հեղինակին
աւելի կենդրունանալ ու լրջորեն վերաբերուիլ
իր գործին թէ ժամանակի եւ թէ շարադրու-
թեան ձեւի կողմից։ Յիբաւի, այն բոլոր հար-
ցերը, որոնք արծարծւում են Կ-ի-ս-ո-ս-ո-ս-ո-
մէջ, քիչ թէ շատ տեսական բնաւորութիւն են
կրում, հետեւապէս հեղինակը առիթ չուներ
ցրուելու, որպէս զի այս կամ այն օրէնք որոներ,
զանազան իրեն անհրաժեշտ յօդուածներ ժո-
ղովեր եւ այն։ Այս նախադրութեան մէջ բա-
ցառապէս արծարծւում են Մխիթար դոչի
անձնական կարծիքներն ու խորհրդածութիւն-
ները դատաստանի ու դատավարութեան նշա-
նակութեան մասին, նրա հայեացքները ընդ-
հանրապէս իրաւունքի եւ սրէնքների մասին,
դատաստանագրքի կազմելու շարժառիթների
եւ նրա ազբիւրների մասին։

IV.

Ինչ վերաբերում է Հայոց Պատաստա-
նագրքի շարադրութեան ներքին բովանդակու-
թեանը, վերջնու, ննչպէս առիմ ունեցանք
շեշտելու, կրում է իր մէջ հեղինակի անձնաւո-
րութեան կարուկ դրաշը։ Ամբողջ Պատաստա-
նագրքի մէջ աչքի է զարնում կրօնաւոր հե-
ղինակի ներկայութիւնը, կղերական մժնովոր-
ուում զարգացած մոքի գործունէութիւնը։
Հայոց Պատաստանագրքի յօդուածների մէջ
կարմիր թելով անցնում է այն փաստը, որ Մխի-
թար Գօշը Նախամեծ ար Նշանակութիւն է տալիս
աւտուածպետութեան ու եկեղեցական հիմ-
նարկութիւններին համեմուարար աշխարհական
հիմնարկութիւնների հետ, մանաւանդ այնպիսի
հարցերում, որոնք վերաբերում են քրեական,
ընտանեկան ու ժառանգական իրաւունքներին։
Պատաստանագրքի մի այլ բնորոշ եւ հետաքրքիր
գիծը — քա նրա յատակ ոճն է եւ յօդուած-
ների շարադրութեան ոգին։ “Ամանօրինակ բար-
գաւաճ յատկութիւններով օժտուած էին ոչ
միայն անկուլտուր Արեւելքի օրէնագրքերն ու
դատաստանագրքերը, այլ եւ այն բոլոր օրէնա-
գրքերը, որոնք լոյս էին աւեսնում Արեւելուա-
գում։ Եւ բոլորական պատմութեան նոյն իսկ միջին
գարերի վերջերում։”

Հայոց Պատաստանագրքի յօդուածները
զուրկ էին Յեւհիւ բազուկիւննեց, եւ նրանց
արծարծած նիւթերը շեն պարունակում իրաւա-
բանական առարկայի որոշ, կարուկ սահմաններ։

այսինքն բացակայ են այն գծերը, որոնք յառակ էին հռովմէական, բիւզանդական եւ յառակ են գրեթե բոլոր նորագոյն օրէնսդրական ժողովածուներին: Միտիմար Գոշը որոշակի ձեւակերպած օրէնքների փոխարէն, մէջ տալիս է մի արք խորհրդածութիւնների եւ այս կամ այն իրաւական երեւոյթների, իրաւաբանական գիպուածների եւ հիմնարկութիւնների (institution) վերաբերեալ անձնական կարծիքներ: Հայոց դատաստանագրքի մէջ միանգամայն զուր կը լինէր որոնել նրա հեղինակի տրամադրութեան ներքոյ եղած իրաւաբանական նիւթերի վերացականացումն: Միտիմար Գոշի մատածողութեանը միանգամայն խորին եր հետազոտութեան վերացական մեթոդը: Նրա դատաստանագրքի մէջ բացակայ են իրաւական իրականութեան ընդհանրացնեալ արտայայտութիւնները: Դատաստանագրքի օրէնքները յարենարենցը են առանձնակի թանձնացնեալ երեւոյթներին, ուստի չեն ներկայացնում մի որոշ ամբողջութիւն, չեն ընդդրկում այն բոլոր իրաւաբանական պրեզենտնեները, որոնք կարող են ծագել կենսական ու հասարակական բարդ յարաբերութիւնների մէջ: Հետեւապէս Հայոց Դատաստանագրքի որոշումները ու իրաւաբանական դրութիւնները կրում են խրատական խորհրդների ու բարոյական դասերի ընաւորութիւն: Ակամայ այստեղ նշմարում ես եկեղեցական կանոնների ու Աստուածաշնչի մարդարէական գրքերի ազգեցութիւնը: Ակներեւ է, որ այդ

Ներքին բովանդակութեան համեմատ՝ յօդուած-
ների լեզուի ոճն ու շեշտը ստանում են իրենց
առանձնայատուկ գոյնը։ Յօդուածները գրուած
են խրատական ու բարձր ոճով, համեմատած
զանազան վարդապետական օրինակներով։ Լե-
զուի այդ տեսակ բնաւորութիւնն տեղ տեղ եւ-
երբեմնակի, նոյած ի հարկէ արծարծած նիւ-
թին, մոխարկում է խիստ ու սաստեցուցիւ-
ոճի, որպէս զի դատաւորների ու դատուողների
որտերը ահ ու դոզով լցուեն օրէնքի ու դա-
տաստանի ոյժի առաջ։

Հայոց դատաստանագրքի վերոյիշեալ
գծերը ուրիշ ոչինչ են, եթէ ոչ նրա հեղի-
նակի անձնական աշխարհայեցողութեան, ի-
րաւարանական հայեացքների անդրադար-
ձուան։

Հասարակական կենցքի զարդացման առա-
ջին աստիճաններում մարդկային մոխարդարձ
յարարերութիւնները կարգաւորում են կրո-
նական գաղափարների ազդեցութեան ներքոյ։
Արանի ներկայացուցիչները՝ քուրմերը, հոգեւո-
րականները հանդիսանում են իրեւ առաջի-
որէնսդիրներ ու դատաւորներ։ Կմանք հրատա-
րակում են զանազան ծխական կարգեր, օրէնք-
ներ, հաշակում այդ բոլորը իրեւ աստուա-
ծային կամքի հրամաններ։ Կմանք հենց իրենք
խստի հետեւում են, որպէս զի մարդիկ ճշգու-
թեամբ կատարեն այդ բոլոր կարգերն ու օրէնք-
ները։ Այսպիսով կրօնը տիրապետում է իրաւ-
ունքի վրայ, եւ վերջինիս բոլոր կարգերը սրբա-

զ ործուած են համարւում։ Իրաւունքի, բարոյականութեան եւ կրօնի սահմաններն իրարից չեն զառւած։ այլ կազմում են միեւնոյն գաղափարի՝ աստուածային կամքի՝ արտայայտութեան զանազան ձեւերը։ Իրաւունքի ու բարոյականութեան մասին կազմուած այս տեսակ հայեացքը դժուար հասկանալի չէ։ Հին Նախնական հասարակութեան մտաւոր ու բարոյական աշխարհայեացքներն այնքան պարզ ու հասարակ են, որ այդ հասարակութիւնը, կարելի է ասել, իր ամբողջութեամբ ապրում է միատեսակ ու միաձեւ բարոյական հայեացքներով։ Աւատի այն հասարակութեան մէջ, ուր չկան բարոյական հայեացքների որևէ էլ փոխագարձ տարբերութիւններ, ուր բոլորեքեան ենթարկում են Նախնական ժամանակներից ի վեր դոյտթիւն ունեցող բարքերին, եւ ուրեմն շահերի փոխագարձ կարգաւորումն որոշում է այդ բարքերի նորմերով, այնուեղի իրաւունքն իր բովանդակութեամբ միանգամայն ձուլում է բարոյականութեան հետ։ Հասարակական կենացի զարդ ացմամբ, դարերով ապրող նախնական բարքերը փոփոխուող, բարդ ացող եւ աւելի նոր հասարակական պայմանների ազգեցութեան տակ սկսում են դուրս գալ իրենց անշարժութիւնից, կորցնում են իրենց միակերպութիւնն եւ ենթարկում են բաժանման — դէֆերենցիան։ Մի հակացաղութիւնից տարրալուծում են երկու եւ այլ շատ թեքնուրոյն հասկացողութիւններ։ Եւ ահա ժամանակի ընթացքում մարդկային միտքն ընդունակ եղաւ առան-

ձին երեւոյթները տարրալուծելու իրենց բաղկացուցիչ մասերի եւ, զտելով առանձին հասկացողութիւնները, առև նրանց թերութոյն զբութիւն։

Մտաւոր զարգացման այդ հանգանակութեան իրաւունքի ու բարոյականութեան, կամ կրօնի, հասկացողութիւնները միմիանցից անջառուեցին եւ կազմեցին առանձնակի հասկացողութիւններ։ Այդ կազմից հասարակական միտքը զգալի կերպով առաջ է գնացել Արեւմուտքում, ուր տակաւին հին պատմական ժամանակներից գտնում ենք այդ դիմերենցիացիոնի երեւոյթները, նշապէս օրինակ հին Յունաստանում եւ Հռովմում։ Իրաւունքի եւ կրօնի (բարոյականութեան) բաժանումն իրարից ի հարկէ կատարւում էր երկար։ շատ երկար ժամանակամիջուում, ամեռոջ մի պատմական շրջանում։ Հետեւապէս այդ երկու անջատուած ըմբոնութների մէջ մինում էր դեռ եւս մի առնչութիւն, որ բացայցաւում է նրանց ներքին միջումնվ։ Եւ մենք նկատում ենք, թէ նշապէս հին Հռովմէական եւ յունական իրաւունքները մի ամեռոջ պատմական զարգացման շրջանում կրում էին իրենց վրայ ու սկզբունքը՝ մի կազմից — իրաւունքի մարզկային, քաղաքացիական եւ միւս կողմից — կրօնական, բարոյական տարրերը։ Իրաւունքի այդ դուալիզմը շատ բնորոշ դրոշմուել է հին յոյների եւ հռովմէացիների դիւցաբանութեան մէջ, որտեղից նրա հետքերը շարունակել են արդեն իրենց գյութիւնը պահ-

պանել ու Ներմանուել Նրանց օրէնսդրութեան հին պատմութեան մէջ։ Հին յունական իրաւունքի պատմութեան մէջ այդ գուալիզմը արտայայտում էր մի կողմից թէսմօ՛, թէմէ բառերով եւ թէմիտան, իրրեւ ճշմարտութեան ու արքարազատութեան աստուածու հին. միւս կողմից՝ ծիչդ ու սօմուս բառերով — որ կը նշանակէ աշխարհական օրէնք, իրրեւ մարդկային հասկացողութեան յառաջազրութիւններ։ “Յամանապէս հին հռովմէացինների իրաւունքի մէջ յիշեալ գուալիզմը բնորոշում էր երկու յայտնի խօսքերով՝ յաս իրրեւ կրօնական, աստուածային սրէնք, եւ իս իրրեւ մարդկային, աշխարհական իրաւունքի արտայայտութիւն։ Fas lex divina, ius lex humana est — ասում էին հին Հռովմէական օրէնսդիրները։

Այլ պատկեր է Ներկայացնում արեւելքի մասաւոր զարգացման պատմութիւնը։ Այստեղ մարդկային գիտողութեան ու մտածողութեան սահմանները չկարողացան դուրս գալ իրենց անշարժութիւնից, եւ մենք նոյն իսկ մեր օրերում ականատեսն ենք, թէ ինչպէս արեւելեան ժողովրդների մասաւոր զարգացումն խարիստում է կրօնական փիլիսոփայութեան մլութիւնների մէջ։ Այստեղ զուր կը լինէր որոնել հասարակական մաքի ու մածողութեան դիմիերենցիացինի նշոյներ՝ յառաջդիմութեան այդ անհրաժեշտ տարրերը։ Արեւելեան ժողովրդների իրաւունքի պատմութիւնը մի խղճալի պատկեր է Ներկայացնում։ իրաւունքի եւ կրօնի հասկացո-

Դութիւնները այդ ժողովրդների աշխարհայեացքում՝ համանիշ նշանակութիւն ունին :

Մենք գիտմամբ փոքր ինչ երկար կանգ առանք իրաւունքի զարգացման ներքին նշանակութեան վրայ, որպէս զի աւելի գիւրին լինելը ըմբռնել հայկական իրաւունքի փիլիսոփայութիւնը, որի ուրուագծերի հետ կարելի է ծանոթանալ Միսիթար Գօշի իրաւուանական աշխարհայեացքից :

Իրաւունքը Միսիթար Գօշի հայեացքով էթիկական մի հասկացութիւն է: Իրաւունք եւ բարոյականութիւն ասած բաները Պատաստանագրքի հեղինակը չի անջատում իրարից, այլ ըմբռնում է իրեւ մի ամբողջացած, միասնակ ու իրար հետ համակերպուած մի առարկայ: Իրաւունքը — դա արդարութեան որոնուած պաշտպանումն է եւ առաջանում է Աստուծուց: “Աստուծ ի սկզբանէ ի բնութիւն մարդոցն սահմանեաց ընտրել զիրաւացին¹:” Իրաւունքը, որէնքները սահմանուած են Աստուծուց, որը ներմուծել է դա մարդու բնութեան, էութեան մէջ. ուստի իրաւունքը Պատաստանագրքի մէջ հանդէս է գալիս նաև բնութեան որէնքներ անունով: Այդ հիման վրայ իրաւունքի զարգացման պատմութեան մէջ Միսիթար Գօշը նշանաբում է երեք շրջան: Առաջինը — դա հեթանոսական շրջանն է, զուտ “բնաւորական”, որէնքների շրջանը: Երկրորդը — Մովսիսական

1. Ար. Պատմ. Պատաստանագրքիրը, էջ 5:

օրէնքների շրջանը, որովք կազմում են բնաւո-
րական օրէնքների զարգացման յետագայ շրջանը.
Եւ երրորդը — Ա. Աւետարանի շրջանը, որ ա-
ռաջ է եկել իրրեւ լրացումն ընաւորական ու-
ժովախական օրէնքների։ Աւենենալով այս տեսակ
գաղափար ընաւորական օրէնքների մասին, Ախի-
թար Գօշը միանգամայն արարաբանօրէն պնդում
է, թէ իւրաքանչիւր մարդու կամքից է կախուած
առ ամենայն մարդ իրաւամբք վարիլ¹, Այդ է
պատճառը, ասում է մեր հեղինակը, որ Աւե-
տարանը սկզբանից ի վեր մեղ աւանդեցին ոչ
թէ զրով, այլ բանիւ²։ Ընդհանրապէս շնորհիւ
այն հանգամանքին, որ մարդկային բնութեանը
յատուկ է ճշմարտութիւնն ու իրաւացիութիւնը,
նախնական ժամանեակները մինչեւ քրիստոնէու-
թեան առաջին դարերը մարդկութիւնը գրաւոր
օրէնքների պէտք չէ զգացել։ Ասկայն յետա-
գայում, շարունակում է Ախիթար Գօշը, երբ
աշխարհիւ վրայ մեծ ծաւալով զարգացաւ շարը,
որ արդէն սկսել էր սպառնալ իրաւացիութեան
այդ ոգան, եւ մարդկութիւնն էլ, շնորհիւ իր
մաս ացութեան, մեղագարտութիւնների վատենգին,
ենթարկուեց, այն ատեն առաջ եկաւ գրաւոր
օրէնքների անհրաժեշտութիւնը։ Քրիստոնը եկաւ
աշխարհ եւ սորվեցուց մարդկան ինչպէս կատա-
րիլ օրէնքները եւ ինչպէս վարել դատաստանը։
Դատաստանն անհրաժեշտ մի հիմնարկութիւն է,

1. Աշդ. Էջ. 7.

2. Աշդ.

բայց ընդ Նմին հանապաղ մարդիկ կարողութիւնն ունին վարուիլ այնպէս, որ առիթ չլիներ ամեն անգամ դատաստանի դիմուլ։ Անրջիվերջոյ Հայոց Դատաստանագրքի հեղինակն ընդունում է բնաւորական, մօվսիսական օրէնքները ու Աւետարանն ՝ իրեւ զներմ ունել յոգիս և նորօք վարիլ յիրաւունս դատաստանի։¹ Այս օրէնքները ու Աւետարանը՝ հակառակ դատաստաններին, որոնք կախուած են մահկանացուներից եւ օրանց կամքի գործ են, անփոփոխ են ու մշտնջենաւոր։ Այդ օրէնքները եւ Աւետարանը կազմում են յաւիսենական, հիմնական իրաւունքը։

Ակամայ հարց է ծագում համեմատելու Հայոց Դատաստանագրքի բնաւորական անուանում օրէնքները իրաւուգիտութեան մէջ յայտնի բնաւուն իրաւունքի հիպոտէզի հետ։ Բնական իրաւունքի հիպոտէզի առաջն նշոյները կարելի է գտնել հին յօյների, օրինակ Սոկրատէսի փիլիսոփայութեան մէջ, եւ ապա դրանք բաւուկանի զարգացն հին հռավիտական օրէնսդէաների աշխարհայնացքներում։ Մինչեւ Ժ. Պ. դարու սկզբները գոյութիւն շունելք առկաւին պատմական զարգացման օրինաչափական գոզափարը։ Հետեւական բնական իրաւունքի հիպոտէզն ընդունում էր իրաւունքը, որպէս մի յաւիսենական, անփոփոխ, ընդհանուր մի երեւոյթ, որ անհրաժեշտորէն բղասում է մարդկային բնութիւնից, անկախ մարդկային կամայականու-

¹ Անդ - Եր., 81.

թիւնից Այս հիպոտէզը մեծ ծաւալ էր ստացել միջնադարեան փիլիսոփայութեան մէջ ԺԷ դարում՝ փիլիսոփայութեան, որ ամբողջապէս տոգորուած էր կրօնական գաղափարներով, որոնք կրօնական-միասից ական փիլիսոփայութեան հովերի ներքոյ սննուած մի շարք սերունդների բազարակրթութեան վերջին մնացորդներն էին: Բնական իրաւունքն այդ միջնադարեան փիլիսոփայութեան մէջ, որոնք եւ Մխիթար Գոշի աշխարհայեցքում, Նմանեցնում էր ուսուուած ային օրէնքներին, որոնք հակառակ մարդկային անցազական օրէնքներին, յաւիտենական անփոփոխութեան մնում, lex aeterna են:

V.

Ծանօթանալով Հայոց Պատաստանագրքի ծագման պատմութեան եւ նրա ներքին բովանդակութեան ընդհանուր ձեւի հետ, դառնանք այժմ ուսումնասիրելու հայկական իրաւունքի յօրինուածութիւնը, ինչ չափով որ այդ իրաւունքը ներկայացրած է Մխիթար Գոշի Պատաստանագրքի մէջ: «ախ քան այդ նպատակին զիմելը, անհրաժեշտ է հետեւեալ նկատողութիւններն անել»:

Հայոց Պատաստանագրքի առաջին մասի այսինքն՝ «Ե-Շ-Ռ-Շ-Շ-Շ-Շ» հիման վրայ ստորեւ կ'աշխատենք տեսութեան առնել Պատաստանագրքի յօրինման շարժարիժները, նրա աղբիւները, դատավարութիւնն ու դատակազմութիւնը: Մնացեալ երկու մասերը՝ Ե-Շ-Շ-Շ-Շ-Շ իւնաները եւ

Աշխարհական չընկելը կը ծառային ներկայ ուսումնասիրութեան փորձին այն չափով, ինչ չափով պահանջում է մեր նպատակը, այն է՝ ուրաքազել Հայոց +ապուղիւն+ն իշտածուն յարինուածութիւնն ըստ Միսիթար Գոշի Պատաստանագլոբի:

Քաղաքացիական իրաւունքն, ինչպէս եւ սպասելի էր, պարունակում է ամբողջ երրորդ մասում՝ Աշխարհական չընկելի մէջ։ Աակայն որքան մեզ արգեն վերոյիշեալներից յայտնի է, վերջն երկու մասերը խմբագրուած են շատ անկարգ ու անկանոն, ուստի սահապուած ենք լինելու քաղաքացիական իրաւունքին վերաբերեալ շատ յօդուածներ ստեղ վերցնել երկրորդ մասից Եվրոպական կանանչունց, ուր այդ յօդուածները մուծուել են Միսիթար Գոշի կամբով։ Բացի այդ՝ Միսիթար Գոշն ընտանեկան իրաւունքին վերաբերեալ յօդուածների շարքը։ Աերջն հանդամանքը միանգաւմայն հասկանալի եւ գիւրին բացատրելի է, եթէ ի նկատի առնենք Հայոց եկեղեցու եւ Նրաներկայացուցիչների հայեացքները։ Արանք ամսութիւնն ընդունում էին իրենց սուրբ Խորհուրդ եւ բնականարար այդ Խորհրդից առաջած իրաւական հետեւանքները նրանք ենթարկում էին եկեղեցական, հոգեւոր իրաւասութեանը, այսինքն կանոնական իրաւունքն։ Ահա ներկայինդրի համար սահապուած ենք լինելու Հայոց Պատաստանագլոբի երրորդ եւ մասերի երկրորդ մասերից ընտրել ու կարգաւորել այն

բոլոր յագուածները, որոնք անմիջական առնչութիւն ունին մեզ հետաքրքրող հարցին։ Այսպիսով միայն Շաբաւար կը լինի վերտակազմել հայկական քաղաքացիական իրաւունքի յօրինուածութիւնը այն ձևով ու ծրագրով, որպիսին ընդունած է ժամանակակից իրաւուգիտութեան մէջ։

Գ. Լ. Ա Խ Խ Բ .

Հայոց Դատավորութեան երկրորդ գլխում՝ Աթիթար Գոշը մի առ մի բացատրում է այն բոլոր շարժառիթները, որոնք դրդեցին նրան ձեռնարկելու մի այլապիսի գժուարին ու պատասխանատու գործ։ որպիսին է Հայոց Դատավատանադրին կազմելը։ Այդ շարժառիթներն առաջ են բերուած կարգով 12 կետերի մէջ, որոնց համառատ բռնանդակութեան հետ աշխատենք ծանօթանալ։

1. «Ըստ անգամ» ոչ-քրիստոնեաների եւնոյն խնկ քրիստոնեաների կողմից լսած ենք, որ Քրիստոսի օրէնքներով դատաստան չի կարելի անել։

2. Ցիրապետող շարութիւնը սպառնում է ոչնչացնել բնութիւնից մարդուն արուած գիտութիւնը, խնկ սիրոց ու վշատակցութեան փոխարէն թագաւորում է առելութիւն։

3. Ցիրում է ընդհանուր ծուլութիւն, վասն որոց ոչ չի աշխատում վարժուիլ օրէնք-

ների, մարդարեական դըքերի ու Աւետարանի մէջ, որպէս զի ընդունակ յինեն արդար դատաստան վարելու:

4. Էացահայում է գիտութիւն, որով կարողանային փորձել եւ ընտրութիւն անելու ուրիշ ազգերի ու երկրների դատաստանական օրէնքներից:

5. Այժմ այլ եւս չե զգացում Ա. Հոգու բարերար ազգեցութիւնն, ինչպէս դա առաջ էր, երբ մարդիկ նրա զօրութեամբ լցուած, գրաւոր դատաստանական օրէնքների կարու չէին զգում:

6. Ազգաբնակութեան մէջ վատ ռովորութիւն է մուել՝ ամէն մի աննշան դործի համար երդուիլ, որ հակառակ է Աստծուն. ուստի մի ցանկութիւնն է, որ բոլոր վէճերը լուծուեին դատաստանով, հաստատուած օրէնքների ու կանոնների հիման վրայ:

7. Ըստ վեառակար ազգեցութիւն ունի հայերի վրայ այն հանգամանքը, որ, զըկուած լինելով սեփական ազգ այն օրէնքը բքից, զիմում են այլազգի դատաստաններին:

8. Եպիսկոպոսները, վարդապետները, քահանաները, իշխանները եւ ոյլ շատերը աշխարհականներից տգիտութեամբ եւ կաշառքների շնորհիւ ինեղաթիւրում են շխառակ դատաստանը:

9. Մարդկային բնութեանը յատուկ է մասացկու լինել ու սխալուիլ, եւ որպէս զի յետագայում հնարաւոր լինէր առաջն առնելու.

զանազան թերութիւնների գեմ, մենք բոլոր սրէնքները կը ներկայացնենք զրաւոր. թողիւ բարանչիւրը մեզանից, ամեն անգամ այս դատաստանագիրը ձեռքն առնելիս, ինքը միշտ եւստար ազգութիւններին էլ ապացուցանէ, 'թէ դրօց դատաստանաւ վարիմք, որով բարաննեալք մի կարասցին նախատել զմեղ':

10. «Քրիստոն այս աշխարհ գալով մարդկանց վերագարձրեց ընոյն հոգի եւ զհոգոյն դատաստան, սրից նրանք մեղքերի պատճառով զրկուած էին Աստուծոյ բարկութեամբ, այն է աւետարանն եւ կանոնք, : Բայց որովհետեւ այս կեանքում մենք մեղանչելով կրկնն ի մարտին զարձաք, , ուստի անհրաժեշտ է դատաստանաւ կան սրէնքները գրով ընդունել:»

Այս կետը, ինչպէս կը նկատէ ընթերցողը, որոշ կապակցութիւն ունի վերոյիշեալ Ծրդ կետի հետ:

11. «Թող գիտենան դատաւորները, թէ որպէս է հարկաւոր դատաստան անելու գրաւոր սրէնքներով, քաջ համազուած լինելով, որ իրենք ներկայանալու են երկնաւոր դատաստանին:»

Այս կետն որոշ առնչութիւն ունի վերը յիշատակած 8րդ կետի հետ եւ կարելի է ընդունել իրբեւ. նրա շարունակութիւնը:

12. «Այն անձինք, որոնք դատաստանի առաջ են ներկայանում, թող ահ ու գողով լցուին, վասն զի նրանք չպետք է ստով վարդութեան արգարութիւնն, ինչպէս զա սպազութիւն ունին անելու դատաւորների առաջ՝ Բայց

մնչ կարող են նրանք անել երկնաւոր թագաւորի առաջ, որի հայեացքից ոչնչ չե պրապում։

Այսուհետեւ Մխիթար Գօշը բացատրում է, թէ ինչու այդ բոլոր շարժառիթները նա առանեւերկու կետերի է վերածում, մի թուի, որը նրա կարծիքով, ներկայ գեպքում իրը թէ ոչ մի կամայականութեան արգասիք չէ։ Այսաւեղ նա օրինակ է ունեցել առաքեալներին, որոնց թիւը 12 եր եւ որոնք “Տեառնէ նշանակւած էին” իրեւ գատաւորներ։ Այսուհետեւ նա ի նկատի է ունեցել “օրինակ երկուաասան նահապեացն որդւոցն Խորայէլի, որոց տառան գրաւորական օրէնքն ի ձեռն Մովսիսի”¹։ Այսքանէս 12 թիւը նա համարում է ամենակատարեալն, “զի ծնանի յերկոց վեցից, որ է վեցն, թիւ արարաւոթեան առուրցն, եւ չափ է շարժման մարմնոյ եւ թիւ ներգործութեան մարմնոյ, եւ ունի եւ այլ բազում պատուականութիւն ի համարօղական արաւետան։”²

Թէեւ Մխիթար Գօշն յիշեալ բոլոր կետերում կատարում է իր խոստութեան առաջ բերել այն բոլոր շարժառիթները, որոնցից դրդուած նա կազմել է Հայոց Դատաւատանութիրը, այնուամենայնիւ 12 թուերի շարադասելը միանգամայն բռնադրօսիկ պէտք է համարել։ Հնագարեան, ինչպէս եւ տակաւին մեր ժամանակակից, ու առկական փիլիսոփայութեան մէջ գոյութիւն ու-

¹ ԱՌՀ. Պ. 2. Կամարադան. գլ. Բ. եր. 15:

² ՎՃԵ.

նէին որոշ պատմական թռւեր՝ 6, 7, 12, 40
և այլն, որոնք իրր թէ մարդկային կեանքում
յայտնի խորհրդաւոր նշանակութիւն ունէին։
Անշուշտ Միսիթար Գօշն Էլ ազատ չէր մնացել
յայտնի թռւերին վերաբերեալ խորհրդաւոր
նշանակութեան գաղափարից. զա ակներեւ է,
ոչ միայն այս վերոյիշեալ փաստից, այլ եւ մի
շարք ուրիշ բազմաթիւ փաստերից, որոնք
դրուած են նրա Դաստանագրքի մէջ։

Միսիթար Գօշի առաջ բերած յիշեալ
12 կետերի մէջ կորմիր թելով անցնում է մի
հանգամանք, որ Հայերը բնաւ չեն ունեցել
գրաւոր Դատաստանագիրք, ազգային Corpus iuris,
վասն որոյ հայկական իրաւունքի համար առա-
շանում էին բազմաթիւ անյարմարութիւններ։
1. Հայերը, զուրկ լինելով սեփական օրէնս-
գրութիւնից, վէճերի ժամանակ ստիպուած էին
զիմելու. օտար՝ զիմանորապէս մահմետական գա-
արաւոնական հիմնարկութիւններին։ Միսիթար
Գօշի կարծիքը, մնալով որ Հայերը իրենց կրօ-
նով զատում էին մահմետականներից, նոյն-
պէս էլ պիտի տարբերուէին իրենց իրաւունք-
ներով. «որպէս բաժանեալ եմք ի նոցանէ խոս-
տովանութեամբ եւ Հաւատովք եւ գործովք,
նոյնպէս պարու է եւ զատաստանաւ բաժանեալ
լինել ի նոցանէ».¹ 2. զրաւոր օրէնքների բա-
ցակայութեան պատճառով, մի կողմից՝ մեծ զըր-
կանք էր կրում ազգաբնակութիւնը, մասնուած
լինելով զատաւորների կամայականութեանն ու.

¹ Միս. Գօշէ Դատաստան. Դատիսոր. ՊԼ. ԲՀ. հր. 63:

շարագ ործութեանը, միւս կողմից՝ հենց իրենք պատաւորները, ձեռքի տակ չունենալով որեւէ ուղեցոյց-դատաստանագիրը, դժուարանում էին վիճելի հարցերը շիտակ լուծելու: Յա լնհրաժեշտ էր հայերի ազգայնական պատուի զգացմունքը պաշտպանել օտարների առաջ, որովք հանապատ առիթ էին ունենում մեզ նախատելու, թէ մենք չունենք գրաւոր օրէնքներ և ուրեմն մեզանում բացակայում է ճշմարիտ ու շիտակ դատաստան:

Հարց է ծագում, յիրաւի՞ արդեօք մինչեւ Միսիթար Գոշի Դատաստանագրքի լոյս աշխարհ անենելը, Հայոց իրաւունքի պատմութեան ամբողջ ընթացքում երբեք գոյութիւն չեն ունեցել կամ կազմուել հայկական գրաւոր օրէնքներ:

Միսիթար Գոշը, բացի այն նկատողութիւններից, որոնք առաջ են բերուած նրա 12 շարագասած շարժառիթների մէջ, քանիցս յիշատակում է իւր կազմած դատաստանագրքի զանազան աեղերում, թէ Հայաստանում գոյութիւն չեն ունեցել հայկական գատաստանագրքեր կամ հայ օրէնքների ժողովածուներ: Նմանապէս մեզ հասած զանազան հայ ազրիւները վկայում են նոյն փաստը. ամբողջ մեր գատական գրականութեան մէջ չենք գտնել ոչ մի բառ, ոչ մի յիշատակութիւն, թէ Հայաստանում երբեւիցէ գործել են հայկական օրէնսգրքեր: Անտարակոյս, այնպիսի մի խոշոր երեւոյթ՝ ինչպէս հայ քաղաքացիական օրէնքների ժողովածու կազմելը: իրեւ կենդրունական հայ վարչական մարմել:

կամ՝ մասնաւոր անձերի անհատական ձեռներէցութեան գործեր, բնաւ երբեք լոռութեամբ ու անտես չէր անցնի հայ պատմագրների երկերում։ Արդարեւ, հին հայկական կեանքըում գոյութիւն են ունեցել գրաւոր օրէնքների բազմաթիւ ժողովածուներ, սակայն այդ բոլորը բացառապէս կանոնական դրսեր եին, որոնք արծարծում եին կանոնական իրաւունքն եւ եկեղեցական ժողովների որոշումներն եւ ընդհանրապէս այն բոլոր իրաւական երեւոյթները, որոնք ենթարկում եին եկեղեցական իրաւասութեանը. իսկ քաղաքացիական օրէնքների համար գոյութիւն ունեին առար՝ գլխաւորապէս բիւզանգական ու մավրիսական իրաւունքների թարգմանական օրէնսգրքեր։ Խվերջոյ նկատի առնենք այն հանգամանքը, որ ոչ միայն նախ քան Մինիթար Գոշը, այլ եւ նրա Պատաստանուգրքի լոյս տեսնելուց յետոյ ամբողջ հայ իրաւունքի պատմաթեան մէջ՝ ոչ մի հայ օրէնսգիրը կազմելու փորձ տեղի չի ունեցել։ Եւ եթէ մեզ յայտնի են մի քանի անյայտ հեղինակների յետագայում կազմած հայ օրէնսգրքեր ու դատաստանագրքեր, այդ բոլորը ուրիշ ոչինչն են, եթէ ոչ Մինիթար Գոշի Պատաստանագրքի կրկնութիւնները կամ նրանից կատարւած փոխագրութիւններ եւ թարգմանութիւններ։ Այդպէս են Լէմբերդ Քաղաքի լեհահայոց օրէնսգիրք, Ռուբենեան Ամբատ սպարապետի Ախիլիայում կազմած օրէնսգիրքը եւ վերջապէս Կախիջեւանի (Դանի վրայ) Հայոց Պատաստանագիրքը, որ հաս-

առառումն էր Ռուսաստանի կայսրուհի Ալե-
քանդրինե թ.ի ձեռքավ:

Աւրեմի ի՞նչ տեսակ իրաւունք ուսումնական
ուներ հին Հայաստանում եւ ի՞նչ իրաւունք էին
կիրառում Հայկական իրաւական հիմնարկու-
թիւնները: Արգես զի այս հարցին պատասխա-
նենք, անհրաժեշտ է լուսաբանել՝ Հայոց Դա-
տաստանագրքին, աղքիւրներին հարցը, անհրա-
ժեշտ է պարզել՝ թէ ինչ զրութեան մէջ էր
Հայկական իրաւունքը մինչեւ Մխիթար Գոշը:

Պ. 1. Ո Խ Խ Պ.

Հայոց Դատաստանագրքին աղբիւրները:

I.

Իր Դատաստանագրքը՝ Կայսարութեան
ժ. զինում Մխիթար Գոշն ակնարկում է այն
բոլոր աղքիւրները, որոնք նրան ծառայել են
Դատաստանագրքը կազմելիս: Յիշատակած աղ-
քիւրները հետեւեալներն են:

1. Բնագրութեան շընէները, այսինքն բնական
իրաւունքը¹: Այս անունով Մխ. Գոշը կնքում է
այն բոլոր օրենքները, զոր ունեին նահագետքն
Արքահամ² եւ այլքն առանց զրոյ, զոր ունեին
զեզյն եւ հեթանոսք:³

2. Գրեգորութեան աղբերք շընէները՝ զոր
լուսք եւ տեսուք ի նուսա բարութ դատաս-

¹ Տես Ընական իրաւունքը՝ մասին մըր ներկայ աշ-
խառութեան շահեաբանի մերքը, 33—34 կը.:

² Մխ. Գոշի Պատուականագր. պլ. 3. կը. 55:

տանս՝¹ Այստեղ Մինիթար Գոշը չի յիշա-
տակում, թէ որ քրիստոնէական ազգերի օրէնս-
դրութիւններից է օդտուել։ Արքան կարելի է
եզրակացնել Մինիթար Գոշի Պատառատանագրքի
ամբողջ բավանդակութիւնից եւ ինչպէս յետոյ
կը տեսնենք, միմիայն մի քրիստոնէայ ազգի, այն
է Իիւզանդական ժողովորդի օրէնսդրութիւնը
ներկայ գեպքում որոշ ծառայութիւն է մատու-
ցել մեր հեղինակին։

Յ. Մահմեդովին իրաւունքը։ Մահմետական
օրէնքներից մեր հեղինակը նկատի է առել ոչ
զոր նորա ուսան ի Մահմետայ դախուտոր բանս
կամ զգատատանս, այլ զոր առին ի Մավսիսի
օրինացն՝ մեք զայն ընտրեմք եւ առնաւմք։² Աւ-
րեմն մավսիսական օրէնքները հայ Պատառա-
նագրքի մէջ անցել են ոչ միայն ուղղակի կերպով,
այլ եւ կողմանկի այսինքն մահմետական իրաւ-
ունքի միջոցաւ։ Մահմետական իրաւունքը, օր-
ոպէս դա ապացուցուած է արդի գիտութեան
մէջ, իր բովանդակութեամբ զգալի ծաւալը
ենթարկուել է մավսիսական օրէնքների խորին
ազգեցութեանը։

Հ. Հին եւ նոր իրաւունք։ Այստեղ նշա-
նաւոր գեր է խայզում հին կտակարանը՝ մանա-
ւանդ գիրք ևլից եւ երկրորդ օրինաց եւ այն։
Ահա այս գեպքում նկատում ենք Մավսիսա-
կան օրէնքների իրրեւ անմիջական աղբիւր ծա-
ռայիլը։

1. Անդ։

2. Անդ։

Հ. Հայոց վանանուն քը+երը, որոնք բազկա-
զած էին հայ եկեղեցու կազմից ընդունած կամ
հայ ժողովներում հաստատած կանոններից:

Արդ աեմնենը, թէ ո՞րչափով իւրաքան-
չիւրն յիշած ազրիւրներից ունեցել է իր որոշ
ազգեցութիւնն Հայոց Դատաստանդրքի վրայ եւ-
թիւ ձեռավ ու եղանակով կարողացել է Միի-
թար Գոշը ոգտուել այդ ազրիւրներից: Այս
խնդիրը լուծելու համար անհրաժեշտ ենք հա-
մարում մի համարձակ փորձ անել՝ հայկական
հին իրաւունքի պատմութեան աեսութիւնը
ուրուագծելու՝ եւ այդպիսով որոշ լոյս սփուել
նաեւ այն հարցի նկատմամբ, որը գրել ենք
նախորդ Բ գլխի վերջում:

Հայոց թէ հին եւ թէ նոր գրականու-
թեան մեջ միանգամայն բացակայում են հին
Հայոց իրաւունքի պատմութեան վերաբերեալ
գրական ու կանոնաւոր տեղեկութիւններ: Արդի
հայագիտութիւնն էլ հայկական կուլտուրյի
պատմութեան այդ ճիւղավ տակաւին չի հե-
տաքրքրուել: Հայկական իրաւունքի պատմու-
թեան վերաբերեալ բոլոր տեղեկութիւնները,
որոնք մեզ այժմ քիչ թէ շատ յայտնի են,
ցիրոցան ընկած են զանազան հին եւ նոր գրող-
ների սակաւաթիւ երկերում: Այսպիսի պայ-
մաններում ստիպուած պիտի լինենք բաւակա-
նանալու երրեմն ենթագրական եղանակացու-
թիւններով կամ մնանակրապես վերակենդա-
նացնելու մեր աչքերի առաջ հին հայկական
իրաւունքի կերպարանքը, հիմնուելով զանազան

Ժողովրդների հին իրաւունքների ու ժամանակակից հայ սովորութիւնների համեմատական ուսումնասիրութեան վրայ¹: Արարէս զի կարողանալը աւելի պարզ պատկերացնել Հայկական հին իրաւունքի զարգացման ամբողջ ընթացքը, հարկ է նրա պատմութիւնը բաժանել հետեւեալ շրջանների:

II.

Դաստիարակութիւն ՀՀ-ուն: Այս շրջանը շատ աղքատ է աեղեկութիւններով, որոց հիմնական վրայ հնարաւոր լիներ մի որոշ պատկեր կազմել նախնական Հայոց իրաւունքի մասին: Այն բռնորդը, ինչ որ պատմում են Հայ հին հեղինակները, քաղուածքներ անելով Հայ ժողովրդական վերասանութիւններից, եւ այն աղօտ փաստերը, որոնք առաջ են բերում օտար հին գրողները, մեզ թոյլ են տալիս բաւականակալ մեմիայն ենթադրութիւններով:

Հայ քաղաքական մի որոշ կազմակերպութեան մասին, որ ախտում էր այս շրջանում, խռով անգամ չի կարազ լինել: Ժողովրդի հասարակական կեանքը հիմնած էր ամբողջապէս նահապետական-տանու-տիրական սկզբունքի վրայ: Հայերը այս շրջանում կազմում էին ոչ թէ մի ազգութիւն քաղաքական մաքով առած, ոյլ մի ժողովուրդ ազգագրական (Ելմնոգրա-

1 Ցես միք յոց: անձը՝ Հին Հայոց իրաւունքների հայոց համապատասխան միջակը: — «Ազգագրական Հանդիսութիւն» 1904 թ. գիրք գլ. 1:

փիական) ըմբռնումով - այսինքն միանգամայն ինքնուրոյն, իրարից անկախ, արենակից ցեղեր, սերունդներ էին կազմում, որոնք ենթարկւում էին իրենց ցեղապետների իշխանութեանը: Այսպիսի ցեղապետների մի շաբթ անուններ են յիշատակում հին հայկական վիպասանութիւնները:

Առվելս խորենացին նկարագրում է, ոյդ վեպերի վրայ հիմնուելով, թէ ինչպէս մեր նախահայր Հայկը մտաւ Հայաստան “հանդերձ որդուովք իւրովք եւ գատերօք եւ որդւոց որդուովք, արամիք զօրաւորոք՝ թուով իրեւ երեք հարիւր եւ այլովք ընդոծնօք եւ եկօք յարեցելովք ի նա եւ բոլոր ազնիւ:” Այսուհետեւ մենք անսնում ենք, որ Հայկից սերուածները բաժանուում են զանազան ծնունդների, սերնդների ու ցեղերի, որոնք կոչւում են իրենց նահապետների անուններով՝ Խոռ, Մանաւազ, Բազ, Արմենակ, Թորդոմ եւ այլն. Նոյն խեկայդ նահապետների անուններով էին իրը կոչւում նրանց բնակած աեղերը:

Հայ պատմագրների աւանդած աեղեկութիւնները մասաւորապէս ներկայացնուում են մեզ այն սոցիալ-իրաւական կազմակերպութեան ձեւերը, որոնք տիրապետելիս են եղել նախնի հայկական կեանքում: Այստեղ մենք գտնում ենք նոյնն, ինչ որ գոյութիւն է ունեցել նաեւ ուրիշ ժողովրդների նախնական պատմութեան մէջ: Պիտութիւնը, կամ աւելի լաւ ասած հասարակական կառավարութիւնը, ուրիշ ոչինչ էր:

հթէ ոչ հսկայալով և աճած նախնական մի գերպատառն։ Կատ Հիմքը կազմում էր հոյք-ին իշխանություն — patria potestas — մի իրաւական հիմնարկութիւն, որտեղ ցեղի նահապեար դաւառում էր ուր, ունառութեր եւ իրեն հպատակ, իր իրաւունքի ներքոյ գտնած համայնքի միակ ներկայացոց ցիցը։ Նա է համարւում համայնքական հօղի, գոյքի տէրը, որը իր հպատակներին տալիս է այդ հօղերից ու գոյքերից օգտուելու իրաւունք։ Նա է իր հպատակների կեանքի ու մահանք կարգադրողը — ius vitae ac necis. Նա է միակ դաստաւորը, միակ հօգեւոր պետը։ Նա է նշանակում իրեն ժառանգ ողջեր։ Այդ հայր - իշխանական պետական կազմը կրում է իր մէջ սերնդական կոմմանիզմի բոլոր նշանները, նմանապէս եւ բազմակիւութեան սկզբունքը։ Կոյնանման նահապետական նշանակութիւնը ունին հին յունական հերոսական ըրջանի թագաւորները՝ Յասւենը, կամ հին լատինական Բեքը, կամ հին գերմանական Կոննիցը, որոնց իրաւական սահմանները գուրս չեին գալիս ցեղական կազմակերպութիւնների ձեւերի ձեւերից։

Տնտեսական ազգակների շնորհիւ, երբ սոցիալական խմբակցութիւնները, զարգ անալով, սկսում են նոր ձեւեր ընդունել, ցեղական միութեան գաղափարը կորցնում է իր նախնական արենակից - սերնդական բնոյիցը։ Երկրի տեղական անտեսութեան պայմանները ու արտաքին թշնամինների յարաքերութիւնները ստիպում

հն զանազան ցեղերին միանալ մի օրոշ, ուժեղ
էւ յազգի ական ցեղի հպատակութեան ներքոյ:
Ակառում է զարդանալ թագաւորական իշխա-
նութեան գաղափարը, որ իր սկզբնական նա-
հապետական ձեւերից վերափոխում է եւ
ստանում այն ընթացքը, որից յետագայում
ձեւակերպում է թագաւորի, իրրեւ քաջա-
քական գերիշխողի, տիրապետական սկզբունքը:
Այնուամենայնիւ այդ գաղափարի զարդացման
ընթացքը աստիճանական տեւողական է եղել ու
մշակուել է դարերի ընթացքում ժողովրդի
աշխարհայեցքի մէջ, այնպէս որ ցեղական
խմբակցութիւնների գոյութիւնը դեռ եւս շատ
ժամանակ պատմական իրողութիւն էր:

Թագաւորի գաղափարի հետ զուգընթա-
ցաբար պահպանում էին տակաւին ցեղական
կազմակերպութիւնների տեղական ինքնուրոյնու-
թիւնները, ոերբիսորիալ ինքնավարութիւնն եւ
ներքին անկախ իշխանութիւնը: Այդ ցեղական-
սերնդական գաղափարի պահպանողական ոյժը
դարձաւ այն սարմը, որից ծնունդ առաւ հայ-
կական պատմութեան յետագայ առատական
սիստեմը: Ակներեւ է, որ այդ նահապետական
շրջանի մէջ մնուք չենք կարող դանել իրաւունքի
նորմերի նշոյլ անդամ: Իրաւունքը, դատա-
սանը պատկանում էր ուժեղին, հասկացում
էր վիզիկական գերիշխութեան իմաստով: Միայն
յետագայում՝ patria potestasը դառնում է այն
զեկը, որը սովորոյթի, պապենական աւանդու-
թիւնների հիման վրայ վարում էր սերնդների

ու ցեղերի բազկացուցիչ տարրերի սոցիալական գոյութեան յարաբերութիւնները։ Հայրական իշխանութիւնը, կազմը դառնում է իրաւաբանական սկզբունքը։ մի սկզբունք, որը, պաշտպանելով համայնքի շահերը, պարփակում է իր մէջ նախնական իրաւունքի ամրողը էօթիւնը¹

III.

Ն-Ե-Ր-Ե-Ւ-Ն- ՀՀՀ-Ն- ԱՆՀՆԱՐԲԻՆ Է ՆՈՅՆ ԲԱԿ մօտաւորապէս որոշել այս շրջանի սկզբնական սահմանները, որովհետեւ նախարարական կազմը առաջ է եկել ու թէ իրբեւ պատմական յանկարծակի երեւոյթ, այլ գարեւոր սոցիալ-անտեսական էվոլյուցիանի հետեւանք, իրբեւ պատմականօրէն զարգացած մի երեւոյթ, որի ծագման սաղմերը տակաւին գոյութիւն ունեին նահապետական շրջանում, տանուաիրական-ցեղական պայմաններում։ Հայարակական արտադրութեան յարաբերութիւնների միջնոլորտում նախարարական իշխանութեան գաղափարը, զուելով, աստիճանաբար յարդարեց այն ուղին, որի վրայ յետագայում զարգացաւ հայ քաղաքական գերիշխանութեան սկզբունքը, բարձրացաւ միապետական իշխանի, թագաւորի գաղափարը։ Ասկայն այդ գաղափարը չոչնչացրեց նախարա-

¹ Այս լի եւ Հետեւեալ III ու IV զբոխները մեջ ցուցաւ անորէն ու համառատ կերպով տառջ ենք բերում մեր մի ուղ ընդուռնակ, բայց տակաւին շատ արած ու իշխանութիւնից, որը բացառապէս նիւթ է առանց հայն հայկական իրաւունքի պատմութիւնները։

բական կազմի էութիւնն. ընդհակառակն աւելի
ուժեղացրեց առանձին նախարարների տեղային
իշխանութեան սահմանները, սրբագործեց նրանց
իրաւասութեան գործանելերը։ Ամբողջ Հայա-
տանը ներկայացնում էր մանր աւատական իշ-
խանութիւններ, իրարից անկախ, տեղական
տահմային տիրապետութեան ենթակայ երկրներ,
բայց որոնք միեւնոյն ժամանակ քաղաքականա-
պէս միացած էին իրենց ընդհանուր ազգային
հասկացողութեամբ, պետական շահերով։ Ահա
այդ շրջանի հայկական իրաւական հիմնարկու-
թիւնների եւ իրաւունքի զարգացման պատմու-
թիւնն ենք նկատի առնում այստեղ. մի շրջան,
երբ նախարարական-աւատական կազմը հասել
էր իր զարգացման ամենաբարձր աստիճանին,
հանդէս գալով Հայաստանի քաղաքական կեան-
քում իրրեւ իրական գործան, եւ մարմնացրել
էր իրենով երկրի սոցիալ-անտեսական համայն-
քեանքը. մի շրջան, երբ հայ թագաւորութեան
ինքնակալ պետական գաղափարն ամբողջապէս
կառոցցած էր այդ նախարարական-աւատա-
կան կազմի հիմքերի վրա։

Տեսնենք, թէ ինչպէս են ներկայացնում
մեզ այդ շրջանը նախնի հայ պատմագիրները։
Քաղաքական հայ իշխանութեան կառու-
ցումն, երկրի պետական հիմնարկութեան առա-
ջին քայլերը վերագրում են պարթեւ Արշա-
կունիներին, որոնք իրր թէ առաջինն էին, որ
Հայաստանում հաստատեցնելու պարթեւական թա-
գաւորութեան կարգ երն ու հիմնարկութիւնները։

Առվակս խորենացու ասելով, Ապղարշակը, Ար-
շակունեաց տոհմի այդ առաջին թագաւորն
Հայաստանում, մի իմաստուն օրէնսդիր էր: Վա-
ղարշակն իը արքունիքում “ժամն որոշէ ելեւ-
մոից խորհրդոց, խրախոճանութեանց եւ զրուա-
նաց: Եւ յիշեցուցանող երկուս ի ձեռն գրոյ-
մէկը՝ բարւոյ, միւսը՝ վրէժխնդրոթեան:” բար-
ւոյ յիշեցուցանողին հրաման տոյ ի բարկու-
թեան արքային եւ յանիբառ: Հրամանս՝ յիշե-
ցուցանել զիրաւն եւ զմարդասիրելն: “Նշյն
պատմագիրը աւանդում է, որ Վաղարշակը
Հաստատեց Հայաստանում զինւ որական կարգ եր-
աւ աստիճաններ նաև գատաւատական հիմնար-
կութիւններ:” իրաւաբարն՝ ի տան արքունի,
իրաւաբարն ի քաղաք եւ յաւանս՝ բարենորոգեց
հաստրակական զանազան գասերի փոխադարձ
յարաբերութիւնները, որոնք արդէն, բնչպէս
երեւում է, շատ խոր հնումն զդալ էին տալիս
հասարակական տարրերի խաւերի ներհակու-
թիւնները: “Հրաման տայ քաղաքացեաց մարդ-
կան արգոյ լինել քան զգեղջկաց,... եւ քա-
ղաքացեաց մի կարի առ գեղջկան պերճանալ:...
Վերջապէս նոյն Վաղարշակն, ըստ Խօրենա-
ցւոյն, կարգաւորում է եւ հաստատում թա-
գաւորական ժամանգական իրաւունքը, որն այ-
նու հետեւ պահպանում է Երշակունիների թա-
գաւորական ամրողը պատմութեան ընթաց-
քում:” Եւ եղեւ այս յայնմ հետէ եւ առյա-
պայ օրէնք ի մէջ Արշակունեաց, միոյ որդույ
բնակել ընդ արքայի՝ փոխանորդ լինել թա-

գաւորութեան եւ այլ ուստերաց եւ դստերաց գնալ ի կողմանս Հաշտենից։ Սակայն Աղարշակի գործունեւութեան դլուխ գործոցը, Մռվակո Խորենացու կարծիքով, այն է, որ նա բաժանեց Հայաստանը առանձին ժառանգ ական նախարարութիւնների, որոնց իւրաքանչիւրի համար հաստատեց նահապետ, տոհմային տանուակը կոմիշտան երեւելի անձերից։ “Նախարարութիւնն եւ նոցին նախարարութեանցն նահապետութիւնն հաստատեց զարս պիտանիա։ Անշուշտ այստեղ մեր պատմագրի խօսքերը պէտք չէ հասկանալ բառացի, որովհետեւ նախարարական կազմի ծագումն, ինչպէս առիթ ենք ունեցել վերը շեշտելու, պէտք է որոնել նահապետական-տոհմային, տեղական սերնդական կազմակերպութիւնների զարգացման մեջ։” Նախարարութիւններն հին Հայաստանի, հին Արարատեան երկրի սոցիալ-տնտեսական էվոլյուցիոնի հետեւանելներն են, հասարակական կազմի պատմական-տատիճանական զարգացման յետագայ տրամաբանական երեւոյթները։ Ուստի Հայոց նոր թագաւորը (Եթէ ենթագրենք նցն իսկ Աղարշակի անձի պատմական իսկութիւնը), նստելով իր գահի վրայ, անկասկած պէտք է հաշուի առնելը արդէն գոյութիւն ունեցող տեղական հասարակական պայմանները, արդէն վաղուց ի վեր պատմականորդէն ախրապետող, ամրացած նախարարական կազմը։ Եւ մի իշխող թագաւոր ձեռքի մի հարւածով երբեք չէր կարող ստեղծել այնպիսի նախարարական իշ-

իսանութիւններ; անկախ, ապահենդրոնացած աւատական փոքրիկ երկրներ, թուլացնելով իր թագաւորական տիրապետութեան նշանակութիւնը:

Բայց նախարարական աների հիմնաւորութեան վերաբերեալ Առվակս Խորենացու երկար պատմութիւնից միանգամայն այլ եզրակացութիւն ենք անում, արամագծօրէն հակառակ կարծիքների յանգում: Պէտք է ենթագրել, որ Առվակս Խորենացին գուցե ողում էր ասել, թէ Աաղարշակը կարգաւորեց նախարարական տների ու իշխանութիւնների փոխադարձ յարաբերութիւնները, որունց առիթ էին տալիս, ինչպէս եւ միշտ յետագայում, անդադար գմտութիւնների ու փոխադարձ պատերազմների: Իրբեւթագաւոր, իրբեւ Քաղաքական գերիշխանութեան ներկայացուցիչ Աաղարշակը, որպէս եւ իւրաքանչիւր ինքնակալ պետ, պիտի ձգտէր ամրացնելու իր պետական իշխանութեան ոյժն ու նշանակութիւնը, կենդրուացնելու թագաւորական երկրի բոլոր իրական գործոն տարրերը եւ միւնքն ժամանակ պիտի թուլացներ նախարարական իշխանութիւնը, աւատական տների տիրապետական ձգտութեանը, ոչնչացներ պետական ապակենդրոնացումը: Այսպիսի պայմաններում մի կողմից՝ թագաւորական գերիշխանութեան եւ միւս կողմից՝ նախարարական իշխանութիւնների միջեւ առաջ էր գալիս փոխադարձ ներհակութիւն, մի մրցում, որ գարերով տեւել է

Հայոց քաղաքական պատմութեան ամեռողջ ընթացում եւ երբեմն այնպիսի ոռոր ընաւորութիւն էր կրում, մանաւանդ Արշակունիների տան թագաւորութեան շրջանում։ Ակներեւ է, որ Վաղարշակը, որի ենթազրեալ անձի մէջ եթէ ընդունենք Արշակունեաց տան հաստատուիլը Հայաստանի թագաւորական գահի վրայ, ստիպւած լինելով ճանաչելու արդէն վազուց գոյութիւն ունեցող Նախարարական-աւատական կազմը եւ հաստատելու Նախարարական իրաւունքը, միեւնոյն ժամանակ, ինչպէս եղբակացնում ենք Մ. Խորենացու պատմութիւնից, քաղաքադիտական միջոցներ էր ձեռք առնում թռւլացնելու թագաւորական ինքնակալութեան հանդեպ գոյութիւն ունեցող ընդդիմութիր ոյժերը, ապակենդրոնացած քաղաքական իշխանութիւնը։ Այդ նպատակով Արշակունիները ձգտում էին սահմանափակելու Նախարարական իշխանների ինքնուրոյնութիւնը, կը թելու եւ զարդացնելու նրանց մէջ վաստակական կախման հասկացողութիւնները, Նրանց ենթարկելու թագաւորական գահի անմիջական ազդեցութեանը։ Ահա թէ ինչու այն բոլոր ձեռնարկութիւններն ու կարգերը, որոնք, Մովսէս Խորենացին, վերագրելով Վաղարշակին, կարծում է, թէ յիշեալ թագաւորը հաստատել է Նախարարութիւնները ծաղկեցնելու նպատակով, ընդհակառակն՝ մեր կարծիքով՝ ծառայում էին Նախարարական ոյժի նւազելուն, գարձել էին միջոցներ, որոնցով հայ Արշակունիները նպատակ էին գրել կոտրելու Նախարա-

բական իշխանութիւնը եւ սրա գոյութեան նշանակութիւնը կապելու միմիայն թագաւորական տան հետ։ Արոնը էին այդ միջոցները։

Բաց ի տեղական բնիկ նախարարական աներից, որոնք Արշակունիների նախ քան Հայաստան գալը արգելն զոյսթիւն ունեին իբրեւ վազեմի տոհմերը եւ աերնեգական ժառանգ ական ներկայացուցիչներ, հաստատւեցին նոր նախարարական աներ մեծ մասամբ։ Եկեղեց իշխաններից ու հռովազուրկ նախարարներից, որոնք ստանձնում էին թագաւորներից որոշ երկրներ իր ազգարնակութեամբ։ Այսպիսով Արշակունիները ստեղծում էին իրենց կողմնակից նոր նախարարների բանակ, մի կուտակցութիւն, որը նրանք կարողանում էին միշտ իրենց ձեռքի տակ ունենալ եւ իրենց կամքով զեկավարել հին տահմական ու տեղական նախարարների տիրապետական միտումների գեմ պայքարելու համար։

Նախարարական աները բաժանում էին երկու մեծ գասիր աւագ ու կրտսեր նախարարների։ Առաջինները վայելում էին արտօնեալ իրաւունքներ, որոնք de jure նրանց արևում էին թագաւորի կողմից։ Արշակունիները այս գեպարում, հետեւելով divide et impera նշանաբանին, ոգաւում էին իրենց դիրքից ու զանազան արտօնութիւնների բաշխումով լարում էին նախարարական աները իրար գեմ ու ունչացնում այն հոգը, որի վրայ կարող էր երբ եւ իցէ իրականանալ իշխանական աների միաբանումն ընդգրեմ թագաւորի։ Կոյն իսկ աւագ նախարարների։

մէջ, նրանց իրաւական յարաքերութիւնների շրջանում գոյութիւն ունեին եւ խստիւ պահպանում էին տարբեր աւագութեան աստիճաններ, այսպէս անւանած “բարձերը”, որոնք ստէպ առիթ էին տալիս թշնամական փոխադարձ գժտութիւնների ու կոիւնների:

Աերջապէս նախարարական աները թագաւորական տան վերաբերմամբ աւելի սերտ ու կախեալ գրութեան մէջ դնելու նպատակով հաստատւած էին որոշ պալատական պատառք պաշտամններ, որոնք արւում էին յատուկ նախարարական աներին եւ աւանդաբար պահպանում: Մեր պատմագրները, մանաւանդ Մովսէս Խորենացին իր Հայոց պատմութեան Բ. գրքի 8րդ գլխում մանրամասն թառում է բոլոր այդ պաշտամնները եւ նրանց կատարող նախարարների անունները. զոր օրինակ՝ իշխան թագակապ ասպետութեան, իշխան ասպետութեան տան, իշխան սպարապետութեան տան, իշխան մազխազութեան տան, իշխան մարդպետութեան, իշխան հազարապետութեան եւ այլն եւ այլն:

Միայն այդ վերոցիշեալ, այսպէս ասած արտաքին պատոյ առանձնաշնորհութիւնները, պալատական պաշտամնները չեին, որ ընորոշում էին նախարարական իրաւունքը: Այդ իրաւունքը աւելի խօսն, աւելի պատմական նշանակութիւն ունի եւ կազմում է նախարարական դասակարգի սոցիալական առանձնայատուկ էռութիւնը: Ինչում էին կայանում իսկական նախարարական իրաւունքի հիմնական գծերը:

—) Նախարարները ժառանգօրէն ամրում՝
էին իրենց սահմանկան երկրներին, որոնք շատ
քիչ բացառութեամբ կրում էին իշխող նախա-
րարական տան անունը։ Եաւավարում եւ իշ-
խում էին իրենց երկրի սահմաններում թա-
գաւորից միանգամայն անկախ եւ համարւում
էին միակ պէտք իրենց սասրադրեալ ազգաբնա-
կութեան ու երկրի Աւասի նախարարները ժո-
ղովրդի բերանում կոչում էին Հանուչեր, ու-
նառու անուններով։

Բ) Օրէնքը, եթէ այդպիսին գոյութիւն
ունէր, գատաստանն ու պատիժը իրենց հպա-
տակների վերաբերմամբ ամբողջապէս կազմում
էր նախարարական տան իրաւունքը։

Հ) Կր հպատակ ազգաբնակութիւնից հար-
ցեր ժաղովը եւ այդ հարկերը գարձնել նա-
խարարական տան սեփականութիւն։

Դ) Սեփական զօրք եւ այդ զօրքի անձնա-
կան անմիջական հրամանատարութիւնը։

Ե) Աներջապէս նախարարների աւատական
հպատակութիւնը թագաւորական իշխանու-
թեանը, որ արտայայտուում էր հետեւեալ կեր-
պով, նախ՝ որոշ տուրքեր էին վճարում իրենց
նախարարները թագաւորին. երկրորդ՝ պար-
աւուոր էին իրենց զօրքերով բատ թագաւորի
պահանջի անյապաղ ներկայանալ պատերազ-
մների դէպքերում։

Խնչ վերաբերում է թագաւորին, ուս իւր
պական, իսկական իրաւունքով նոյն նախարարն
էր իր անմիջական իշխանութեան ներքոյ գունած

երկրում, իր անձնական հպատակութեան ներքոյ ապրող ժողովրդի վերաբերմամբ։ Սակայն նրա թագաւորական իշխանութիւնը, եթէ կարելի է ասել, պետական իրաւունքը արտայայւում էր աւելի անւանական ձեւով։ Թագաւորը համարում էր տէր եւ հրամայող բոլոր նախարարների, նրա անձնաւորութեան մէջ միանում էին ամբողջ Հայաստանի աւատական իշխանների ներկայացչութիւնները։ ուստի եւ թագաւորը միակ ներկայացուցիչն էր, որ Հայաստանի կողմից միջազգային յարաբերութիւններ էր պահպանում առար պետութիւնների հետ, դաշնիքներ կռում, պատերազմներ յայտարարում եւ վարում, դեսպաններ առաքում եւ ընդունում։ Հայոց թագաւորութիւնն իրեւ իշխանութիւն միահեծան ու ինքնակալ էր, ինչպէս եւ ամբողջ արեւելքի մեացած երկրներում։ Չնայած, որ Հայոց թագաւորն համարում էր «բնակ Տէր երկրի», որ անօրինում էր ամբողջ երկրի բախար եւ որի հրամանը որէնք էր թէ նախարարների եւ թէ Հայաստանի բոլոր հպատակ ժողովրդի համար, այնուամենայնիւ անսում ենք, որ թագաւորական իշխանութիւնը անկարող էր էապէս օգտակալու իր բոլոր իրաւունքներից ամբողջ Հայաստանի վերաբերմամբ, օրովհետեւ իրականութեան մէջ այդ իշխանութիւնը խիստ թոյլ էր նախարարական ապակենոքը նացած իշխանութեան հանդէս։ Թագաւորը միայն իր տան անմիջական տիրապետութեան ներքոյ գտնած երկրի սահման-

ներում եւ ժաղովորի վերաբերմամբ իրականորեն ոյժ ուներ արտայայտելու իր իշխանութիւնը, որ ոչնչով չէր տարբերուում նախարարական իրաւունքից :

Նախարարական իրաւունքն իր ամեռողջ բավանդակութեամբ, թէ վարչական եւ թէ օրէնսդրական, միակ գործող ու գրական իրաւունքն էր հին Հայաստանում մինչեւ քրիստոնէութեան մուտքը։ Այդ իրաւունքի նորմերով էին կարգաւորուում ազգաբնակութեան բոլոր խաւերի փոխազարձ յարաբերութիւնները։ Նախարարական իրաւունք ասելով, բնաւ չպէտք է հասկանենք մի իրաւունք, որ հիմնած է որոշ օրէնսդրական կարգերի վրայ, որ բղխում է պետական-կառավարչական ստեղծագործող տարբերից։ Հին Հայոց հասարակական կենանքը, պետական կազմակերպութիւնը, որոնք գրական իրաւունքի արտայայտիչներն են, ննջնատինքեան թոյլ էին զարգացած եւ բնաւ չեին հասել այն աստիճանին, որ շունչ ու մարմին տային հասարակական յարաբերութիւնները կարգ աւորող ձեւերին։ Հասարակական կենանքի զարգացումը չափուում է հասարակութեան արտագրողական միջոցների զարգացմամբ։ Հին Հայոց կուլտուրական պատմութիւնը ցոյց է տալիս, որ հասարակական այդ արտադրողական միջոցները խիստ նւազ էին զարգացած։

Հին Հայաստանում հասարակութիւնը բաժանաւած էր երկու գասակարգի ազատ ու շինական։ Առաջնինը բաղկացած էր զանազան

Նախարարական ու իշխանական տների ներկայաց-
ցոցիներից, որոնք յենուած լինելով աւատական
կազմի վրայ, կազմում էին մի զինուորական-
ազնւական կատառ, օժառած առհմացին սեփա-
կանատիրական իրաւունքներով։ Հին արեւելեան
պատմութիւնից գիտենք, որ հողատիրական ի-
րաւունքը պատկանում էր լոկ պետութեանը։
Իայց քանի որ պետական ազգբունքի ըմբռնումը
միացնում էին գերիշխող պետի անձնաւորու-
թեան հետ, ուստի երկրի սեփականութեան
իրաւունքը պատկանում էր մի միայն թագաւորին ու աւատական իշխաններին։ Հին Հայուստա-
նում եւս հողատիրական իրաւունքը, ինչպէս կա-
րելի է եզրակացնել մեզ հասած պատմական
ազնա տեղեկութիւններից, պատկանում էր մի-
միայն թագաւորին եւ իշխանական-նախարարա-
կան տօհմերին։ Այնելով աեր ու հրամայով
իրենց աւատական երկրներում, ազատները միւս
դասակարգի վրայ նայում էին իրեւու մի տարրի,
որը իրենց նախարարական գոյութեան անհրա-
ժեշտ պայմանն էր։ Այդ պատճառով շինական
դասը, ապրելով ու արտադրելով իշխանական
երկրի վրայ, ժամանակի ընթացքում կապուել
էր իր շինած հողի հետ եւ դարձել անազատ-
դժւար չէ ենթադրել այստեղից, թէ մնչ իրա-
ւաբանական յարաբերութիւններ կարող էին
առաջանալ այդ դասակարգերի միջեւ։ Այդ
յարաբերութիւնները կարող էին լինել գեր-
իշխողների յարաբերութիւններ դեպի ստորա-
գրեալները, երկու դասակարգի, որոնք տնտե-

սապէս վորսադարձ կախումն ունեին իրարից։ Անելով ազատ ոչ միայն իրենց սոցիալական գրութեամբ, այլ եւ իրենց կենցաղի եղանակով, Նրանք միանգամայն անձատուր էին լինում որպես բնուորական իրախճանքներին, իսկ աշխատանքը վերապահում էին շինականներին։ Ակներեւ է, որ այսպիսի պայմաններում շինական գասակարդը յանձնուած էր նախարարական իրաւունքի կարգերին, որոնք ժառանգարար ու անխափան անցնում էին նախարարական տոհմերի մէջ։ Կարգերի, որոնք գարերի ընթացքում այդ ուղղութեամբ սնել ու կրթել էին շինականների սերունդները։ Նախարարական իրաւունքը, գարերի ընթացքում զարգանալով ու որոշակի գոյն ստանալով, միահեծան դեր էր խաղում հին հայկական իրաւունքի պատմութեան մէջ, որովհետեւ դա միակ իրաւունքն էր, որ կարգաւորում էր յիշեալ երկու դասակարգերի վորսադարձ յարաբերութիւնները։ Միահեծան էր, որովհետեւ այդ իրաւունքը բղնել էր աւատական կազմի էռթիւնից, նախարարական գոյսութեան սկզբունքից, ուստի եւ կարօտ չէր իր պարզ ու հասկանալի նորմերի շնորհի ոչ մի որէնսդրական գործօնի, ոչ մի պետական միջամտութեան։ Այդ իրաւունքը պարզ էր, որպէս եւ պարզ էին այդ երկու դասակարգերի յարաբերութիւնները, Նրանց անտեսական առնչութիւնները։ Ընթացիկ հասարակական կեանքից էր առաջացել այդ իրաւունքը եւ սովորոյթի ազգեցութեան ներքոյ նոյնութեամբ պահպան-

ւում էր այն ժամանակուայ հասարակական ոչ
բարդ ձեւերում:

Այս բոլորից յետոյ միանգամայն պարզ է,
թէ ինչու հին հայկական իրաւունքի պատմու-
թեան այս շրջանում, երբ Հայաստանում գոյու-
թիւն ունէր որոշ պետական-քաղաքական կեանք,
բացակայում էր օրէնսդրական գործունեութիւն
ասած բանը: Ասկայն, նույգէս տեսնում ենք հայ
պատմագրիներից, հայ թագաւորները երբեմն
հրատարակում էին հրովարտակներ, որոնցով
զանազան իրաւունքան-հասարակական, մանաւանդ
քրեական ու պատժական գոյն կրող դէպքերի
վերաբերմամբ որոշ կարգագրութիւններ էին
անում: Այդ հրովարտակները օրէնքի նշանա-
կութիւն էին ստանում: Այսպէս օրինակ՝ Տրդատ
թագաւորը հեթանոսական աստուածների ան-
պատելու յանցանքի համար հրովարտակներ է
հրատարակում, որոնցով, Ադամի անգեղոսի ասե-
լով, այսպիսի պատիժներ է սա հմանում. ¹¹ Այ-
դդիսն անպատճենցէ, կապեալ ստիւք եւ կապեալ
ձեռքը եւ կապեալ սրարանոցաւ ի դուռն ար-
քունի ածցի. Եւ առն Եւ կեանք Եւ արարք եւ
ստացուածք եւ գանձք, այն ամենայն այնոցիք
լիցի, որ զայնպիսին ի մէջ ածցէ,,. կամ մի այլ
տեղ ըստ հրովարտակի, ով որ քրիստոնեայ
մարդուն թագցնելու լինի եւ այդ բանն յայտ-
նուի, այնպիսի մարդը մահապարտ է եւ ար-
քունի հրապարակ պիտի բերուի եւ մեռնի:
Նմանապէս Արշակ Բ. արձակում է Արշակաւան
քաղաքի մասին իր հուշեկաւոր հրովարտակը,

որով ապաստանի իրաւունք է (Asylrecht) սահմանում հալածականների, յանցագործերի համար^{1:}

Օրէնքի նշանակութիւն անեցալ այսպիսի հրովարտակներ ցիրուցան գտնում ենք բաւականի թուով հին հայոց պատմութեան այս շըրշանում։ Բայց այդ բօլոր հրամանները ու որոշումները կրում էին ժամանակաւոր, դիպուածական բնոյթ։ Նրանք չէին մանում իրաւունքի հասանքի մէջ, չէին կազմում օրէնսդրական շէնքի հիմք, այլ ժամանակի ընթացքում, երբ նրանց հեղինակները չքանուում էին պետականակառավարչական առարիզից, վերանում էին նաև այդ հրովարտակների ոյժերը, օրինական նշանակութիւնները։

Նշյնն էր նաև դատավարութեան ու դատակազմութեան վերաբերմամբ։ Դատարանները գտնուում էին թագաւորի ու նախարարների պալատներին կից։ Դատաստանական ու պատժական իրաւունքը պատկանում էր միմիայն այդ իշխաններին, որոնք, համարելով դիտաւոր եւ առաջին դատաւորներ, արդէն իրենց կողմից նշանակում էին իրենց հպատակ դաւաններում յատուկ օգնական-դատաւորներ։

Դատավարութեան մէջ էլ ի հարկեմանգամայն բացակայում էր պետական տարբերի օրէնսդրական գործունեութիւնը, եւ այ-

^{1:} Արշակունի նշանակութիւնն մէր բացաւորութիւնը ունա՞ւ՝ Արքական վրեժ և փրկունք, յոդանձը՝ Ազգագրական Հանգէւր, 1903 թ.- էլ. 278-280։

բապետում՝ էր լոկ անդական սովորութական իրաւունքը։ Դաստանաներն ամբողջապէս կախված էին կամ իշխան-գաւառութերի կամացական հայեացքներից եւ կամ՝ դատերը լուծուում էին ոյժի, բռնութեան միջոցավ։ Դատավարական ամբողջ ընթացքը եւ ընդհանրապէս դատաստանի էական գաղափարը, ինչպէս եւ սպասելի էր կուլտուրական ստորին աստիճանների վրայ կանգնած ժողովորի աշխարհայեացքից հիմնած էր վրէժինդրութեան ոգու վրայ եւ զարդացել էր արեան վրէժի սրբագործուած իրաւաբանական սովորութիւններից։ Խախտուած իրաւունքի պաշտպանումը, դատաստանի իրականացումը կախուած էր բացառապէս անհատի ինքնօգնութիւնից, սեփական ձեռնարկութիւնից։ Այդ գաղափարի տիրապետութիւնը հայոց իրաւաբանական աշխարհայեացքում խիստ ընորոշերեւում է Եղնիկ Կողբացու (գլ. Ա. Ժե) խօսքերից։ . . . եւ այլքն ամենեքեան զիւրաբանընդուր զանձնիւր զանարգանաց վրէժն պահանջեն կամ անձամբ կամ իշխանը։¹

Հասկանալի է, որ այսպիսի սոցիալ-կուլտուրական պայմաններում խօսք անգամ՝ չէ կարող լինել որեւէ օրէնսդրութեան, որեւէ դատաստանագրքի կամ՝ գոնէ գործող օրէնքների գրաւոր մի ժողովածուի մասին։ Ժողովորի եւ

¹ Հին Հայոց դատաստանի մեջ ամբողեառող վրէժինդրութեան դադափարի մասին մակրամասն ահա մը աշխատաթիւնը՝ Արքան վրէժ է։ Վրէժանց, էր. 275—278։ ² Այդ պայմանական Հանդէս։

պետութեան իրաւաբանական-իրաւունքային աշխարհայեացքը տակաւին չէր հասել այնպիսի մի զարգացման, որ նա անհրաժեշտութիւն զգար, կարիք ունենար պետական սրբնոդրական գործունեութեան ու վաւերացրած սրբնագրքերի:

Չնայած, որ նախարարական շրջանում միանգամօյն բացակայում էր օրէնսդրական գործունեութիւն ասած բանը, ինչպէս եւ գրաւոր օրէնքների ժողովածուներ ու գատառատանագլուքեր, այնուամենայնիւ կարծես զգացումը էր, որ անհրաժեշտ է որոշ իրաւաբանական գործողութիւնները գրաւոր ձևով արտայայտել: Այդ երեւոյթն հասկանալի է, եթէ նկատի առնենք, որ հայերն շատ հին ժամանակները տակաւին, ինչպէս յայտնի է Քսէնոփոնի, Ներովոտի եւ այլ պատմագրների խաքերից, առեւտրական սերու յարարերութիւններ ունեին քարելընի, Ասորեստանի, Փիւնիկայի ժողովրդների հետ: Մեզ հասած պատմական տեղեկութիւններն ու բազմաթիւ սեպաձեւ արձանագրութիւններն ապացուցանում են, որ հին Ասորա-քարելընում շատ զարգացած էր իրաւական երեւոյթներն, իրաւաբանական դաշինքները գրաւոր կերպով արտայայտելու եղանակը: Նմանապիս խիստ զարգացած էր թագաւորների օրէնսդրական գործունեութիւնը: Որոնց աահմանած օրէնքները բաւականի թուզ հասել են մինչեւ մեր օրերը շնորհիւ այն վաստի, որ արձանագրւած են եղել: Ճիշելք միայն համարաբիի օրէնքները: Անտարակոյս,

Հայերն էլ ասուս - բարելացիների հետ ունեցած վաճառ ականական յարաբերութիւնների մէջ վարուելու էին այդ երկրների որէնադրութեան ու իրաւաբանական առվարութիւնների համաձայն։ Հայ վաճառականները, զգալով այդ տեսակ գրաւոր վկայականների ու իրաւական փաստերի առաւելութիւնները առեւտրական փոխագարձ յարաբերութիւնների վերաբերմամբ, իրենք էլ ընտելանալու էին այդ տեսակ իրաւաբանական ձևելովն եւ, անհրաժեշտութիւն համարելով իրենց վաճառականներն յաջող գործունեութեան համար, աստիճանաբար մացնելու էին նաև իրենց հայրենիքում։ Այսպիսով հայաստանում սկիզբն են առնում գրաւոր իրաւական յիշատակարաններ, վկայագիրներ եւ այլն, որոնք անհրաժեշտորեն բղնում էին երկրի հասարակական-իրաւաբանական յարաբերութիւնների կարիքներից, հասունացած իրաւական պայմաններից։ Այս տեսակ իրաւաբանական յիշատակագիրների, դաշանց վկայագիրների գոյութեան մասին գտնում ենք մի քանի հետաքրքիր տեղեկութիւններ մեր հինգատմագրների երկերում։

Մովսէս Խորենացին պնդում է, որ հայաստանում իր օրերում տակաւին գտնւում էին իրաւաբանական զանազան փաստագրեր ու վկայագրեր յունաբէն ու պարսկերէն շարուցրւած։ այսինքն այդ յիշատակագիրները յօրինուել են այնպիսի մի ժամանակ, երբ հայերը դեռ եւս չունեին իրենց տառերն ու

գիրը. “Գիր պարսից եւ յունաց, որով այժմ
զիւղից եւ գաւառաց եւ խրաքանչիւր տանց
առանձնականութեանց եւ հանուրց հակառա-
կութեանց եւ դաշանց այժմ առ մեզ գտանին
անրաւ զբոցաց մասնեալը, մանաւներ որ ի
սեփէհական ազատութեան պայտպատութեան.”
(Մազմ. Խորեն. գիրք Ա. գլ. Գ.) Ուրեմն հին
հայերը սովորութիւն ունեին որոշ իրաւաբա-
նական յարաբերութիւնները, որոնք վերաբե-
րում էին ընտանեկան, ժառանգական ու ամուս-
նական իրաւունքին, նաև առեւտրական պայ-
մաններին եւ վերջապէս նախորարական աներին
իրաւունքի զանազան կողմերին, շատ անդամ
արտայայտելու գրաւոր կերպով եւ պահպանե-
լու այդ իրեւ անհրաժեշտ իրաւաբանական
աիշատակագիր։ Գլաւստոս Բիւղանդացին վկայում
է (գիրք Զ, գլ. Ճ.), որ “թագաւորըն զմուր-
հակո զիւղաց կամ զադարակաց զրեալ եւ
կնքեալ զնեին”, այսինքն բոլոր հոգացին սեփա-
կանատիրական իրաւունքները, որոնք զրւում
էին կամ բաշխում հայ թագաւորների կող-
մից, կոտարում էին զրաւոր եղանակով։ Մի-
այլ պատմական վկայութիւնից, որ պատկանում
է Արտենայի գրչին վերադրած պատմու-
թեանը, զանում ենք աւելի բնորոշ ու հե-
տաքրքիր տեղեկութիւններ, որոնք վերստին
հաստատում են մեր յայտնած կարծիքը։ “Զա-
մենայն ինչ զոր հրամայեն թագաւորով, եւ զան-
այն որ ինչ միանգամ լինի առաջի նոցա, զրի-
եւ զնի ի պահա յիշուալուց. սոյնպէս եւ յիւս-

Հաւ քաղաքի՝ Պլուտոնիա որդի Անակայ, որդի-
ոյ Արգաշարագոյ զպրի թագաւորին, զըեաց
զամենայն ինչ որ միանցամ իրք եղեն Ագելի
առաքելոյ, ի սկզբանէ մինչեւ ցկատարած միա-
րանութեամբ ձեռն արկանելով եւ Անեա (Անան)
հաւատարիմ թագաւորին. եւ եղին ի տանն
յիշատակաց քարտիսից, ուր զնին մատեանք եւ
որէնք արքունականք. եւ որը զնին և վաճա-
ռեն եւ զըեն ի միջի նոցա մարհակք հաստա-
տութեան, անդ պահին հաստատութեամբ։¹

Այս տեսակ “տուն յիշատակաց” գոյու-
թիւն ունեին նաեւ. Հին Յունաստանում շրջ-
օփսէաչու անունով եւ հաւանական է, որ
հայերն էլ ընդօրինակած լինելոն այդ տեսակ
հիմնարկութիւնները, իրրեւ անհրաժեշտ հա-
սարակական ու իրաւարանական օգտակարու-
թեան աեւակէտից։ Յունական շրջօփսէաչուը
քաղաքի այն զիւանատանն էր, ուր պահում
էին զանազան պայմանագրեր, իրաւական զա-
շանց յիշատակագրներ սուշրագի, որոնք յե-
տագայում յարինուում եւ զրւում էին միմիայն
այդ “տուն յիշատակաց”, զիւանապետի ան-
պայման ներկայութեամբ։

Անրջապէս հայկական հին պատմագրների
խօսքերից կարելի է եղաւակացնել, որ զես եւս
խոր հնութեան մէջ, նախնի հեթանոսական
շրջանում հայոց մէ հեանեների, կռապաշտական
տունարների կից գտնուում էին յատուկ զիւան-

¹ Հ. Պ. Զարբանեալն ան՝ Հայկական Հին զրարկանու-
թեան ոպատճառների 1897 թ. եր. 182:

ներ, ուր պահւում էին այսպէս անուանած
“մեհնական գրեր կամ թագաւորական մա-
տեաններ”, Անհնական գրերը կամ մատեանները
մի տեսակ յիշատակարաններ էին, ուր քրմերի
ձեռքով արձանագրուում էին յայտնի ու նշա-
նաւոր ժամանակակից քաղաքական, հասարա-
կական ու կրօնական գեղագեր ու երեւոյթներ:
Այդ հայոց “մեհնական գրերը” երեւի նոյն
նշանակութիւնն ունեին հայկական հին պատ-
մութեան մէջ, ինչ որ հին հռովմայեցների
համար քոնիքների առալ կամ հին ասորա-
բարելացների համար նրանց հնագարեան
քրմական մեհնական յիշատակարանները,
որոնցից բազմաթիւ օրինակներ զանազան պե-
ղումների շնորհիւ այսօր հասել են հնագետ-
ների ձեռքը: Պեղը է ենթադրել, որ հին հայոց
այդ “մեհնական գրերի” մէջ, որոնք այնպիսի
խեամբով պահւում էին ապահով դիւանա-
տերում, անշուշտ արձանագրուում էին նաև
նշանաւոր իրաւաբանական յիշատակարաններ,
զարորինակ՝ բարձրագոյն թէ՛ հոգեւոր եւ թէ՛
մարմաւոր իշխանութիւնների որոշումները,
միջազգ ային ու իշխանուկան տների զանազան
դաշնագրութիւնները եւ այլն, ինչպէս այդ տեղի
ուներ նաև ասորա-բարելական քրմերի մեհն-
ական յիշատակարանների մէջ:

Վերոյիշեալ բոլոր փաստերը օրոշ չափով
հաստատում են մեր արտայայտած կարծիքը,
թէ՛ հին Հայաստանում, թէ՛ եւ բացակայում էին
դաշնագրանադրեր, որինսգրական ժողովա-

ծուներ, գրաւոր օրէնքների Corpus iuris, սակայն գործող սովորութեական իրաւունքի համեմատ զանազան իրաւաբանական երեւոյթներն, մանաւանդ դաշինքների գէպքերը շատ անզ ամ կազմում էին գրաւոր եւ Նորն Խոկ պահում էին յատուկ դիւանաւաներում։ Անշուշտ այդ հին իրաւաբանական յիշաւակագիրները ծառայում էին միշտ իրրեւ ուղեցոյց առօրեայ իրաւաբանական գործնականութեան մէջ։ Ուրիմն հին հայկական իրաւունքի պատմութեան մէջ ծնունդ էին առել այն ձեւերը, որոնցից յետագայում պատմական էվոլյուցիոնի առահճանական ընթացքով պիտի զարգանային ապագայ օրէնսդրութեան հիմքները, նրա բազկացոցիչ էական տարրերը։ այդ գրաւոր ձեւերը կարող էին դառնալ յետագայ օրէնսդրական կեանքին ու գործունեալութեան, ապագայ զարգացող իրաւունքի առաջի աղբիւրները։ Աակայն հայ կուլտուրական կեանքին վիճակուած չէր զարգանալ ու ծաղկել խաղաղ եւ ինքնուրոյն պատմական պայմաններում։ Հայաստանի պատմական կեանքը այս շրջանում մի առպարեզ էր դարձել, ուր միայն պատերազմական զէնքերի շառաչ էր լսւում, ուր միայն արտաքին թշնամիների յարձակողական բանակներն էին աւեր սփռում։ Շողովրդի կուլտուրական զարգացման ընթացքը տակնուալուայ էր լինում եւ խափանուում, երկրի արտադրողական ոյժները մարտում, ոչչանուում էին, չդանելով կենսունակ պայմաններ։

Քրիստոնեաւ թեամէն ներմուծմամբ միանգամայն յեղաշրջւում է հայաստանի կուլտուրական ամբողջ պատմութիւնը։ Քրիստոնեաւթիւնն արմատախիլ արեց ժողովրդի մտաւորբարոյական կեանքից այն բոլոր տարրերը, որոնք դարերով շարունակ զարգացել են ասօրաբարելական եւ իրանական կուլտուրաների ազգեցութեանց ներքոյ։ Մեհեանները, թագաւորական ու իշխանական դիւնեներն եւ այն առևննն, ինչ որ հեթանոսական դրոշմ էր կրում, մատնում էին անխնայ աւերման եւ հրի։ Այդ անողոք հալածումով պէտք է անշուշտ բացատրել այն փաստը, թէ ինչու մեզ ոչ մի հետք չի մնացել հայ հեթանոսական յիշատակագրներից, բաց ի մի քանի կցիտուր աեզեկութիւններից հին հայոց հեթանոսական աստուածապաշտութեան վերաբերմամբ, որ դանում ենք սակաւաթիւ։ Հայ ու օտար պատմութիրների երկերի մէջ։ Քրիստոնեաւթեան մոտքով հայատամանում սկսեց տիրապետել յունական ազդեցութիւնն եւ ընդհանրապէս քրիստոնեական ժողովրդների կուլտուրան։

Ընականաբար իրաւունքն էլ, որ մինչեւ այդ գշտութիւն ուներ հայատամանում իրրեւ հեթանոսական հիմնարկութիւնն, վիճակւած էր ենթարկուելու նոյն հալածանքներին ու ոչնչացմանը։ Քրիստոնեական հայ հոգեւորականութիւնը, որպէս միակ ինտելլիգենց ենաւ ու գիտնական դասը, աստիճանաբար իր ձեռքն առաւ, իր ազգեցութեան ենթարկեց իրերի ամբողջ կուլտու-

բական կեանքը: Դրական սովորութեական իրաւունքին, որ անյայտ ժամանակներից ի վեր գործում էր հին Հայաստանում եւ ժողովրդի վազեմի իրաւաբանական աշխարհայեացքիզարդացման հետեւանքն էր, հազեւորականութիւնը սկսեց հակառքել կանոնական իրաւունքը: Ի հարկ է քրիստոնէութեան այդ խուժումն Հայաստանի հնագարեան հետանուական կուլտուրայի սահմանները, մանաւանդ զրական իրաւունքի միջնորդութեամբ: շանցաւ խաղաղ ու անդորր: Կրա երեւման առաջին օրերից իսկ սկսեց Հայաստանում ամէհիմ պայքար, որհասական մի կոր: Հետանոսութեան եւ քրիստոնէութեան երկու տրամադրութեն հակառքեալ աշխարհահայեացքների միջեւ: որ տեսեց դարերով եւ որից միայն յաղթանակով գուրս եկաւ քրիստոնէութիւնը:

Նախարարական իրաւունքն ընդհարուեց կանոնականի հետ: Անձնութեռ առաջինը ներկայացնում էր մարմնաւոր իշխանութեան գաղափարները, Նախանձախնդիրի էր աշխարհական-հասարակական շահերի պաշտպանմանը, երկրորդն ամբողջովին ձգ տում էր աստուածակնութեան ուժեղացման: Բաւական է միայն այստեղ յիշելու, որ այդ պայքարն իր գագաթնակետին էր: Հասել թագաւոր Արշակ Ք. ի եւ կամուղիկոս Ներսէս Անձի օրերին, մի ժամանակ, որից սկսած արդէն հայ հոգեւորականութիւնն յաղթական առաջխաղացութեամբ ամբողջովին իւր ձեռքը ձգեց Հայաստանի բաղզը:

Համարարական եւ ընդհանրապէս գործող դրական իրաւունքը, որպէս սովորութեական իրաւունք, թէեւ զերծ չէր իրանական եւ ասորարարելական քաջաքակրթութեան ազգեցութիւնից, բայց եւ այնպէս ստացել էր որոշ ազգային, տեղական բնաւորութիւն եւ դարձել էր հայ ժողովրդի աշխարհահայեացքի բազկացոցի մասը. ընդհակառակն այն իրաւունքը, որ այժմ հոգեւորականութեան ձեռքով Հայաստանում սկսել էր իրականացնել քրիստոնէութիւնը, մի վարդապետութիւն, որ հիմնած էր հանրամարդկային, համագույսասխանում հեթանոսական Հայաստանի տրադիցեաներին, խօրիժ էր նրա ազգային ամբողջ աշխարհահայեցողութեանը:

Անրջապէս նորամուտ քրիստոնէութեան քարոզիչները՝ հոգեւորականութիւնը երկրի մէջ գերիշխելու հարցում հանդիսացաւ աշխարհական իշխանութեան ամենավտանգաւոր մրցակիցը: Հոգեւոր դասը, աստիճանաբար իր ազգեցութեանը ևնթարկելով Հայկական կուլտուրական կենտրոնը, քանդում էր այն հիմքերը, որոնց վրայ կանգուն էր նախարարական իրաւունքը եւ միանգ ամայն արքում երկրի ամբողջ որէնսդրական գործունէութեանը: Խակապէս Հայաստանում քրիստոնէութեան ու հեթանութեան միջեւ տեղի ունեցող գարեւոր պայքարը ուրիշ ոչինչ էր, եթէ ոչ իրանական եւ ասորարարելական կուլտուրայի հետ: Հայ հո-

գեւորականութիւնը բնականօրէն աւելի յաւ-
կռած էր դէպի քրիստոնէական յունականքիւ-
զանդական քաղաքակրթութեանն քան թէ միւս
հեթանոսական ժողովրդներից Մովսէս Խորենա-
ցին իր պատմութեան մէջ յիշում է մի լիաստ,
որ խիստ շեշտակի պատկերացնում է այն ազգե-
ցութիւնը, որը հայ հոգեւորականութեան միւ-
ջոցով Բիւզանդիայից տարածւում էր Հայաս-
տանում (Մով. Խորէն. գ. գլ. ի). «Յերրորդ
ամի թագաւորութեանն Արշակայ եկաց եսպիս-
կոպոտպետ Հայոց մեծն Ներսէս... եւ ի թիւ-
զանդիս դարձեալ ի Անապիսայ, եւ եկեալ ի
Հայս, զամենայն կարգու ուղղութեանց հարցն
իւրօց նորոգեաց, այլ եւ առաւել եւս. քանզի
զբարեկարգութիւնն, զոր ետես ի Յունաց աշ-
խարհին, մանաւանդ ի թագաւորեալ քաղաքն,
ի սմա նկարագրէ»:

Մանաւանդ խիստ սուր արտայայտուեց
բիւզանդական այդ ազգեցութիւնը Հայաստա-
նում Արշակունիների անկումից յետոյ, երբ
սկսուեց զանազան նախարարական աների գերիշ-
խանական անողոք պայքարը Հայաստանում տի-
րապետող դիրք ձեռք բերելու համար, երբ
երկիրն ամբողջապէս մասանուել էր անիշխանու-
թեան ու դարձել մի արիւնահեղ սապարեզ,
ուր երկու աշխարհակալ պետութիւնները՝ թիւ-
զանդիսն ու Պարսկաստանը մարանչում էին
Հայաստանն իրենց գահին հպատակեցնելու նպա-
տակով։ Այստեղից սկսում է ուժ զին թափով
բարձրանալ հայ հոգեւորականութեան ազգե-

ցութիւնը Հայաստանում՝ Հոգեւորականութիւնը դա
դառնում է միակ ոյժը, որ աներեւութօրէն անո-
րինում էր աշխարհական իշխանութեան բազզը,
ոգտում էր իր դիրքն ամրացնելու համար նա-
խարարական աների միջև գոյութիւն ունեցող
արիւնալի կոիւներից ու փոխադարձ թշնամա-
կան պայքարներից. Հոգեւորականութիւնը միակ
ոյժն էր, որ անկախօրէն տիրապետում էր ժո-
ղովրդի մաքի ու հոգու վրայ: Ահա թէ ինչու
Հայաստանում նոյն իսկ այն ժամանակները, երբ
մենք այնտեղ աեւնում ենք որոշ շափով զար-
դացած մատոր կուլառուրա, չենք գտնում աշ-
խարհական իշխանութիւնների օրէնսդրութիւն-
ներ կամ հրատարակած գատառանագրքեր:
Հայկական իրաւունքի միակ ազգիւրը դարձաւ
կանոնական իրաւունքը, որ ոչ մի առնչութիւն
չունէր բուն ժողովրդական կեանքի հետ, չէր
բգիսել ժողովրդի կեանքի իրական պայմաններից,
այլ առաջացել էր արտաքին ազդեցութիւննե-
րից, ոտար հռանքներից: Այդ կանոնական իրա-
ւունքի ազրիւրներն էին հին եւ նոր կտակարանը,
առաքելական որոշումներն ու կանոնների ժողո-
վածուները (Ամասխալիա Շան ձուօտոլան, Կան-
ուն Շան Առօտունան), մի շաբք տիեզերական,
գլխաւորապէս առաջի երեք, ժողովների, նմա-
նապէս եւ տեղական Հայկական եկեղեցական
ժողովների որոշումներն ու կանոնները: Կոյն այդ
ժամանակները կրկին Հայ Հոգեւորականութեան
շնորհիւ, մուտք է գտնում Հայաստանում
նաև, մոլխական իրաւունքը, իրընէ. Աստո-

ծոյ ընտրեալ մի ժողովրդի՝ հրեաների որէնք-
ները:

Աւ բեմն պատմական այս շրջանում զբաւոր
որէնքների միակ ժողովածուները կազմում էին
բացառապէս կանոնական իրաւունքի զարգացման
երեւոյթներից մէկը, իրաւունքի, որ իրականու-
թեան մէջ գործադրում էր Հայ հոգեւորա-
կան իշխանութիւնների կօզմից, որոնք այժմ՝ ժո-
ղովրդի կուլտուրական կեանքի բոլոր ճիւղերում
գարձել էին որէնսզրութեան միակ ներկայա-
ցոցիչները:

Ասկայն պատմական անդեմներից մեզ
յայտնի է մի նշանաւոր փաստ, որ այս պատմա-
կան շրջանում փորձեր են եղել Հայաստանում
մուծելու. Հռովմէական իրաւունքը: Յիրաւի
536 թ. բնագանգական կայսր Յուլիանոսը իր
XXI Novella-ից՝ De Armeniis ut ipsi per om-
nia sequantur Romanorum leges՝ հրամայում
է Հայաստանում կիրառել Corpus iuris civilis
եւ Հռովմէական իրաւունքի նորմերով միայն կար-
գաւորել իրաւուրանական յարաբերութիւնները
և յդ Novella-ի մէջ վերսիշեալ կայսրը պատ-
ճառաբանում է իր հրամանն այսպէս. Armenianorum
regionem bene legibus gubernari volentes
et nihil ab alia nostra differre republica et
administrationibus eam Romanis ornavimus,
prioribus eam liberantes nominibus et figuris
uti Romanorum assuevimus sancionesque non
alias esse apud eos, quam eas, quas Romani
nominant, disposimus. Բայց ինչպէս երեւում

է, մի կողմից՝ ժաղովրդի բարքերում խիստ արմատացած սովորութական իրաւունքը, որ Յուլիանունը բնորոշում է secundum barbaricam gentem virorum եւ միւս կողմից՝ Հայեւորականութեան ձեռքով կիրառուող կանոնական իրաւունքը թոյլ չառեց Հայաւունում ծագկելու եւ զարդանալու հոգմեական քաղաքացիական իրաւունքը: Corpus iuris civilis-ը իր ստուարնիւթով, իրաւաբանական մանրակրկիտ տեսակեաներով, իր բարդ եւ վերացական հայեացքներով ներկայացնում էր կուլտուրապէս զարդացած ժողովրդին համապատասխան օրէնսդրական արդասիք, մի ժողովրդի, որի սոցիալ քաղաքական յարաբերութիւնները այդ օրէնսդրութեան գաղափարին միանգամայն համապատասխան ձեւ էր էին ստուգած: Մինչդեռ Հայկական իրականութիւնն իր սոցիալ-կուլտուրական պայմաններով միանգամայն խորիտ ասպարեզ էր այդ օտար օրէնսդրութեան համար: Բացի սրանից՝ Հայ հասարակական-քաղաքական մարմինների ներկայացուցիչները, գլխաւորապէս Հոգեւորականութիւնը անձեռն համ էին մարսնելու այն հարուստ ու բարդ իրաւաբանական նիւթը, որ պարունակում էր Corpus iuris civilis-ը: Աւստիքուստինանի վերըիշեալ կարդ ազգութիւնները մնաց առանց որեւէ զբական հետեւանքի հայկական իրաւունքի զարդացման պատմութեան մէջ:

Եթէ Corpus iuris civilis-ը ոչ մի ազգեցութիւն չեղաղեց Հայ իրաւունքի պատմութեան մէջ, անհետ անցաւ Հայկական իրաւունքի ըն-

թացքից, այնուամենայնիւ պէտք չէ ժխտել այն փաստը, որ բիւզանդական իրաւունքը, բացառապէս Յուլիանինեանից յետոց գոյութիւն ունեցող իրաւունքը, ջօշափելի հետքեր է թողել հայկական իրաւունքի յետագայ զարգացման մէջ։ Յու ատինեանական իրաւունքը, որ հիմնած էր գլխաւորապէս հին հոգմէտական քաղաքացիական սկզբունքների վրայ, որպէս տեսակը, միանգամբ խորի խորի է Հայաստանի համար, ուր տիրապետում էր կանոնական սրէնսդրութիւնից բղիած մի իրաւունք։ Ընդհակառակն ըիւզանդական իրաւունքը եւ յետագայ բիւզանդական կայսրների որոշումները, երբ հոգմէտական սրէնքերի խիստ աշխարհական բնույթը տարրալուծուեց ու հայուեց բիւզանդինում՝ այն ժամանակ գերիշխան կրօնական հայեացքների ու աստուածաբանական սկզբունքների մէջ եւ երբ տիրապետող իրաւունքը գարձել էր divina quaedam providentia, ահա այդ յետագայ բիւզանդական քաղաքացիական իրաւունքը քիչ թէ շատ յարմար հազ գտաւ Հայաստանում, ուր նաև մշտար գործեց միմիայն հայ հոգեւորական ներկայացոցիների միջոցով։ Մանաւանդ մեծ ծաւալով եւ որժով այդ բիւզանդական քաղաքացիական սրէնսդրութեան ազգեցութիւնը սկսեց ներգործել հետեւեալ քաղաքական շրջանում։

IV.

Բնաւունութեան լուսն։ Երշակունիների անկումով Հայաստանն զառնում է փոխագարձ

մրցման, կատաղի պայքարի մի ասպարեզ, ուր
հանդէս էին եկել երկու խրօսաւ տէրոթիւն-
ներ՝ պարակառառանն ու Թիւ զանգիոնը, իրենց
գերիշխանութիւնն առարածելու։ Այդ առանձոր
արիւնալի մրցումից յաղթող գուրս եկաւ Թիւ-
զանգիոնը, գեղի որը, ինչպէս արգէն առիթ
ունեցանք վերը քանիցս յիշելու, հայերը աւելի
էին արամադրւած յակւելու, իրրեւ մի քրիս-
տոնէական պետութիւնը, քան գէպ ի Պարս-
կառառանն իր հեթանոս կրօնով։ Թիւզանգական
ազգեցութիւնը, որ տակաւին շատ առաջ խորն
արմատներ էր ձգել Հայաստանում, սկսեց այդ
ժամանակ, խառնաշփռն մի շրջանում, աւելի եւ
աւելի ուժեղանալ։ Այդ ազգեցութիւնն պահ-
պանեց իր ոյժն նաև ոյն ժամանակները, երբ
Հայաստանը հեծում էր Արարների գերիշխա-
նութեան ներքոյ։ Արարները, տիրելով Հայաս-
տանին, բաւականանում էին Հայերի հպատա-
կութեան լոկ աբուաքին ձեւերով, որ կայանում
էր մի կողմից՝ Հարկերի պարբերական զնարում-
ների եւ միւս կողմից՝ Բաղդադից նշանակած
Էմիրների, Երկրի բարձր աշխարհական իշխա-
նաւորների, իրրեւ խայլիքների ներկայացուցիչ-
ների ճանաչումի մէջ։ Խակ ժողովրդի ներքին
հասարակական կեանքը մնաւմ էր անձեռնմխելի
ու ինքնավար, որ վերապահուած էր բացառա-
պէս Հայ Հոգ եւորականութեանը. աս այժմ
հանդիսանում էր Արարների առաջ ժողովրդա-
կան կեանքի իրրեւ միակ իրական ոյժը, միակ
պաշտօնական գործող մարմինը։

Հենց այդ ժամանակները (իշխան) Հայոց կաթողիկոս Յաղան Օձնեցու ձեռնարկութեամբ մի փորձ եղաւ հայկական նոր օրէնսգիրք կազմելու եւ այդ իր իշխանական իրաւասութեամբ հաստատելու հայ գատաստանական հիմնարկութիւնների կիրառութեան համար։ Անտարակոյս, այդ Օրէնսգիրքը, որքան դա կարելի է եղանակացնել մեզ հասած պատմական թերի տեղեկութիւններից եւ հատակառոր մացորդներից, բազկացած պիտի լիներ հայ եկեղեցական ժողովներում կայացած վճիռներից ու որոշումներից, հայ կաթողիկոսների ու հոգեւոր պետերի կարգադրութիւններից։ Ուրեմն այդ Օրէնսգիրքն էլ, նման նույնուգ կազմած հայ գատաստանագրքերի, բազկացած էր բացառապէս կանոնական իրաւունքից, որը, ինչպէս յայտնի է, վերաբերում էր նաև քաղաքացիութեան իրաւական երեւոյթներին եւ գործադրում էր իրականութեան մէջ հոգեւորական դասի ներկայացուցիչների ձեռքով։ Այդ Օրէնսգիրքը մեզ չեւ հասել լիովին ու անարատ, այլ զանազան արտագրողների ու հոգեւորականների ձեռքով միանցամայն խեղաթիւրուել ու աւարտալուծուել է այն աստիճան, որ նա կորցրել է իր նշանակութիւնների իրաւաբանական նորմերի պատմական յիշատակարան, իրբեւ իրաւունքի զարդացման աղբիւր։

Թորդ դարու երկրորդ կիսում Հայաստանում վերականգնում է քաղաքական անկախութիւնը, պետական կազմը բազրատու-

Նիների տան թագաւորութեամբ : Բայց բատու-
նիները հանապազ գանւում էին սերտ յարա-
բերութիւնների մէջ թիւզանդիռնի հետ, որի
գահակաները գիշատիչ աչքերով հօկում էին
նոր Հայաստանի վերականգմանը, ժողովրդի քա-
ղաքական վերածնութեանը եւ ամէն ճիզ էին
թափում, ամէն միջոց գործադրում իրենց գեր-
իշխանութեանը ենթարկել նորածին հայ թա-
գաւորութիւնը : Աւատի զարմանալի չէ, որ թիւ-
զանդական կուլտուրան, յունական քաղաքա-
կրթութիւնը մի նոր թափով սկսեց մուտք
գործել Հայաստանում Բագրատունիների օրով :
Եւ ահա թիւզանդական իրաւունքը լայն գոնե-
րով ներս է խուժում հայկական իրականու-
թեան մէջ եւ ամրապետում ամբողջ իրաւա-
բանական աշխարհայեացքին, բոլոր դատավա-
րական հիմնարկութիւններին : Սակայն այսուեղ
հարկ է շեշտել, որ այդ իրաւունքը ներկայաց-
նում էր ոչ թէ հին թիւզանդական, ոչյոնքն
հռովմէական դասական իրաւունքը, Յաւատինիան
կայսեր արձանացրած Corpus iuris civilisը, այլ
յետագայ, աւելի նորագոյն կայսրների կազմած
որէնսդրբերի իրաւունքը, Խառարեան կայսր-
ների Codexները (Theodosiana), Eclogaները,
Novellaները եւ այլն . մի իրաւունք, որ ամբողջ
ջովին կորցրել էր նախկին հռովմէական իրաւ-
ունքի քաղաքացիական բնոյթը, զրկւել էր իր
նախկին խիստ սիստեմատիկ ու մշակուած բո-
վանդակութիւնից, այլասեռուել էր եւ տոգո-
րուել բացառապէս կանոնական իրաւունքի

սկզբունքներով, եկեղեցական հոգեւորական շահ-
հերի գերակշռութեամբ։ Անդ հասել են բա-
ւականի թուավայր այդ բիւզանդական օրէնքների
ժողովածուների հայկական ձեռագրներ, որոնք
ուրիշ ոչինչ են, եթէ ոչ յետ-յուստինիանա-
կան իրաւունքի եւ օրէնքրութեան հայկական
բեկորները, որոնք հայ հոգեւոր դասի ձեռքով
հաստատուել են Հայաստանում՝ Բագրատու-
նեաց հարստութեան շրջանում։ Մի քանի հայ
եւ ստար բանասէրներ կարծիք են յայտնում,
որ յիշեալ յունական օրէնքների ժողովածու-
ները ու դատաստանագրքերը փոխազրուած են
եղել հայերէնի Մխիթար Գօշից յետոյ, վասն
զի վերջնաւ իր դատաստանագրքի մէջ ոչ մի
բառով չի միշտակում այդ վերոյիշեալ օրի-
նագրքերի հայերէն ձեռագրերի գոյաւթեան
մասին։ Բայց չպէտք է մտանալ, որ նոյն Մխի-
թար Գօշը ոչ մի բառով չի յիշատակում նաև այլ
ստար օրէնքրքերի մասին, որոնք հայերէն
լեզուով արդէն կիրառութիւն ունեին Հայոց
դատաստանական հիմնարկութիւններում նախ
քան Մխիթար Գօշի դատաստանագրքի յօրի-
նումն, ինչպէս օրինակ ասորա-հառավմէտական
օրէնսդրքը, մավրիսական օրէնքների ժողո-
վածուները։ Մխիթար Գօշը նոյն իսկ ոչ մի բառ չի
ասում նաև հայ կանոնական օրէնքների ժողո-
վածուների մասին, որոնք անշուշտ գոյութիւն
ունեին Հայաստանում, որպէս արդէն առիթ
ունեցանք վերը յիշատակելու, տակաւին այն
օրերից, երբ սկսեցին տեղի ունենալ հայ եկե-

զեցական ազգային ժողովները, որոնք մի շարք որոշումներ էին կայացնում ոչ միայն եկեղեցական իրաւունքի, այլ եւ շատ անգամ պատժական իրաւունքի, քաղաքացիական իրաւական յարաբերութիւնների վերաբերմամբ։ Դժուար է բացատրել Ախ. Գօշի արդ տեսակը լուսնեան շարժառիվները, բայց եւ այնպէս չի կարելի ժխսել, որ նա, շնայած իր կամայ թէ ակամայ լուսնեանը եւ վերոյիշեալ օտար օրէնսդրքերի մասին ոչ մի բառով չէիթշատակելուն, այնուամենայնիւ որոշ շատով սկտուել է նրանից։ Այդ օտար օրէնսդրքերը, մանաւանդ բիւզանդական յետ-յուստինիանական իրաւունքն ու Հայոց կանոնական իրաւունքի նորմերը մեծ ազգեցութիւն են ունեցել։ Հայոց Պատառատանագրքի հեղինակի վրայ, ծառայելով նրան իրքեւ Հայկական իրաւունքի շենքի աղբյուրներ։

Ըամենայն գէպա բոլոր պատմական փաս-աերը մեզ հիմք են տալիս կարծելու, որ նախ քան Ախ. Գօշը եւ նախ քան նրա Հայոց Պա-տառատանագրքի՝ աշխարհ գալը Հայատառնում մեծ քանակով տարածուած էին զանազան օտար օրէնսդրքեր, գլխաւորապէս բիւզանդական իրաւունքից քաղուած, որոնք յաջոզութեամբ կիրաւում էին Հայ Հոգեւորականութեան ձեռքով Հայկական գատավարական հիմնարկու աթիւններում։ Այստեղ հիմնում ենք դարձեալ Ախ. Գօշի Խոսքերի վրայ։ Աել Հեղինակը քա-նից իր Պատառատանագրքի մէջ ցաւ է յայտնում, որ Հայերը, զուրկ լինելով առա ային օրէնսդրե-

րից, զուտ հայկական դատաստանագրքերից, ստիպուած են դիմելու միշտ օտար օրէնքների ու դատաստանագրքերի։ Այստեղից կարելի է ենթադրել, որ Հայաստանում տարածուած էին օտար օրէնքների ժողովածուներ, օտար դատաստանագրքեր։ պարզ է նոյնպէս, որ յիշեալ օտար օրէնսգրքերն ու դատաստանագրքերը հայ ժողովրդի մէջ կիրառուելու էին հայերէն լեզուով, հայ թարգմանութիւններով, քանի որ հայ գրագէտներից շատ քչերը, մանաւանդ միջին գարերում, տեղեակ լինէին յաւնական եւ ասորական լեզուներին։

Ուրեմն ամենոյն համարձակութեամբ կարող ենք եզրակացնել, որ այս երբորդ շրջանը հայկական իրաւունքի պատմութեան մէջ առանձնապէս հարուստ էր զրական իրաւունքի զարգացումով, որի նորմերը զրաւոր ձեւով արգելն մուաք էին գործել եւ գոյութիւն ունեին հայ դատաստանական գործունեութեան համար։ Մի կողմից՝ ազգային իրաւունքը, որ կազմում էր Հայոց կանոնական իրաւունքի եւ սովորութական իրաւունքի յետագայ զարգացումն եւ միւս կողմից՝ օտար, այն է՝ բիւզանդական, ասորա-Հռովմական ու մովսիսական իրաւունքների մասնակի իրացումն ու փոխառութիւնն — ներկայացնում են այս պատմական շրջանի բնորոշ յատկանիշները։

Բաց ի այդ յատկանիշներից, Հայտառանաւմ կիրառուալ օրէնսգրքերի մի այլ բնորոշ գիծն էլ այն էր, որ զրանք չէին բիում որեւէ

կենդրուական կոտը գերազոյն որէնսդրական իշխանութիւնից, այսինքն միանգամայն զուրկէ էին անհրաժեշտ սանկցիայից, պաշտօնական հաստատումից։ Այդ որէնսդրերը մասնաւոր ջանքերի արգասիք էին, անհատական ձեռներեցութեան աշխատանք, դլաւորապէս բարձր հոգեւորականութեան ներկայացուցիչների կողմից։ Ուստի այդ որէնսդրական ժողովածաների կիրառումը դատաստանական հիմնարկութիւնների մէջ միանգամայն կամուռոր էր ու կախուած էր աեզական առանձին իշխանութիւնների բարեհաճկամբից։

Բազրատունիների անկումով եւ Հայաստանի քաղաքական անկատութեան խպառ կործանումով արարական, թաթարական ու այլ կիրավոյցինի, վաշկառուն ազգերի արշաւանքներից, հայերի հոգեւոր-մատուցում և այլ իսորն, անասելի յետաշրջում։ Այս խառնաշխութ, դժբախտ պատմական ժամանակները բնականորէն սառել, կարկամնէ էր նաև իրաւոնքի զարգացումը։ Իրաւունքն այնուհետեւ մի քանի դար շարունակ Հայաստանում բաւականանում էր այն բոլորով, ինչ մնացել, անվնաս հասել էր քաղաքական կեանքի խպառ դադարումից յետոյ։ Ախավոյցընինի նուաճողները, ներկայացնելով իրենցով լոկ զինուորական-ուազմական բանակներ եւ խորթլինելով որեւէ քաղաքակրթական գործունեութիւնից, նոյն խել ընդունակ եղան ճնշելու, մա-

սաւմբ վիճակը եկելու այն, թե կարողացել էր
պահպանուել հայ կուլտուրական կեանքից:
Ճիշդ է, մահմետական կիսավայրենի նուաճող-
ները ներմուծեցին հայկական գաւառները իրենց
մուսուլմանական իրաւունքը, տակայն վերջինս
մաց առանց որեւէ իրական հետեւանքի: Առ-
սուլմանական իրաւունքը, շնորհիւ իր անհամբե-
րատար բովանդակութեան քրիստոնէական ժո-
ղովրդների իրաւունքների ու իրաւական պա-
հանջների վերաբերմամբ, գարձաւ միմիայն ուղ-
ղափառ մուսուլմանների գործող ու զրական
իրաւունքը. իսկ քրիստոնէանները, այն է հայերը,
հանապազ խորչելով, հեռու մնացին այդ նորա-
մատ իրաւունքից եւ իրենց գատառտանական
գործերը, իրաւական յարաբերութիւնները շա-
րունակում էին կարգաւորել իրենց ազգային
գատարաններում, կիրառելով իրենց սովորական,
վաղուց ի վեր քաղաքացիութիւն ստացած օրէնս-
գրերն ու գատառտանագրքերը:

Ակներեւ է, որ այս փոթորկալից ու խաւար
ժամանակները, միակ գասը, որ ընդունակ էր
ու օժտուած էր որեւէ կերպազ բաւարարու-
թիւն տալ ժողովրդի մէջ գոյութիւն ունեցող
մտաւոր-բարոյական կարիքների ու պահանջ-
ների զարգացմանը՝ դա բարձր հռուսորա-
կանութիւնն էր: Շնորհիւ այդ հոգեւորակա-
նութեան, որ իր իրաւասութեան ներքոյ
գանուած գատարաններում գործադրում էր
զանազան օրէնսդրեր, մեզ հասել են ներ-
կայում բազմաթիւ ձեռագրեր գատառտա-

Նադրբերի ու օրենքների ժողովածուների, թէ
ազդային եւ թէ սուար, որոնք իրրեւ աւանդ
ժառանգաբար անցել էին հայ հոգեւոր գասի
ներկայացոցիների ձեռքը: Ահա հենց այդ
հոգեւոր գասին էր պատկանում նաև: Միին-
ժար Գոշը, որ զգալով այն թերութիւնները,
որոնցից տուժում էին հայ զատարանները
բաղմաթիւ: Խայտարդես ու իրար հակասող
օրենքների ժաղովածուների շնորհիւ, միոք
յշացաւ վերացնելու այդ պահանը: Օրենսդրերի
ու զանազան զատարանների ահազին
քանակը: Հայկական կեանքին շատ անգամ
խորին ու անհամապատասխան օրենքների ժա-
ղովածուները իրենց հակասական խայտարդե-
տութեամբ ոչ մի զեկավարող ու միաձեւ
իրաւաբանական գեր չեին կարող խաղալ հայ-
կական զրական իրաւանքի զարգացման պատ-
ճառթեան մեջ: Ահա այդ բոլորը դրդեցին Մի-
ոշին ձեռնարկելու մի լուրջ եւ պատասխա-
նատու աշխատանքին Հայոց Պատրոսան- ՀՈ-
ՐԻԹԱՄԲ:

Աւրեանն Միիթար Գոշը, սկսելով իր մեծ
գործը, ձեռնարկելով Հայոց Պատասխանագրերի
յօրինումն, իր ձեռքի տակ ուներ հարուսա
իրաւաբանական գրականութիւն, իրաւական
բաղմաթիւ: Հումնիւթեր՝ զանազան օրենսդրեր
ու զատարանների, որոնք մինչեւ այդ կի-
րառուում էին հայկական իրականութեան,
ժաղովրդի իրաւական յարաբերութիւնների
կարգաւորման մեջ:

Արդէ երբ որոշ չափով փարձեցնեք ու-
րուագծել ու պարզաբանել հայկական իրա-
ւունքի զարգացման ամբողջ ընթացքը մինչեւ
Մի. Գոշի Դատաստանագրքի երեւան գալը,
կարելի է պատասխանել այն հարցերին, որոնք
առաջարկուած են նախորդ գլուխներում. Ի՞նչ
ազրիւրներից եր Մինիթար Գոշը գլխաւորապէս
սպառել իր Դատաստանագիրքը յօրինելիս եւ
ի՞նչ չափով ու ծաւալով Մի. Գոշի յիշատա-
կած ազրիւրները ազդեցութիւն են ունեցել
Հայոց Դատաստանագրքի բնութիւն եւ ընդհա-
նուր ոգու վրայ:

V. * "ՄՇԱԿՈՒՅԻՆ" *

Մինիթար Գոշը իր Առամապատճեռութիւն/
Նախագրութեան մէջ յիշատակելով այն ու-
րիւրները, որոնցից ինքը իրը թէ բաղել է
զանազան օրէնքներ ու խմբագրել Հայոց Դա-
տաստանագրքի համար, մեղ բնաւ չի բացա-
տրում, թէ ի՞նչպէս ու ի՞նչ ծաւալով է օգ-
տուել նա իր ակնարկած ազրիւրներից եւ եր-
բեմն միայն բաւականանում է նրանով, որ
Դատաստանագրքի այս կամ այն առանձին
յօդուածների մէջ մատեանիշ է անում անցո-
ղակի, թէ ի՞նչ ազրիւրից է օգտուել այդ
օրէնքը յօրինելիս: Աւտի անհրաժեշտ է այս-
տեղ ընդհանուր գծերով այն ազրիւրների
տեսութիւնն անել, որոնք իսկապէս Հայոց Դա-
տաստանագրքի հիմն են կազմում եւ լուսա-
բանել, թէ այդ ազրիւրները ինչ չափով ազ-

գել են ու նիւթ տուել մեր դատաստանագրքի
իրաւաբանական բովանդակութեանը վերջա-
պէս բացատրել, թէ այդ ազբիւրները ինչ
առընչութիւն ունին այն ազբիւրների հետ, որոնց
ակնարկում է Միւ Գօշը դատաստանագրքի
Նախադրութեան Ժ գլուխը: Այդ ազբիւրները
այստեղ կը լուսաբանենք ընդհանուր զծերով,
թողնելով Դատաստանագրքի զանազան իրաւա-
կան առանձին նորմերի յատուկ ազբիւրների
անսութիւնը կատարել այն ժամանակ, երբ կը
մերլուծենք Հայոց դատաստանագրքի քաղա-
քացիական իրաւունքը, երբ կը փորձենք վե-
րականգնեցնելու հայ քաղաքացիական իրա-
ւունքի ամբողջ սիստեմը: Այդ ուղղութեամբ
գնալով, կը նկատենք, որ Միւ Գօշի Դատաս-
տանագրքի իրաւաբանական բոլոր ազբիւրները
իրենց բնաւորութեամբ գատաւորւում են հե-
տեւեալ ստորեւ սռաջադրած բաժինների:

1. Ա-Հ-Շ-Ռ-Ա-Շ-Ի-Ա-Ն Է-Ր-Ա-Ն-Ն-Ե-Շ: Խնչպէս կա-
րող է եզրակացնել Հայոց դատաստանագրքի
իրաբանչիւր ուսումնամիրոզը, Միօհիմար Գօշը
իր ազբիւրների մէջ ուղղակի չի յիշատակում,
թէ օգտուել է Հայերի սովորութական իրա-
ւունքից, ժողովրդի մէջ տիրապետող բարքե-
րից, որոնք իրաւական նորմերի բնաւորութիւն
էին կրում: Յիրաւի Հայոց դատաստանագրքի
արտաքինը բովանդակութիւնից, առաջին հայեաց-
քից այնպիսի տպաւորութիւն ենք ստանում, որ
նրա մէջ բնաւ տեղ չեն գտել սովորութական
իրաւունքի նորմերը: Կոյն իսկ այն վաստը, որ

ինչպէս խոստովածութեմ է ԱՌԻ. Գօշը իր համար-
զրութեան մէջ, թէ Հայոց Դաւտաստանագլոբի
յօրինման շարժառ իմներից մէկն գրաւոր օրէնք-
ների բացակայութիւնն էր, որովք, ընդհակա-
ռակն բանաւոր ձեւով կիրառուելով ժաղո-
վրդական առօրեայ կեանքում, պատճառ էին
դառնում սխալ ու անարդար դատաստանի ու
զանազան անհամայ նախաւորիների, այնուամե-
նայնիւ ինչ ինչ հանգամանկրներով նա չէ
մացրել իր Դաւտաստանագլոբի մէջ սովորու-
թական իրաւունքի գործող կարգերը, ընդհան-
րացան նորմերը։ Այդ երեւոյթը պէտք է բա-
ցարել Նրանով, որ երեւի ԱՌԻ. Գօշի կարծի-
քով Հայերի մէջ գործող սովորութական
իրաւունքի նորմերը, իրրեւ գարերով գոյու-
թիւն ունեցող եւ սերունդէ սերունդ անցնող,
հետեւապէս եւ ժաղավրդի իրաւաբանական աշ-
խարհայեացքի մէջ հիմնավիճ արմատացած,
կարող էին տանց զրի անցկացնելու եւ
Օրէնսգլոբի մէջ առանց ներմուծելու ել պահ-
պանել իրենց յարատեւութիւնն ու պարզ
իմաստութիւնը. մինչգեռ օտար ազգութիւններից
ստացած եւ իրացրած օրէնքներն ու իրաւա-
բանական որոշումները կարող էին թերի կեր-
պով ըմբռնուիլ ու հասկացուիլ, անրաւարար
գնահատուիլ թէ ԱՌԻ. Գօշը միանգամայն ոււե-
լորդ էր գանում այդ վերոյիշեալ պատճառով
իր Դաւտաստանագլոբի մէջ մուծել գործող սո-
վորութական իրաւունքի նորմերը, որպէս ամենցի
համար պարզ ու յայտնի իրաւաբանական

կարգեր, հետեւում է նաև մի այլ վաստից։
Մեր հեղինակը քանից շեշտում է իր դաւ-
տաստանագրքի դանազան տեղերում, որ դա-
տաւորները որեւէ իրաւաբանական կասկածելի
վճիռների գեպքերում, նաև այն գեպքերում,
երբ դաւտաստանագրքի յօդուածներում բա-
ցակայում են ըրոշ իրաւաբանական նախաւոր
սրինակների (précédent) վերաբերեալ յատուել
նորմեր, համեմատ օրէնքներ, զեկավարուել
կարող են միմիայն տեղական սովորութական
իրաւունքով։ * բայց որ ինչ արժան է իրաւամբը
տեսցեն գատաւորք ըստ պատահմանն եւ ըստ
սովորութեան գաւառին¹։

Սակայն բոլորովին այլ եզրակացութեան
ենք յանգում, երբ մի փոքր խորապնին վեր-
լուծ ենք դաւտաստանագրքի իրաւաբանական
բավանդակութիւնը։ Մինք անձնում ենք, որ
Հոյոց դաւտաստանագրքի յօդուածների որոշ
մասերի իրաւաբանական բավանդակութեան վրայ
մեծ ազդեցութիւն է թողել տեղական սովորու-
թական իրաւունքը։ Միսիմար Գոշը հակառակ
իր պահպանած լուսթեանը, այնուամենայնիւ-
շատ տեղերում ստիպուած է եղել օգտուել
աիրապետաղ իրաւաբանական սովորոյթներից,
որոնք նրան ծառայել են որպէս անմիջական
աղքիւրներ իր դաւտաստանագրքի կազմելուն։
Այլապէս չեր ել կարող լինել։ Ժողովրդական
կեանքի մէջ շատ իրաւաբանական — իրաւուն-

¹ Միւ Գոշի դաւտաստանագրքը Ա. Վ. Կ. 21. Եր. 185.
Հրատ. Ա. Դ. Ա. Բառապահն անի։

քայլն երեւոյթներն ու հասարակական յարաբերութիւնները երկար ու ձիգ դարերով անեռուել ու կրթուել էին սովորութական իրաւունքի աշխարհայեացքով։ կարգաւորուել էին այդ իրաւունքի նորմերով։ Աւտի անտեսանել այդ գրական գործող իրաւունքը եւ ներմուծել նոր, միանգամայն խօսքի ու անհամապատասխան իրաւաբանական կարգեր, միանգամայն անկարելի եր։ Մանաւանդ խիստ ցայտուն կերպով աչքի է զարնում սովորութահրաւական նորմերի ներկայութիւնը այն յօդուածներում, որոնք վերաբերում են ընտանեկան իրաւունքին, մասամբ նաև ժառանգական, քրեական ու ընչական իրաւունքների միքանի գեղագերին։ Սովորութական իրաւունքի ունեցած այդ տեսակ ազգեցածեան մասին խոստովանում է նաև նկըն Մինիթար Գոշը իր Պատաստանագրքի յօդուածներից մէկում։ «Եւ եթէ ունէի յաղագս այդոցիկ այլ ինչ ըստ տեսութեան գնել մտաց՝ ոչ կամեցայ զի մի ընդդէմ ինչ կարծիցեմ կանոնացու, այլ որ ոչ թուին ի կանոնաց՝ ի կենդանի առաք ձայնէ¹։ Մի այլ տեղ, ուր Միւ Գոշը խոսում է պատերազմական աւարի բաժանման իրաւունքի մասին, շեշտում մէ։ «Զայս ըստ սովորութեան ասացաք, զի ոչ է հրաման ի գրոց²։ Բաց ի այդ Պատաստանագրքի Բ. մասի Ա. ընդարձակ յօդուածում, Միւ Գոշը գործում է կարգաւորել

1 Միւ. Գոշի Պատ. Մաս Ա. ՎԼ. ՇԹ., եր. 222։

2 Միւ. Գոշի Պատ. Մաս Բ. ՎԼ. Վ. եր. 313։

բազմաթիւ իրաւական երեւոյթները սկսած
պետական իրաւունքից եւ վերջացրած պատ-
ժական ու ընշտկան իրաւունքներով, ամբողջա-
պէս հիմնուելով Հայաստանի սովորութական
իրաւունքի նորմերի վրայ, որոնք դարերով զար-
դացել են ու պահպանուել Հայկական իրա-
կանութեան մէջ եւ կարգաւորել Հասարակա-
կան յարաբերութիւնները տեղական իրաւա-
րանական աշխարհայեացքի գաղափարներով:
Եվերջոյ կարծում ենք, որ Մի. Պաշը իր Պա-
տառաստանագրքի “Յախաղը բութեան ծ գլխում”
իիշատակելով բնաւորական օրէնքները, իրեւ-
ազրիւրեներ, ենթադրում էր այնտեղ գանել
մասամբ սովորութական իրաւունքի ներկայու-
թիւնը, քանի որ նա բնաւորական օրէնքների
վերաբերմամբ նաև այն իմաստն էր յայտնում,
թէ ոգտում է օրէնքներից, “զօր ունեն նա-
հապետք Աբրահամ” եւ այլքն ուռնչ էր, զոր
ունեն զնցն եւ հեթանոսով: »

Արեմն թէեւ արտաքին բավանդակու-
թեամբ Պատառաստանագրքի յօգուածները շատ
նուազ են պարունակում Հայ սովորութական
իրաւունքի նորմերի ներկայութիւնը, սակայն
վերջինները զգալի ծաւալով իրենց ազգեցու-
թիւնն են ներկարծել մեր հեղինակի վրայ, որ
ստիպուած է եղել իր Պատառաստանագրքի շատ
յօգուածները խմբագրել ժողովրդի մէջ տի-
րապետող ու միակ գործող դրական սովորու-
թական իրաւունքի ոգւով: Այսպիսով Հայ
սովորութական իրաւունքը որոշ շափով խա-

շացել է իր դերը, որպես Հայոց Պատաժագրքի աղբիւր, մի իրաւաբանական աղբիւր, որ ունելը զուտ աղբային ժողովրդական բնաւորութիւն, մի աղբիւր, որ տեղական կալառուր - Հասարակական դարձացման արգամիք էր, Նրա սոցիալ-պատմական զարգացման երեւոյթներից մէկը: Եւ այդ սովորութական իրաւունքի նորմերը ներմուծուել են Հայոց Պատաժագրքի իրաւաբանական բովանդակութեան մէջ ու աղբել նրա յօրինալի վրայ. մի կողմից՝ ուղղակի, անմիջապէս գործող գրական սովորութական իրաւունքի շնորհիւ. միւս կողմից՝ անուղղակի, կողմնակի ճանապարհներով, այն է՝ Հայոց կանոնական իրաւունքի միջոցով, որը դարերի ընթացքում, քրիստոնեութեան առաջին օրերից սկսած հոգեւոր հայրերի ջանքերի շնորհիւ իր որէնազբական նորմերը, մասնաւոնդ ընտանեկան ու ժառանգական իրաւունքի հարցերի վերաբերմում, յարմարեցւում էր ժողովրդական իրական պայմաններին ու խմբագրաւում սովորութական իրաւունքի ոգու համաձայն:

Հ. Անձնավոն իշտուածուարար սովորութական իրաւունքի հետ, Մխիթար Կոչը շատ մեծ տեղ է ընծայում կանոնական իրաւունքին, որը մի անսպառ աղբիւր է եղել Հայոց Պատաժագրքի բովանդակութեան համար: Եկեղեցական ժողովների որոշումները ու առանձին հոգեւոր հայրերի յօրինած կանոններն ու կարգադրութիւնները կազմել են ոչ

միայն հայոց դաստանագրքի հիմնական
նիւթը, այլ եւ դարձել են դեկավարող առաջ-
նորդ Միւ. Գօշի իրաւաբանական աշխար-
հայեացքի մշակւելուն եւ դաստանանագրքի
յագւածների ընտրութեան ու խմբագրութեան
մէջ։ Այս ազբիւրները վերլուծելով նկատում
ենք, որ մի կողմից՝ այսաեղ գեր են խաղացել
զուտ ազգային բնոյթ կրող հիմնարկութիւն-
ներն ու որոշումները, իսկ միւս կողմից՝ ստա-
րագի, գլխաւորապէս բիւզանդական։ այն է
յունագաւան եկեղեցու որոշումները։ Ուրպէս
նախ քան քաղկեդանի ժաղավը (451 թ.) հայերը
ջերմ մասնակցութիւն ունեին տիեզերական ժա-
ղավիներին, նմանապէս եւ այդ ժաղավից յետոյ,
երբ հայերը խսդառ անջատուեցին յունական
եկեղեցուց։ Հայաստանում արդեն ինքնուրոյն
եւ ինքնարերաբար կայանում էին եկեղեցական
ժողովներ, որոնք մշակում էին տեղական եկե-
ղեցական կանոնագրութիւններ ու աշխարհիկ
գոյն կրող որոշումներ յատկապէս եկեղեցական
ծխերի՝ այն է ժաղավրդների ներքին կեանքի
կարգ աւորման ու իրաւական յարաբերութիւն-
ների բարելաւման համար։ Բացի այդ՝ առաջին
երեք տիեզերական ժողովների որոշումները
Հայաստանում վերաբննուում եւ ընդունուում
էին իր ժամանակին գումարւած յատուկ տե-
ղական եկեղեցական ժողովներում։ Այսպիսով
մի քանի դարեր շարունակ, երկար մի պատմա-
կան ժամանակամիջոցում, սկսած վաղարշա-
պատի Հայոց առաջին եկեղեցական ժողովից

(325 թ.) մշակուել ու հրատարակուել են բազմաթիւ որոշումներ թէ կրօնական եւ թէ աշխարհիկ բնաւորութեամբ, որոնք միանգամայն սրբնական ոչք առնելին հայ վարչական ու դատաստանական մարմինների համար, վասն զի վերոյիշեալ որոշումները բղիում էին այնպիսի հիմնարկութիւններից, որոնք միևնույն ժամանակ տեղական կեանքում բարձրագոյն օրէնսդրական էին համարում։ Բացի այս տեսակ որոշումներից, որոնք մշակուում եւ յօրինուում էին հայոց եկեղեցական ժողովներում։ Վերջինները նաև հաստատում եւ ի կիրառութիւն ընդունում էին առանձին հոգեւոր անհատների կազմած կանոններն ու կարգադրութիւնները, որոնք նմանապէս օրինական նշանակութիւն էին ստանում, զոր օրինակ՝ թագեռու առաքեալի կանոնները։ Գրիգոր Լուսուղչին վերագրած օրէնքները եւ վերջապէս Ա. Ասհակի որոշումներն եւ այլն։ Աւելորդ ենք համարում այսանդ խօսել այդ օրէնքների ու որոշումների աղբիւրների ընդհանուր բովանդակութեան մասին, քանի որ այդ հարցը աւելի պատկանում է հայոց կանոնական իրաւունքի պատմութեանը։ Յիշտակենք միայն, որ շնայած հայոց եկեղեցու յունականից անջատւելուն, վերընտր այնուամենայնիւ կողմնակի կերպով, միանգամայն անկատելի հայ ժողովրդի հայեացքներից, խորապէս ազգում էր հայոց տեղական ժողովների որոշումների բովանդակ բնորմի վրայ։ Եւ չենք ասում զանազան առաքելական կանոնների

Անկառակած, այդ կանոնական գրականութիւնը, թէ ստարը, թէ ազգայինը, իր շեշտակի ազդեցութիւնը թօղել է Հայոց Դատաստանագրքի գլխաւորապէս առաջին մասի, այն է Եվալշտին հանուի վրայ, նմանապէս եւ երկրորդ մասի զաւ եկեղեցական իրաւունքին վերաբերեալ յսդուածների վրայ: Առկայն նաև քաղաքացիական իրաւունքի որոշ կողմերը զերծ չեն մնացել այդ կանոնական իրաւունքի ազդեցութիւնից, մանաւանդ աչքի է զարնում այդ ազգեցութիւնը Հայոց Դատաստանագրքի ամուսնական ու ժառանգական իրաւունքների, մասմբ եւ քրեական իրաւունքի մի քանի երեւյնների վրայ:

Յ. Մալուխովին իշտունչ: Առնոնական իրաւունքից յետոյ Հայոց Դատաստանագրքին շատ բաժինների համար իրեն նշանաւոր ազդիւր ծառոյել է Մովսիսական իրաւունքը, զուտ հրեական իրաւունքը, որ զերծ էր յետագայի բարբունական տալմուդական խորիմաստութիւններից: Թէ ինչ լայնածաւալ տեղ է բունում մովսիսական իրաւունքի ազդեցութիւնը ՄԽ. Գոշի Դատաստանագրքի մէջ, ակնյայտնի է դառնում նրանից, որ Հայոց Դատաստանագրքի քիչ թէ շատ քաղաքացիական բնոյթ կրող իրաւական նորմերը, մանաւանդ որոնք վերաբերում են դաշնաց ու ընչափական իրաւունքներին իւրացուած են իսրայէլական օրէնքներից: Իսկ քրեական իրաւունքը իր բովանդակ ոգում ու էական գաղափարով կարելի է ասել ամբողջութիւնը:

վին իւրացւած է մայսիսաւկան իրաւունքից, բացի այն չնշին տարրերութիւնից ու փոփոխութիւններից, որոնք անհրաժեշտ էին երեւում Միագույնին իր խմբագրած յաղածները յարմարացնելու քրիստոնէական ոգուն, մանաւանդ ապաշխարանքի հարցի վերաբերմամբ։ սակայն հրեական պատժական իրաւունքի հիմնական սկզբունքը, այն է՝ վրեժի ու միրեանքի պաշարը, նաև պատժական պատասխանաւութեան տարածումը անբանկենդանիների մըսոյ, անփոփոխ անցել են Հայոց Պատասխանագրքի մէջ եւ պահպանել են իրենց ուրոյն բնաւորութիւնը։ Հարց է ծագում, թէ ինչպէս մայսիսաւկան իրաւունքը կարող էր գոյութիւն ունենալ Հայաստանում։

Քրիստոնէութիւնը, իրը հրեան յաջորդող կրոն տարածուելով համայնք աիեղերբռում ընդունեց Աստուածաշունչի սրբազնութիւնը։ Հասարակական յարաբերութիւնները կարգաւորող նորմեր դարձան նախնական քրիստոնեայ համայնքների սկզբնական օրէնքները։ Համայնքների որոնց հնագցների շարքերին էր պատկանում նաև հայկական եկեղեցին։ Ահա այդ մայսիսաւկան օրէնքներն էլ դարձան հին կանոնական իրաւունքի առաջնաշըն աղբիւրները, հիմնաքարերը, ոչ միայն լոյնածաւալ Արեւելքում, այլ եւ Արեւմուտքում։ Տակաւին միջնն գարերի սկզբներում այդ մայսիսաւկան իրաւունքը իւ մաքուր զտութեամբ իւրացրել էին Անդլոսաքսերը եւ

Ընդունել էին այդ իրրեւ իրենց տեղական քաղաքացիական միակ իրաւունքը։ Առաւել նշանաւոր դեր է խաղացել Առվայսական իրաւունքը Արեւելքում, ուր նա լրացնում ու ծածկում էր այն պակասը, որ արտայայտում էր արեւելքան ժողովրդների իրաւական զարգացման թերութիւններից, որոշակի ասհմանած իրաւական հայեացքների բացակայութիւնից։

Եիրաւի հրեական իրաւունքը այնքան խորն էր արմատացած արեւելքան ժողովրդների քաղաքացիական պատմութեան մէջ, որ նոյն խեկ հռովմէական իրաւունքն անզօր էր եղել դուրս վանելու տեղական դատարանների գործունէութիւնից այդ իրաւունքը եւ ստիպւած էր յետ նահանջնելու նրա առաջեւը։ Բացի այն, որ հրեական իրաւունքը իր պարզ բավանդակութեամբ ու անբարդ նիւթով աւելի դիւրին էր յարմարում արեւելքան ժողովրդների կալտուր սոցիալական դրութեանը, նա ունէր եւս մի առաւելութիւն իւր յաջուղ գերիշխութիւնն աւելի եւս աղջեցիկ տարածելու։ Առվայսական իրաւունքը քրիստոնէական հոգեւորականութեան ձեռքորում դարձաւ մի ռաժեղ զէնք եւ յարմարագոյն միջոց իր դասային դիրքը ամրացնելու։ Առվայսական օրէնքներով իրաւունքի կատարողներն ու կարգ աւորազները, նմանապէս սոցիալական դրութեամբ բարձր կանգնած, համարւում էին հոգեւորականները։ Բաւական է աշք ածելու հրեայ ժողովրդի քաղաքացիական ու կրոնական ամբողջ պատմութեան վրայ, որպէս զի

Համեզունքը մովսիսական որէնքների այդ ահասել
թերի նշանակութեան վերաբերմամբ։ Զարմա-
նալի չեւ ուրեմն, որ նորածին քրիստոնէական հա-
մայնքներում, որտեղ քարոզիչներն ու առա-
քեալները՝ յետագայ հօգեւոր դասի այդ առաջի
ներկայացուցիչներն ու կարապեաները, որոնք
մեծ գեր էին խաղում իրենց համայնքի բաղ-
կացուցիչ անդամների փոխադարձ յարաբերու-
թիւնների ու ներքին կեանքի կարգ առորման մէջ.
մովսիսական իրաւունքի մէջ գտան իրենց ժա-
մանակին ոգ ուն միանգամացն յարմար պայման-
ներ այդ իւրացնելու եւ ընդունելու նորածիլ
քրիստոնէական իրաւունքի մէջ. մի իրաւունքի,
որ կարգ առորմ էր ժողովրդի ոչ միայն եկե-
ղեցական՝ զուտ կրօնական՝ այլ եւ աշխարհիկ,
քաղաքացիական յարաբերութիւնները։

Հին Հայաստաննե, ուր հօգեւորականու-
թիւնը քրիստոնէութեան մուտքի առաջին օրից
սկսած այնքան ազգեցիկ գեր էր ձեռք բերել
երկրի սոցիալ-կուլտուրական զարգացման պատ-
մութեան մէջ, չէր կարող յապազիլ հայ դա-
տաստանական ու իրաւունքան հիմնարկութիւն-
ների մէջ ներմածելու մովսիսական որէնքները։

4. Հ-Ե-Ն-Ի-Ա-Ն-Բ-Ի-Ն-Դ-Ի-Ա-Ն Է-Շ-Ա-Ն-Ն-Չ-Չ-
Ք-Յ-Ն-Ե-Լ-Ո-Վ Հայոց դատաստանագիրը, կը նկա-
տանք, որ քացի բիւզանդիսցի կանոնական
իրաւունքի ունեցած խռով ազգեցութիւնից,
բիւզանդական իրաւունքը, այն է նրա քաղա-
քացիական մասը, Նմանապէս որոշ ազգեցու-
թիւն է թողել, ծառայելով իրբեւ ազրիք մեր։

Դատաստանագլուխի քաղաքացիներն որոշ օրէնք-ների խմբագրութեան մէջ։ Այստեղ հարկ է տարբերել բիւզանդական իրաւունքի երես տեսակ ներգործութիւնը։ 'Նախ' երեւում է, որ Արեւելքում գործող Հռովմէական-բիւզանդական իրաւունքը, որ ոչինչ ընդհանուր բան չունէր յետ-յուստինիանական բիւզանդական օրէնսդրութեան հետ եւ պարունակում էր իր մէջ զուտ հռովմէական իրաւունքի էական սկզբունքները, վաղուց կիրառում էր նաև Հայաստանում, ուր նա մուժուել էր հարեւան երկրներից։ Այդ Հռովմէական-բիւզանդական իրաւունքը գործել է մեր երկրում այսպէս անւանած Ասորա-Հռովմէական օրէնսգրքով, որը տակաւին նախ քան Մին. Գոշի Պատաստանագրքի երեւան գալը շատ վաղուց կիրառում էր ի միջի այլ Պատաստանագրքերի ու Օրէնսգրքերի հայ իրաւական ու գատաստանական հիմնարկութիւններում։ Այդ Ասորա-Հռովմէական օրէնսգրքի հայ թարգմանութեան հեղինակի ու ժամանակի մասին առ այժմ՝ պակասում են որեւէ տեղեկութիւններ, սակայն ամեն հնագոյն օրինակներից մէկը ասորական բարբառով Զ դարու սկիզբներին գրած, գտնուում է այժմ Լոնդոնի ազգային գրադարանում։ Յամենայն գեպս այդ հին ձեռագիրը ցոյց է տալիս, որ յիշեալ օրէնսգիրքը սկսած Զ դարուց գործում էր Բիւզանդական կայսրութեան արեւելեան երկրներում բնակող քրիստոնեայ հպատակ ազգերի մէջ։ Աւատի այդ Օրէնսգրքի

բազմաթիւ ձեռագիր որինակները գտնեւում են հայ, արարական, ասորական, արամեական լեզուներով։ Վերջիշեալ Օքէնսգիրքը ազատ փոխադրութիւն է մեզ անյայտ աղօիրից վերցրած սրէպներից, որոնք յարմարեցրած են տեղական ուրայն ժողովրդական պէտքերին ու կենսական պայմաններին։ Ահա այս Ասորակառովմէական Օքէնսգիրքը, մեծ շափով տարածուելով հայկական գաւառներում, որոշ մասով աղդել է Մի։ Գօշի Դարտաստանագրքի յօդուածների իրաւաբանական բավանդակութեան վրայ։ Հայոց Դարտաստանագրքի յօդուածների ու Ասորակառովմէական օքէնքների բաղդատութիւնից երեւան է դալիս, որ սրանց մէջ օրոշ թէեւ հազիւ նկատելի առնչութիւններ կայ, մանաւանդ ամուսնական իրաւունքի ընչական յարաբերութիւնների եւ ժառանգական ուստունքի վերաբերմամբ։

Ապա՝ գոյաթիւն ունեին հին Հայաստանում, որպէս եւ ամբողջ առաջաւոր Ասիայում, Իիւղանդիոյից տարածուած օքէնսգրքեր, գատաստանագրքեր, իրաւական ու օրինական ժողովածուներ, որոնք կազմեած էին յետգայ կայսրների ձեռքով։ Ինչպէս յայտնի է, Յուստինիանական օքէնսգրութիւնը, որ զուաքացիական, աշխարհիկ ոգի էր կրում, շունեցաւ Հայաստանում ոչ մի շաշտիելի ներգործութիւն։ Հայկական գաւառները, որ պաշտօնապէս հրատարակւած էր Յուստինիանի օրով այդ հռովմէական իրաւունքի կիրառումը, ընդունակ շեղան

իւրացնելու այդ իրաւունքի գաղափարները ու
ոզին։ Առկայն այն շրջանում, երբ արդէն սկսուել
էր թիւզանգական քաղաքակրթութեան այլասե-
րումը, երբ Corpus iuris civilis-ի զտուած հոգ-
մէական իրաւունքը խեղաթիւրուել էր յետա-
գայ օրէնսգիրների ձեռքերով եւ աիրապետող
կրօնա-դաւանաբանական հոսանքների ու վէճերի
ազգեցութեան ներբոյ ամբողջօվին ծծուել էր
աստուածաբանական սկզբունքներով, ահա այդ
շրջանի իրաւունքը եւ իրաւանական-օրէնս-
գրական արտադրութիւնները ազտա մատր
դտան Հայաստանում, ուր իրենց ամրածման
համար պարարտ հոգ էին գտնում։ Հայ հո-
գեւոցականութեաններկայացոցիները թիւզան-
գական այդ իրաւունքի բազմաթիւ օրէնսգրե-
րից ու դատաստանագրքերից կարգանում էին
քաղածական թարգմանութիւններ ու փոխա-
զրութիւններ անելու, այդ յարմարեցներով
տեղական հայ կեանքի պայմաններին։ շատ ան-
գամ նոյն իսկ բառացի վերածում էին հայե-
րէնի այս կոմ այն յարմար-նաևաշուած օրէնս-
գիրքը ամբողջօվին։ Այդ օրէնսգրական ժողո-
վածուներն ու հուաբածուները տառապած աւալ
չեին եւ պարտնակում էին այն ամենն, ինչ որ
հայ թարգմանիչների անձնական կարծիքով կա-
րեւոր ու պիտանի էին անզական ժողովրդական
պետքերի ու կենսական պարմանների համար։

Թիւզանգական այդ իրաւունքի վերաբե-
րեալ օրէնքները գլխաւորապես փոխառած են
այն օրէնսդրութիւններից, որոնք կազմուել էին

Անոնք Զ. Խմաստառնի, Խրենէի, կոստանդին և
այլ կայսրների թագաւորութեան օրերին։ Միայն
այս վերջին Բիւզանդական ազբիւրներից հաւ-
րաւորութիւն ունէր Միւ. Գոշը օգտուելու իր
Դատաստանագլքի համար. միայն այս յետ-
յուստինիանական բիւզանդական իրաւունքը
կարողացաւ որոշ ազգեցութիւն ունենալու Միւ.
Գոշի իրաւաբանական աշխարհայեցողաւնեան
վրայ։ Յիրաւի այդ ազգեցութեան նշոյլները
գտնում ենք Հայոց Դատաստանագլքի որոշ մա-
սերում և չնդհանուր ոգու վրայ։ Խրաւական
սկզբունքային շատ հարցերի լուծման համար
Միւ. Գոշը ստիպուած էր զեկավարուել այդ Բիւ-
զանդական իրաւունքի և ական կէտերով։ Մա-
նաւանդ շեշտակի աչքի է զարնում այդ ազգե-
ցութիւնը Միիթար Գոշի իրաւաբանական հայ-
եացքների վրայ դատավարութեան եւ ընդհան-
րապէս գործող իրաւունքի նշանակունեան հար-
ցի վերաբերմամբ։ Այդ և ական իր մաքերը մեր
հեղինակը արծարծում է զլիսաւորապէս Նու-
ուունիւնան մէջ։ Այնուհետեւ խակապէս բիւզան-
դական իրաւունքի ազգեցութեանը պէտք է վե-
րադրել, որ Միւ. Գոշը ճգնում է հարթել հայ
իրաւագիտական աշխարհայեացքում այն գա-
ղափարները, որոնք վերաբերում են եղբօր ու
քրոջ ժառանգական հաւասար իրաւունքներին
եւ ընդհանրապէս ժառանգական իրաւունքին,
որը, ինչպէս առիմ կ'ունենանք յետոյ տեսնելու
հայերիս մէջ ամբողջովին հիմնած էր ազնա-
տական սկզբունքի վրայ։ Յամենայն գէպս պէտք

է շեշտել, որ քաղաքացիական իրաւունքի վերաբերմամբ բիւզանդական իրաւունքի նշանակութիւնը, որպէս Միա. Գօշի Պատաստանագրի աղբիւրի, լոկ ընդհանուր գծերով եւ ընդհանուր սկզբունքների իրացնելով է բնորոշում ու արտայայտում, քանի որ մեր Պատաստանագրի մէջ շենք գանում առանձին յօդուածներ, յատուկ օրէնքներ, որոնք, անփոփոխ կամ որոշ խմբագրութեամբ փոխադրուած, մուծուեն Ամ. Գօշի Պատաստանագրի մէջ:

Աերլուծելով ուրիմ Հայոց Պատաստանագիրը, եզրակացնում ենք, որ գլխաւորապէս չորս տեսակի աղբիւրներ օրոշ շահով դեր են խաղացել նրա ներքին բովանդակութեան վրայ: Թէ ինչ որակով կամ քանակով այդ աղբիւրներից իրաքանչիւրը աղցել է մեր Պատաստանագրի իրաւաբանական նիւթի վրայ, ու պարզ կը լինի, երբ յետագայ գլուխներում կը վերլուծ ենք Հայոց Պատաստանագրի Պատակազմութիւններ եւ քաղաքացիական իրաւունքի աղբանական առինական Միա:

Աակայն, ինչպէս արդեն առիմ ունեցանք շեշտելու, Ամ. Գօշը ինչ ինչ պատճառներով լուսմ է եւ ոչ մի բառով չի յիշատակում այն իսկական աղբիւրները, որոնք նրան իսկապէս ծառայել են Պատաստանագրի իրքը յօրինելիս, զոր օրինակ՝ բիւզանդական կամ սովորութական իրաւունքները, այլ սահմանափակում է ընդհանուր, նշանակութիւնից զուրկ բառ երով. կամ

թէ յիշատակում է այնպիսի աղքիւրներ, բնապէս
մահմէմատական իրաւունքը, որոնցից կարելի
է ասել, բնաւ չի օգտուել։ Միս. Գոշի
արդ տեսակ, առաջին հայեացքից անհասկանալի
լուսթեան պատճառը պէտք է որոնել հետեւեալ
փաստի մէջ։ Հայոց Դատաստանագրքի Նախա-
զրութիւնը Միսիթար Գոշը յարինել է նախ քան
Դատաստանագրքի յօդուածների կազմելը։ Իսկ
ոյդ յօդուածները, որպէս կարելի է եզրակաց-
նել նրանց շարագրական ձեւից, զրի էին առ-
նուել եւ հաւաքուել աստիճանաբար մեր հեղի-
նակի ձեռքով մինչեւ իր մահը, ուրիմն մի եր-
կար ու ձիգ ժամանեակամիջոցում նա ժողովում
էր իր ձեռքը հասած նիւթերը, ընտրութիւն
անում նրանցից, քաղուածները հանում այս ու
այն պատահած օրենսգրքերից։ Ուստի բնական
է, որ հենց իրեն Միս. Գոշին էլ թերեւս պարզ
չէր, երբ նա գրում էր Կահանական, թէ ի՞նչ
տեսակ իրաւաբանական աղքիւրներից է ինքը
զլսաւորապէս օգտուելու եւ գոյութիւն ունե-
ցող բազմաթիւ օրենսգրական ժողովածուներից
ու Դատաստանագրքերից որոնել են յարմարա-
գոյն եւ համարատախան լինելու իր ձեռնար-
կած գործին։ Միսիթայն այդ հանգամանքը կարող
էր ստիպել մեր հեղինակին իր Դատաստանագրքի
Նախագրութեան մէջ այնպէս անորոշ ու մշա-
շոյին արտապյառուելու իրեն ծառայած աղքիւր-
ների վերաբերմամբ¹։

¹ Համար Ալանիան Ա. Բառառամանի Նոյնանման կար-
ելիք Երևան աշխարհական իշխան մէջ։

ՀԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԲՐԱԴՐՈՒԹ

ՊԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՅՈՒՆԻՑԻ ՎՐԱ ՊԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՅՈՒՆԻՑԻ

Ե.

Պատություններուն:

Լ.

Այս գատարանական կազմը, որի բնորոշման գծերը գ անում ենք Ախիթար Գօշի՝ “Հայոց դատաստանագրքին” մէջ, կարելի է ըմբռնել ու հասկանալ, երբ վերլուծենք՝ թէ ի՞նչ սկզբունքներով ու հայեացքներով է առաջնորդում Ախիթար Գօշը գատաստանի Էռթեան վերաբերմանը։ Հակառակ հին իրաւարանական աշխարհացցութեան՝ թէ գատարանը վճռներ կայացնելու եւ պատժելու սկզբունքներով մարմացնում է իւր մէջ հաւասար հատոցման գաղափարը, Ախիթար Գօշը նայում է գատարանի վրայ, իրեւ մի հիմնարկութեան, որը լոկ ուղղորդ նշանակութիւն ունի. և թէպէտ յամենայն իրս ողորմութիւնն լաւագոյն է, բայց ի գատաստանն ուղղորդն է պատշաճ, (Կախագալ. Ժ. Ֆ., եր. 28): Գատարանն իւր իրաւացցու-

ցիւ միջացներով առաջնորդում է մեղաւորին գեղի շիտակոթեան ճանապարհը. ու թէ խիստ պատիժներ ու անողոք պատուհաններ է զործագրում, այլ անհրաժեշտ են բարոյապես ուղղելու միջացներ, “զի խրատեսցին զատահական”:

Ի՞նչ աեւակ գործեր են ենթարկեում գատարանին: Ախիթմար Գօշը զանազանում է մարդկային գործողութիւնների մէջ վարքի երեք ձեւեր՝ չոր, բուռ, հինու: “Բայց երեք են, ըրով վարքն մարդիկ — չար եւ բարի եւ միջակ: Արդ” որ յայտնի բարի մարդիկ են, եւ չզըկեն զօք, նոցա չէ պիտոյ գատառատան. եւ ու որ յայտնի չարք են, զողք կամ աւաղակք: այլ որ միջակն են, որ ունի գատախազութիւն կամ կարծեւը իրս, (Կախաղ. գլ. Եր, եր. 24): Այս խոսքերից հետեւում է, որ գատառատանի ենթակայ են միայն “միջակ”, գործերը, այսինքն այնպիսի գործեր: օրոնց յանցաւոր բնաւորութիւնն ու ապօրինութիւնը տակառին որոշուած չէ. գատարանը քննում է այդ աեւակ գործերը եւ, նայած նրանց յանցաւորութեան ատահճանին, այս կամ այն վճիռը կայացնում: Առաջին հայեացքից այդ տարօրինակ եղանակը, որով զանազանում են ըստ Ախիթմար Գօշի մարդկային գործողութիւնները, ու մի իրաւարանական հիմք չունի, թէեւ մեր հեղինակը ձգտում է իրաւարանական դոցն տալ իւր այդ հայեացքակետին: Այդանոց աւելի շուտով նկատելի է առառած արանական մոյերի ազդե-

ցութիւն, որը Ա՛ն գոշի իրաւաբանական հայեացքների մէջ մի տեսակ երկդիմութիւն է տռաջ բերում: Ա՛ն կողմից՝ դա այն հակասութիւնն է, որ ծագում է Ախիթար գոշի արտայայտած երկու դաշտաբարների միջև: — գատարանի նշանակութեան, իրրեւ մի “ուղղորդ” հիմնարկութեան եւ միեւնոյն ժամանակ շար գործերի: շենթարկուելը այդ գատարանին: Ախւա կողմից՝ ժաղամբի գրական առվորոթական իրաւունքը ընդհարւում է Ախիթար գոշի իրաւաբանական աշխարհայեցութեան հետ, որը ակամայ առիպուած է որոշ վաւերացում տալ ժողովուական իրաւական նորմերին, սքողելով դա Առ ըր Կրտէց վերցրած մոթ ասացուածներով: Քննենք վերջին կետների մանրամասնօրէն:

Իրաւագիտութիւնից յայտնի է, որ հին իրաւացանական հայեացքներում ոչ մի խարութիւն չկան գնում ոճիրների ու քաղաքացիական իրաւագանցութիւնների միջև: Առաջին եւ երերորդ գեպբում զեկավարւում էին մի հաւաքաղութիւնով, թէ ոյշափ վեաս է կրել անձնաւորութիւնը, որի իրաւունքներն ու դրութիւնը խախուն: Էին մեղապարախ կողմից: Նայդ խախունած ու բռնաբարուած իրաւունքների վերականգնումը մերապահած էր հինգ իրենց շահագրգիւ անձնաց, մեատուած կողմերին, եւ կատարւում էր նվազագլուխ գատարանին կամ թաքնուրցն ձեւանարկած հետապնդումի միջոցով, որոնց ընորոշ արտայայտու-

թիւններից մէկն էլ վրէժինդրութեան իրաւունքն էր:

Ահա այն փաստը, որ Մխիթար Գօշը տարրերում է այսպէս անուանած՝ “չար գործեր”, որոնք ըստ Նրա կարծիքի չեն ենթարկում ոչ մի գատառտանական քննութեան, չնայած Նրանց իրաւագանցութեան անկներեւ բնաւորութեանը — մէզ հիմք է տալիս հաստատելու, որ ժողովրդի իրաւական կենաճքում գոյութիւն ունեին ինքնազլուխ գատառտանի ձեւերը: Ըստցանըներն ու ակնյայտնի ապօրինութիւնները, երեւի տիրապետող սովորութական իրաւունքի ազգեցութեան տակ, մանաւանդ եթէ ի նկատի առնունք, որ այն ժամանակները ժողովրդի մէջ ծաղկում էր վրէժինդրութեան հիմնարկութիւնը, — հալծուում էին ու բաւարարութիւն ստանուած, առանց որեւէ ձեւական գատավարութեան, հենց իրենց տուժող կողմերից: Անհնական, ինքնազլուխ գործողութիւնն այս գէջրում միակ գատառտանն էր, վասն զի ու ացուած վիաների, այսինքն՝ “չար գործեր”: Փաստը հանդէս էր գալիս իւր իրաւական ներ՝ այսութեամբ: Պէտք է ենթազրել ու դիշել սովորութիւնը խորն էր արմատացած հայ ժողովրդական կենաճքում, եւ Մխիթար Գօշը, զգալով, որ ոչ մի կերպ հնարաւորութիւն չունեի խուսափելու այդ ժողովրդական սովորութեան նշանակութիւնից, յարմար գատեց թողնել զայնպէս, ինչպէս որ կայ: Ասկայն նա ամենայն

գեպս սահմանափակւում է նրանով, որ քանիցս յիշեցնում է ահեղ վերին դատաստանի գոյութիւնը, երբ “չար գործերի” մեղաւորները կը ստուան իրենց արժանի հատուցումը:

Բայց եւ այնպէս Ախ. Գօշը, անշուշտ մավսիսական իրաւունքի ազգեցութեան շնորհիւ, այնքան էլ հետեւողական չի մնում իր արծարնած սկզբունքին: Իւր դատաստանագրքի մի քանի կէտերում, մանաւանդ սպանութեան յանցանքների մասին խօսելիս, նա քանիցս շեշտում է, որ մարդասպանները եւ ընդհանուրապէս այդ կարգի ոճրազ ործները ենթակայ են դատաստանի քննութեանը: Գուցէ այս վերջին դատաստանական քննութիւնը տեղի էր ունենալու միմիայն այն ժամանակ, երբ բացակայում էին ոճրագործի յանցաւորութեան հիմունքները. յամենայն գեպս Ախիթար Գօշը վերջին երեսոյթի վերաբերմամբ ոչ մի անդ պարզուուց եւ կտրուկ չի բացատրում: թէ յիշեալ մեղապարտութեան ակնյայանի վատաներն ենթակայ են կամ ենթակայ չեն դատաստանական քննութեանը:

Այսպէս թէ այնպէս, մենք կարող ենք ի նկատի առնուլ Ախիթար Գօշի իրաւաբանական այն հայեացքը դատաստանի վերաբերմամբ, որ դատաստանական քննութեան ենթարկւում են միմիայն միջակ գործերը: այսինքն այնպիսի գործեր, որոնց օրինազանցական ու յանցաւորական էութիւնը շնորհիւ:

մեղադրական հիմունքների սղութեան ու անկատարելիութեանը, տակաւին կարօտ են քննութեան ու դատաւորների վերջնական վճիռներին։ “Աւստի յայտ է յայսմանէ թէ միջակացն է դատաստանն, եւ միջակք ասին ապաշխարեալքն զմեզս, որոց կշռէ զմեզսն եւ զարաշխարութիւնն եւ որ առաւել լինի” այն առնի զվճիռն։ Կոյնովէս եւ ի դատաստանս, (Կախ. գլ. Ե, եր. 25)։

Այսպիսի նշանակութիւն տալով դատաստանին, “Հայոց դատաստանագրքին հեղինակը բնականաբար պահանջում է, որ դատաւորները ոժտուած լինեն այն բովոր բարեմանութիւններով, որովք յատուկ պիտի լինին այդ կոչման արժանաւորութեանը։ Խակապէս ասած՝ նա ընդունում է դատաւոր միայն Աստուծուն, վասն զի միմիայն նրա ձեռքումն է գտնելում մարդկային գործողութիւնների վերին դատաստանը։ Իսկ մարդիկ՝ մահկանացուները միմիայն նրա փոխանորդներ կարող են լինել այս գեպագում։ “Զի դատաստան առնել Աստուծոյ գործ է, զի նա է ճշմարիտ դատաւոր եւ այլ դատաւորք նման նման կոչին” (Կախ. գլ. Ե, եր. 26)։

Դատաւորների վերաբերմանը արտայայտած այս տեսակ մի հայեացք Ախիթար Գօշը կարող էր կազմել Ա. Գըքի ազդեցութեան տակ։ “Ամանօրինակ հայեացակէտ տիրապետում էր եւ հին երբայսկան իրաւունքի մէջ, որտեղ դատաւորները կոչւում էին “աստուծուածային”,

կամ՝ Աստուծոյ մարդիկ ու տիտղօսներով։ Առվակս
մարդարէի գրքերից մենք տեսնում ենք, որ
“դատաւորների առաջնու հանդէս գալը ու միեւ-
նշն եր՝ թէ և Ամենակարաղի առաջ գուրս գալ։”¹
Զարմանարի չէ, որ յիշեալ հայեացքի ազդե-
ցութեան առակ, Ախիմար Գոշը դատաւորների
զերին մէջ ցանկանում է տեսնել այնպիսի
անձնաւորութիւններ, որոնք մաքուր են զա-
նազան արաւոներից եւ օժտուած են մատուր
ու բարոյական բարձր յատկութիւններով։
Դատաւատանագրքի մէջ գանում ենք մի շարք
կէտեր, որտեղ բացատրւում են այդ յատկու-
թիւնները։ “Պարտ է դատաւորին հմուտ լինել
եւ քաջուսումն, եւ հանճարեղ, եւ զիառն
Սուրբ Գրոց եւ ամենայն մարդկային իրաց,
զի անոխալ զդատաստանն առնիցէ։ Պիտոյ է եւ
կատարեալ գոլ հասակաւն, եւ ուշիմ, մտաւոր
եւ զգաստ, զի մի յու իմանալոյ ի հարկէ
սխալանս ինչ գործիցին (Կախազ., գլ. Ե.
եր. 25): Մի ոյլ տեղ. “Պարտ է ամենայինի-
զիտուն եւ զգաստ եւ հանճարեղ լինել եւ
անաշառ, զի մի թիւրիցէ զդատաստանն Աս-
տուծոյ” (Կախ. գլ. Ե, եր. 26):

“Եւ պարտ է դատաւորին սռանց կա-
շուոց լինիլ. . . .” Մի քննել զանձին իւրոյ
շահ, այլ զի բազմացն միտք հաստատեսցին
ի նա եւ զդատարանն ուրախ արասցէ ճշմարիտ
վճռաւն. (Կախ. գլ. Զ, եր. 27—28):

¹ Saalschütz — Das mosaische Recht. b. I, եր. 56.

* ԶԵ պարտ կարողին նեղել եւ հարստահարել զորքն կամ զաղքատն. (անդ):

* Եւ պարտ է գատաւրաց ի գիշերի եւ ի տուքնցեան ընթեռնուլ ոչ միայն զուրբ գիրս կատկարտաց եւ զգիրս գատաւրատանաց, այլ եւ որսալ եւ ի միտ առնուլ զրանս իմաստոն մարդոց յամենայն աղջաց... Պարտ է գատաւրին ամենայն իրոք բարի եւ առաքինի լինել, եւ առաւել առանց բարկանալոյ. Եւ բարութն աննախանձ յամենայն ժամանակի, մանաւանդ ի ժամ գատաւրանին. զի մի թիւրեսցին միոք գատեցելոցն եւ կարծիցն թէ վասն նախանձու կամ բարկութեան թիւրեցաւ գատաւրանմեն: Այլու երկայնամիտ եւ ներող լիցին գատաւրը, զի բազում անգամ պատահէ զի գժուարագիւտ եւ անյայտ լիցի գատաւրանմեն. մի կարճամտեալ լուծցեն, այլ համբերելով պահիցն զաւորս եւ պարապով քննեալ զարձեալ ատենիւ կտրեցեն զգատաւրանմեն: (Կախաղը, զլ. Զ, եր. 31):

* Բայց մի հօգարտացի գատաւրն եւ արհամարհեցէ զոք. այլ գիտացէ զի մի է գատաւրը Աստուած, որոյ առաջի եւ ինքն կալոց է ի գատաւրան, (անդ եր. 33):

* Ամանոր/նաևկ կէտեր կարելի է շատ թուով գանել դատաւրանագրքի մէջ, բայց եւ այնպէս կարծում ենք, որ վերեւ բերած հատուածներն էլ միանգամայն բաւական են բնորոշելու գատաւրների անձնաւորութեանց նշանակութիւնն այնպէս, ինչպէս զա ներկայանում է Միսիթար:

դոշի իդէալում։ Այս դէպքում կրկին նկատելի է Ս. Գրքի ազգեցութիւնը դատաստանագրքի վրայ։ Մովսիսական օրէնքի, ոյն է Ս. Գրքի համաձայն դատաւորները պէտք է միշտ բնարուած լինին ժողովրդից, իրրեւ գործունեայ, առառուածավախ, երկիւղած, զատահելի ու անկայտու, նաև խելացի ու խոհեմ մարդիկ։

II.

Միսիմար Գոշի դատաստանագիրքը զանազանում է երկու անսակ դատաստան՝ Հռոմեակ, — Հռոմեական և Հռոմեաց, Եվրոպական։ Առաջին դատաստանը գանձում է թագաւորի, իշխաններին և ընդհանրապէս աշխարհական վարչական անձանց իրաւասութեան ներքոյ, իսկ երկրորդը — եպիսկոպոսների, վարդապետների եւ քահանաների։ Առկայն Միսիմար Գոշը առլիս է շատ աղաս պատկեր այդ երկու անսակ դատարանների թէ դատավարական եւ թէ իրաւասութեան յարաբերութիւնների տարբերութիւնների մասին։ Այլապէս չէր էլ կարող լինել։ Հաստատօրէն կարելի է ասել, որ հոգեւոր ու մարմնաւոր դատարանների իրաւասութեան ստհմանների հարցը հին Հայաստանում նոյն իսկ գործնական կեանքում իրաւա խճճուած ու խռան դրութեան մէջ եր։ Իրաւունքի համեմատական պատմութիւնը համանիշ միասներ է ներկայացնում ամբողջ հին աշխարհի կուլտուրական կեանքից, մասսաւանդ արևելելեան երկրների ժողովրդների պատմութիւնից, որտեղ աստուած-

ողեառութիւնը (ՍԵՍΟՔՐԱՑԻԱ) հանտապազ խաղացել է
առաջնակարգ դերիշխող դեր:

Դաստավարութիւնը ամենուրեք ժողովը դ-
ների կուլառութ- հասարակական զարգ ացման
նախնական աստիճաններում դարձել էր մի
առևատկ արտօնութիւն հոգեւոր դասակարգի
ձեռքերում. բայց ժամանակի ընթացքում քա-
զաքացիութեան յառաջդիմութեան հետ, այս
դասակարգի իրաւասութեան ծաւալը մկանում է
աստիճանաբար սեղմուիլ, տեղի տալով աշխար-
հական դասակարգի իրաւասութեան ոյժի առաջ:
Հնդկաստանի դատարաններում հոգեւոր դա-
սակարգի ներկայացուցիչները՝ քրմերը միշտ
հանգես էին գալիս, իրրեւ թագաւորի խոր-
հրդատառներ, եւ նոյն իսկ երրեմն, իրրեւ սրա-
փոխանորդներ դատավարութեան հարցում: Հին
վերմանացոց մէջ քրմերը զեկավարում էին
ժողովրդական ժողովներին եւ նոյն իսկ վայե-
լում էին պատմական իրաւունքի արտօնու-
թիւն¹: Հին գալլիայում դրուիդները օժտուած
էին ամենայն իրաւունքներով՝ զանազան աե-
սակ յանցանքներին ու քաղաքացիական վլէճե-
րին վերաբերեալ դատավարութեան մէջ եւ
սովորութիւն ունեին իրենց արձակած դատաս-
տանական վճիռները ազդեցիկ անելու համար,
ուղեկցել զա կրօնական ծէսերով²: Կմանապէս
պատմական Հռովմում որէնքների վերջնական
բացատրութիւնը վերապահած էր քրմերին եւ

¹ Tacitus — Germania, 11.

² Julius Caesar — De Bello Gallico, c. 13.

մի քանի հետքերը մատնացոյց են անում այդ
գասակարգի երրեմն ունեցած եւ ապա յետա-
գայում կարցրած ազգեցութիւնն իրաւունքի
զարդացման վրայ: Աւելի եւս հետաքրքրական
է այն դերը, որ խաղացել է հոգեւոր գասա-
կարգը արեւմտեան Եւրոպայում միջին դարե-
րում ընդհանրապէս իրաւունքի եւ մասնառ-
բապէս պատժական իրաւունքի զարդացման վե-
րաբերմամբ: Հոգեւոր պատժական իրաւունքին
իրրեւ ելակետ ծառայող հիմունքները կայա-
նում էին նրանում, որ սճրագործութեան մէջ
կարծում էին տեսնել մարդկային ներքին զգա-
ցողութեան արտապայտութիւնը, մարդու ներ-
քին բնոյթից բղիսած մի մեղանչանք գեղի աս-
տուածային սրբնակութիւնը: իրաւունքը իր
պատժական միջոցներով պէտք էր մարդու մարդկային մեղսագործութեան բոլոր սաղմերի
հետ, պէտք էր դուրս վանել մարդու ներքին
աշխարհից "շարութեան" արմատները եւ այն-
տեղ խաղաղութիւն հաստատէր, որպէս զի
այզպէսով մարդու եւ Աստուծոյ միջեւ կարո-
ղանար հաշտութիւն առաջանալ: Այդ հիմունք-
ները այնքան ամուր էին դրուած, որ հոգեւոր
պատժական իրաւունքը զարերով գերիշնում
էր արեւմտեան իրաւունքի մէջ, եւ մենք տես-
նում ենք, թէ ինչպէս միջնադարեան Անգլիա-
յում ու Ֆրանսիայում նրա ազգեցութեան տակ
աշխարհական ու եկեղեցական օրէնսդրութիւն-
ները կարծես իրար հետ միացած լինեին եւ իրա-
րից անբաժան, անխողելի իրաւունքներ կազմում:

Հոգեւոր գասակարդի այս տեսակ ազգեցութիւնն իրաւունքի զարգացման վրայ միանգամայն բնական էր։ Հոգեւորականութիւնն սկզբներում օժտուած էր աւելի լայն հասարակական գործունեութեան ասպարեզով եւ աւելի մեծ քաղաքական գեր էր խաղում ժողովրդների պատմութեան մէջ, քան ներկայումս։ Կրօնական դասի ներկայացուցիչները՝ լինէին դրանք հեթանոսութեան քրմբը կամ քրիստոնէութեան քահանաներն կամ այլ կրօնների սպասարուները՝ հին ժամանակներում հանգիսանում էին իրրեւ գիտնականներ, բժիշկներ, իրաւագէտներ, նրանք իրենց պարտաւորութիւնն էին համարում զբաղուիլ ոչ միայն կարգաւորելու մարդկանց յարաբերութիւնները գեղի առտուածութիւնը, գեղի կրօնական-բարոյական հիմնարկութիւնները, այլ եւ գիտնկցելու, ըմբռնելու մարդկանց յարաբերութիւնները թէ գեղի մարդիկ եւ թէ գեղի շրջապատզ բնութիւնը։

Ահա այսպիսի մի մեծ գեր էր խաղում Հոգեւոր գասակարդը, որի ազգեցութիւնը խորն հետքեր է թողել ոչ միայն հայոց իրաւունքի պատմութեան մէջ, այլ եւ հայոց սոցիալ-կոլլուգական զարգացման ամբողջ հուսանքի վրայ։ Մինչդեռ ուրիշ քրիստոնէաց արեւմտեան ազգերի, պատմութեան մէջ թէոկրատիայի ոյժն իւր զարգացման առաջին աստիճանում ատիպուած էր ընկճուիլ, մաքառելով աշխար-

Հական - վարչական տարրերի գեմ, եւ տեղի
տալ քաղաքացիական օյժի ներկայացուցիչների
տուաջեւ, Հայաստանում տեսնում ենք հակա-
ռակը: Այստեղ թէսկրատիան իւր սկզբնաւո-
րութեան հենց առաջին օրից այնպիսի ամսար
արմատներ ձգեց, որ յետագայում ոչ մի աշ-
խարհական պիտ, չնայած անյօդդողդ երբեմն,
նոյն իսկ արինալի մաքառութեներին. ընդունակ չե-
զաւ նրա հետ մրցելու եւ իւր ազգեցութեանն են-
թարկելու: Հոգեւոր իշխանութեան այդ ազգե-
ցիկ դիրքի նշանները պահպանուել են նոյնու-
թեամբ գրեթէ նաեւ մեր օրերը: Ախիման ար-
դաշն էլ, լինելով այդ զասակարգի ներկայա-
ցոցիշներից մէկը, մանաւանդ երբ նկատի առ-
նոնք, որ նա ձեռնարկել էր "Հայոց Դաւասա-
տանագլուքի" կազմելը հայ եկեղեցւոյ զինաւոր
պետերից մէկի թափանձանոք, անպայման պէտք
էր նախամեծար նշանակութիւն տար հոգեւոր
Դատաստանական հիմնարկութիւններին: Եւս
առաւել բարձրանալու. Էր վերջնների նշանա-
կան թիւնն այն փաստի հիման վրայ, որ հայկա-
կան իրաւունքի պատմութեան մէջ աշխարհա-
կան գատառատանելը միշտ երկրորդական դեր
են խալացել. Եւ եթէ որեւէ տեղ մենք դանում
ենք ինքնուրոյն աշխարհական գատառատանական
հիմնարկութիւններ, այնու ամենայնին. Նրանք
զերծ չեն եկեղեցական իրաւասութեան ազ-
գեցութիւններից: Այդ ազգեցութիւններն աւելի
շեշտակի արագայտուելու էին կենդրուական
վարչական հիմնարկութիւններից հեռու ընկած

բնակավայրերում, որտեղ ժաղավարութ, միշտ
զուրկ լինելով աշխարհական վարչութեան ներ-
կայացուցիչներից, հնարաւորութիւն չէր ունե-
նում անմիջապէս դիմելու աշխարհական իրաւա-
սութեան, մինչդեռ հոգեւոր գասակարգի ներ-
կայացուցիչները դանւում էին ամենուրիք:

Աերոյիշեալ պատճառաների հիմնե վրայ
միայն կարելի է բացատրել այն երեւոյթը, որ
Հայոց դատաստանագիրը - խիստ մութն ու
անորոշ գծերով է բնորոշում աշխարհական ու
հոգեւոր դատաստանական հիմնարկութիւնների
իրաւասութեան սոհմանները: Հաւանական է,
որ այս կամ այն գատաստանին դիմելու որոշումը
վերապահուած էր հենց իրենց գատուող կող-
մբն: Եւ ինչպէս երեւում է, ժաղավարութ-
պիմում էր մեծ մասամբ հոգեւոր բան աշխար-
հական գատաստանական հիմնարկութիւնների
սպնութեան: Հոգեւոր իշխանութիւնն աւելի
ներողամբաւ ու փափուկ էր իր դատաստանական
վճիւնների մէջ եւ հանապաղ ձգուում էր զոր-
ծող դրական իրաւունքի նորմերը մեզմացնել
քրիստոնէական վարդապետութեան ոգով: Հո-
գեւորական ներկայացուցիչները, իրեւ-
հայկական կեանքի միակ ինտելլիգենց ու գիտ-
նական անձներ, կարողանում էին ժաղավարի
մորի մէջ ներշնչել կատարեալ հաւատ գեղ
իրենց գասակարգը ու եկեղեցական հիմնարկու-
թիւնները: Աերջապէս կայ նաև մի այլ կա-
րեւոր փառատ, որ բնաւ չպէտք է աչբաթօղ
անել, երբ ցանկանում ենք բացատրել եկեղե-

ցական իրաւասութեան և օրէնսդրութեան նշանակութիւնն հայոց հին իրաւունքի վերաբերմանը :

Հայոց քաղաքական փոթորկալից պատմաթեան ամբողջը ընթացքում քաղաքացիական աշխարհական իշխանութիւնը քանիցու անգամ խորտակուել ու տառպալուել էր ռատարազի նուաճողներից : Հայ թագաւորների ու իշխանների քաղաքական իշխանութեան անկմամբ ընականարար ընդհատութիւնների իրաւական դատաստանական գործառներութիւնը և ընդհակառակն այսպիսի պատմական մամենաներում հոգեւոր իշխանութիւնը ոչ միայն պահպանում էր իր առանձնայատուկ հասարակական ոյժն, այլ եւ շատ անգամ ձեռք էր բերում համեմատարար աւելի լայն իրաւունքներ, քան որոնցով նա աժտուած էր Հայ քաղաքական նկանություն կեանքի ժամանակ : Բաւական է այստեղ միայն յիշել Հայոց պատմութեան այն շրջանները, երբ ընկճուած Հայաստանն հեծում էր մուսուլման ժողովրդների լծի տակ : Խալիֆներն ընդունում էին պատրիարքներին ու եպիսկոպուաններին իրեւ իրենց հոգատակ քրիստոնեայ ժողովը ուների ներկայացուցիչներ, որոնք աժտուած էին ոչ միայն հոգեւոր բարձր իշխանութեամբ, այլ եւ աշխարհական վարչական ու իրաւաբանական արտօնութիւններով : Ամբողջ Առաջարկ քրիստոնեայ ժողովուրդները արարական միահեծան կառավարութեան տակ կազմում էին

պետութիւն ողեառութեան մէջ : Կալամական իշխանութեան առաջեւ հպատակ քրիստոնեաների, որպէս եւ հայերի, հոգեւոր դասակարգն հանդիսանում էր իրրեւ միակ ովատափառատու մարտին, որ հոգ եր տանում ժողովրդի հասարակական ու կուլտուրական կենացքի կարիքները :

Հոգեւորականութեան նշանակութեան բարձրանալը Հայոց պատմական կեանքում գտնում ենք նաև՝ Նախ քան Խոչամի Խալիֆների արշաւանքը՝ Իիւղանդական գերիշխութեան շրջանում : Իիւղանդական կայսրութեան հպատակ արեւելյան ժողովրդների մէջ Փարք Ամիայում, ուրեմն ի միջի այլոց եւ Հայաստանում, նախնի քրիստոնեաներից մեացած հին սովորութիւնը, այն է՝ իրենց վեճերը լուծելու համար զիմել ոչ թէ աշխարհական, այլ հոգեւորական գատաւորները մի շարք Novella-ներով այդ սովորութեան օրէնքի զօրութիւն էին տալիս : Եստանդին կայսրը արեւելյան բոլոր եպիսկոպոսներին տուել էր դատավարութեան-դատաստակառաւասութեան լիազօր իրաւունքներ, ոյտպէս անուանած episcopalis audientia Հիմնարկութեամբ : Episcopalis audientia-ի դատավարը կայանում էր նրանում, որ դատով բողոքով իրաւունքները կարուակորդ կողմին, իսկ վերջինիս կամբին հակառակ դատաստանի քաշել եպիսկոպոսի առաջեւ, որը այս դէպքում կատարում էր

դատաւորի դերը : Այսպէս անուանած “Սիրմանիզիական սահմանագրութիւնների”, առաջի գլխում՝ այդ նիւթին վերաբերեալ հետեւալ տողերն ենք կարգում : Quiunque litem habens — iudicium eligit sacrosanctae legis antistititis, — illico-etiamsi alia refragatur, ad epis-
copum dirigatur :

Հետեւապէս հայ ժողովոցի պատմական կեանքում հոգեւոր կամ եկեղեցական դատարանները դարձել են միակ տեղեր, ուր կարող են զիմել վիճող կողմերը արդարութիւն որոնելու . դարձել են միակ հիմնարկութիւններ, որոնք որոշ կենսանակութիւն են արտայա-
տում եւ անվեաս դուրս գալիս քաղաքական կեանքի մրցածութիւններից : Մաս-
րենք միայն, որ Միսիթար Գոշը հեղինակել է . Հայոց դատաստանագիրը, այսպիսի մի
ժամանակ, երբ հայերի քաղաքական անկախու-
թիւնը միանգամայն խօրապեած էր, երբ
Հայաստանի աւերակների վրայ աիրապետում
էին մահմետական խանները, որոնց լծի տակ այս
ու այնուզ սակաւաթիւ հայ իշխաններն ու
մելիքները կարողանում են պահպանել իրենց
կիսանկախ գոյութիւնը, որպէս նրանց հաւա-
տարիմ վաստաններ : Եւ ովհեւ կարող էր ընդու-
նակ լինել այսպիսի մի խառն ժամանակ, երբ
հայեական երկիրը լքեալ զբութեան մէջ հե-

¹ Haenel-Novellae Const. imperatorum Theodosii etc. p. 445—446.

ծեծում էր, առաջնակարգ դեր խաղալ, եթե
ոչ հոգեւորականութիւնը։ Աերջինս իւր ձեռ-
քերի մէջ կենդրուացրեց Հայոց հաստրակական
կեանքի ամբողջ բազերակը։ Հոգեւոր դա-
տաստանական հիմնարկութիւնները գարձան
ժողովրդի համար կայւեն եւ անհրաժեշտ պա-
հանջ. միայն այդտեղ էր նա գտնում իրաւա-
սութիւն եւ իրաւունք, տեսնում օրենք ու
արդարութիւն, շնորհած՝ որ աշխարհական դա-
տարաններն էլ տակաւին շարունակում էին
այս ու այնտեղ մի կերպով իրենց գոյութիւնը
պահպանել։

III.

Ասու “Հայոց Դատաստանագրքի”, հոգեւոր
կամ եկեղեցական դատաստաննեւն ենթակայ են
նախ՝ այն բոլոր գործերը, որոնք վերաբերում
են եկեղեցուն — “զեկեղեցւոյ դատաստան
և պիտօպուս հոգացեւ։ Եւ ապա այն բոլոր գոր-
ծերը, նոյն իսկ աշխարհական, եթե այդտեղ
չկան մարմատուոր իշխանութեան ներկայացուցիչ-
ներ — Եւ ի տեղուջ, ուր ոչ իցեն թագաւոր
կամ իշխանք, պարտ է յեպիտկապուն տալ զոյս
շաւանդ, զի զամենայն դատաստանս նօրա հո-
գացեն” (Նախ. գլ. 1. եր. 26)։ Ի՞նչ տեսակ
գործեր հարկ է հասկանալ առաջին դեպում։
Ինչպէս կը տեսնէ ընթերցողը, Միսիթար գուշի
որոշումն այդ առարկայի վերաբերմամբ խիստ
առաջգական է։ Այդ կարդի դործերին քրիս-
տոնէական եկեղեցւոյ հայեացակետով կարելի

էր դասել մի ամբողջ շարք իրաւաբանական երևոյթներ, որոնք դատաստանական ենթակայութեան առնաակետից կարող էին ապրածայնութիւններ ու առարկութիւններ առաջ բերել: Այնուամենայնիւ փորձենք զոնէ մօտառարակէս ուրուացձել հոգեւոր իշխանութեան ենթակայ դատաստանական գործերի սահմանները, գործերի, որոնք մեր կարծիքով, Ախիթար Գօշն էլ ի նկատի ուներ: Այդ նպատակի համար մեզ կը ծառայէ դատաստանագըքի առաջին մասը, որ յայտնի է՝ “Եկեղեցական կանոնք” վերնագրով: Թէեւ դատաստանագըքի երկու մասերի բովանդակութեան հետ ծանուանալէս կարելի է նկատել, որ Ախիթար Գօշը իւր այդ երկու բաժանումով չի կարողանում հետեւողական կերպով դատարել որինագըքի օգուածները: այնուամենայնիւ “Հայոց Դատանագըքին յիշեալ երկու մասերի բովանդակութիւնն աչքի ածելով, մենք իրաւունք ունիք եղբակացնելու, որ Ախիթար Գօշը ծրադրել էր առաջին մասում՝ “Եկեղեցական կանոնք”ի մէջ մուծել միայն այն օրէնքները, որոնք վերաբերում էին հոգեւոր դատավարութեանը: իսկ երկրորդ մասում՝ “Աշխարհական օրէնքին մէջ — օրէնքներ, որոնք միայն աշխարհական — քաղաքացիական գործեր էին պարունակում, ուրեմն եւ ենթակայ էին մարմատոր դատաստանին: Պատառուելով դատաստանագըքի առաջին մասի բոլոր յօդուածներն իրենց ներքին բովանդակութեանը, մենք

Հնարաւորութիւն կ'ունենակը մնաւաւորապէս
որոշելու, որ հոգեւոր դատաստանի իրաւասու-
թեանը պատկանում էին հետեւեալ իրաւա-
բանական երեւոյթները:

1. Խնչպէս եւ սպասելի էր, հոգեւոր գոր-
ծերի շարքն էր զաւում՝ եկեղեցական նուիրա-
պեաւթեան կազմակերպութիւնն եւ սրա ան-
դամների՝ թէ կուսակրծն եւ թէ քահանաների
յարաբերութիւնները դէպի եկեղեցին եւ դէպի
ժողովուրդը. հոգեւորականութեան հասարա-
կական ու ընտանեկան կեանքը. հոգեւորական
անձնուց կողմից կատարած բոլոր օրինազանցու-
թիւնները ու յանցաւորութիւնները:

2. Եկեղեցական խչքը եւ սրա պահպա-
նութիւնն. եկեղեցական ու բարձր հոգեւորա-
կանութեան անձնական համարուած խչքի
արբերութեան սահմանագծումը:

3. Հոգեւորականութեան նիւթական ա-
պահպացումը ծխականների՝ ժողովուդի կողմից:

4. Քաղաքացիական ընտանեկան իրաւունքը
— ամռանութիւն, ապահարզան, զաւակների
կրթութիւն, կանանց առեւանդում, ամռան-
ների փոխադարձ յարաբերութիւնների թէ
փիզիկական եւ թէ բարոյական, աննորմալ
երեւոյթները. մի խորով ընտանեկան կեանքի
բոլոր կողմերը գանւում էին հոգեւոր իշխա-
նութեան բացարձակ իրաւասութեան ներքոյ:

5. Հերետիկոսութիւն, ուրացութիւն եւ
ընդհանրապէս եկեղեցական սուրբ խորհուրդ-
ների դէմ կատարած ապօրինութիւնները:

6. Ատախոսութիւն, բամբասանք, վիրաւու-
րանք եւ մի քանի ոյլ յանցագործութիւններ
քրէական բնաւորութեամբ, որոնք կատարուել
են հոգեւորական դասակարգի ու մարմնաւոր
իշխանութեան բարձր ներկայացուցիչների՝ թա-
գաւորի, իշխանների գէմ։ Այստեղ հարկաւոր
է անգամ մ'եւ շեշտել, որ քրէական բնաւորու-
թիւն ունեցող յանցանքները, նոյն իսկ աշխար-
հական, քաղաքացիական կեանքում կատա-
րուած, ենթակայ էին գլխաւորապէս հոգեւոր
գատաստաններին։ Այսպէս օրինակ՝ Հայոց Դաւ-
տաստանագրքի երկրորդ մասի Ժ. յօդուածից
երեւում է, որ թագաւորի կամ իշխանների
գէմ կատարած ռճիրները ենթարկում էին հոգ-
եւոր իշխանութեան իրաւասութեանը։ «Եթէ ոք
թշնամիննեսցէ զթագաւորս եւ զիշխանս տնիրա-
ւառար, պատռհաս կրեսցէ . . . Եւ զայս դատաս-
տան դատել եպիսկոպոսաց եւ վարդապետաց է,
զիսպատկեր են Աստուծոյ թագաւորք եւ իշխանք։»

Հոգեւոր գատաստանը տեղի է ունենած
եպիսկոպոսի նախագահութեամբ։ Բնէւ Դա-
տաստանագրքի մէջ չի յիշատակւում, թէ որ
եպիսկոպոսներն են կատարում գատաստարի բարձր
պաշտօնը, բայց եւ այնպէս հայկական եկեղեցու
եւ ժողովների կանոնների հիման վրայ կարելի է
եղբակացնել։ Որ միայն թեմակալ եւ որոշ
պաշտօններ ունեցող եպիսկոպոսներն էին օժ-
առուած գատաստանական իրաւունքներով եւ այն
էլ իրենց ստորագրեալ շրջանների ազգաբնա-
կութեան վերաբերմամբ։ Եպիսկոպոսը պէտք է

ունենայ ընկերակից դատաւորներ թուով երկու
կամ երեք հոգի. «Եւ մեզ նոյն է հաճելի
երեքն. զի այլ բաղամ քան զայս գժուարաւ
գտանի յամենայն տեղի. (Ասխ. գլ. Զ. եր. 31):
Եպիսկոպոսի այդ 2—3 ընկերակից դատաւոր-
ները պիտի լինեն վարդապետներ. եթէ վար-
դապետներ շետն, գիտական քահանաներ ու
տանուաէրեր (Կ.ախ., գլ. Ե, եր. 27): Այս
տանուաէրի անձնաւորութիւննե, իրբեւ եպիսկո-
պոսական գատարանի անդամի, Ախիթար Գոշը
մեզ չի պարզում, ուստի, ինչպէս իրաւացի
նկատել է Ամհան վրդ. Բաստամետնը, այդ
հանգամանքը մեզ առիթ է տալիս զանազան
ենթադրութիւններ անելու տանուաէրերի ան-
ձնաւորութեանց մասին: Տանուաէր բառը մեր
ժողովրդի մէջ տարբեր նշանակութիւններ ունի:
Տանուաէր են կուռում նահապետական մէծ
ընտանիքների գլուխները, նմանապէս գիւղա-
պետները կամ գիւղի կառավարիչները, որոնք
ճանաչում են իրբեւ մարմնական իշխանու-
թեան պաշտօնեաններ. վերջապէս տանուաէր
անունով էին յայտնի մեր պատմական գրակա-
նութեան մէջ հայ նախարարներն ու կալուա-
ծատէր - իշխանները: Յամենայն գէպս, կարելի է
ենթադրել, որ տանուաէր բառը վերջին երկու
իմաստով միայն կարող է յարմարութիւն ու-
նենալ դատաւորների հարցում, որը այդպէս
անորոշ շօշափում է Ախիթար Գոշը¹: Այս

¹ “Մի. Գոշի Դատաւոր. Հայոց. Ա. վրդ. Բար-
տումեանի — Ասուայրաւութիւն հրատարակովի, եր. 133:

վերջին կարծիքը մասամբ հաստատում է հետեւեալ մի քանի դիտողութիւններով։

Հայոց հոգեւոր, կամ աւելի լաւ ասած, եպիսկոպոսական դատաստանը իր անձով միացած էր թեմակալ եպիսկոպոսի պաշտօնի հետ։ ուրիմն դա մի պաշտօնական-վարչական դատարան էր, մանաւանդ որ դատարանի միւս անդամ-դատաւորներին ընտրում էր կամ նշանակում ինքն եպիսկոպոսը, որ միեւնուն ժամանակ կարող էր նրանց ամէն մի վայրկեան հեռացնել իրենց կոչումից։ Այդ դատարանն ըստ մեր ենթադրութեան շարժական բնաւորութիւն ուներ։ Հայոց եկեղեցական կանոնների եւ արեւելեան եկեղեցական ժողովների որոշումների համաձայն՝ եպիսկոպոսները պարտաւոր էին յաճախ ըրջել իրենց թեմերը, այցելել իրենց յանձնած հստը, վաճեքերն ու եկեղեցիները, վերաստուգել կարգադահութիւնն եւ ամէն տեղ դատաստան անել։ Ահա այս դատաստանների ժամանակ եպիսկոպոսը պէտք էր տեղական ներկայացուցիչներից ընտրել 2—3 դատաւորներ, որոնք նրա նախագահութեամբ կազմում էին առեւան։ թէ յիրաւի դատարանը ըրջիկ կազմակերպութիւն ուներ եւ կազմում էր միշտ տեղական հոգեւոր 2—3 անձնուորութիւններից, երեւում է այն հանգամանքից, որ եթէ դատարանը մնայուն ու անշարժական բնաւորութիւն ունենար, նա անհրաժեշտ պէտք է գտնուէր եպիսկոպոսի ամժուանիստ տեղում, թեմի կենդրութատեղում, որ անկասկած միշտ

գանձում՝ էին՝ հոգեւոր դասակարգի ներկայաց-
ցուցիչներ՝ թէ վարդապետներից եւ թէ քա-
հանաներից։ Առկայն, բնչպէս անձնում ենք
Մխիթար Գօշը աշխի տռաջ ունի նաեւ այն-
պիսի գէպքեր, որ այս կամ այն տեղում եպիս-
կոպոսը կարող է չգանձել հոգեւոր-դատաւո-
րակիցներ։ Իսկ այսպիսի գէպքեր կարող են
անզի ունենալ միմիայն խուլ անկիւններում,
թեմի յետ ընկած վայրերում, որտեղ գոյու-
թիւն չունին եկեղեցիներ, վանքեր եւ ընդհան-
րապէս հոգեւոր-կրօնական հիմնարկութիւններ։
Աերջին հանգամանկներում, երբ միտնգամայն
բացակայում են հոգեւորական անձնուր, խոսք
չկայ, որ գրանց փոխարէն գանձուէին աշխար-
հական պաշտօնական անձնաւորութիւններ ի
գէմա գիւղապետների եւ կամ տեղական մանր
իշխանների ու մելիքների, որոնք ապրում էին
իրենց կալուածքներում։ Ահա այս աշխար-
հական անձնաւորութիւններն են, որոնց, ի
նկատի է առնում Մխ. Գօշը՝ “անուտէր”
անունով։ Որանցից էր եպիսկոպոսն ընտրում
աշխարհական դատաւորակիցներ եւ իւր նա-
խագահութեամբ կազմում դատաւորական
“ատեան”։

Արդ հարց է ծագում. ի՞նչ իրաւասու-
թեամբ էին օժտուած եպիսկոպոսից ընտրուած
“ատեանի” անդամները՝ թէ հոգեւորականները
եւ թէ առնուտէրերը։ Արդեօք որանք էլ բա-
ռիս բուն նշանակութեամբ դատաւորներ էին.
այսինքն որանք էլ իրենց ներկայութեամբ

վճռական ձայներ ունեին եպիսկոպոսի հետ
միասին դատասատանական որոշումներ արձակե-
լիս, թէ լոկ խորհրդակցական դեր էին խաղում։
Արդարեւ, այսպիսի հարց ննջերստինքեան կա-
րող է ծագել, երբ Միսիթար Գօշն իւր սովո-
րութեան համեմատ շատ մուժ ու անորոշ կեր-
պով է արծարծում այդ խնդիրը։ Դատասատա-
նագիրքը ոչ մի աեղ չի պարզում ու բացա-
սրում մեզ, թէ ննջումն էր կոյանում եպիս-
կոպոսից ընտրուած դատավորակիցների իրաւա-
ութիւնը։

Աերեւ առաջազրած մեր հարցին պատաս-
խանելու համար ուշադրութեան առնենք հե-
տեւեալ կէտերը։ Միսիթար Գօշն իւր հախա-
դրութեան Ն. գլխում առում է. Հեւ զի թէ
ինքն (եպիսկոպոսը) տգետ իցէ, ի նոցա վճռէն
ուսցի դատասատան, (եր. 27), խոկ Զ. գլխում՝
“Այլ զի եպիսկոպոսն, զի նա է առաջին դա-
տավոր, երկու կամ երեք առ ննջն կալցի արա-
խմատունս եւ նորոք դատեսցի զդատասատանն
ու միայն զի նոքա իրաւանցն վկայք լիցին, ոյլ
զի եւ ննջն ի նոցանէ ուսցի զդատասատանն,
(եր. 31)։ Առաջ բերած խօսքերից եզրակա-
ցնում ենք. նախ՝ որ այդ “արս իմաստունս”,
այսինքն “առեանին” անդամներին ընտրում է
իր հայեցողութեամբ ննջն եպիսկոպոսը։ Հե-
տեւապէս վերջինս, իրեւ “առաջին դատա-որ-
կարող էր ամէն մի բոպէ այդ անդամներին
հառացնել իրենց պաշտօնից, մանաւանդ կար-
ծիքների աարբերութիւնների ժամանակ։ Եր-

կրորդ՝ որ եպիսկոպոսը, եթէ ինքը ազէտ եւ անփորձ է իրաւաբանութեան մէջ, պէտք է ուսանել յիշեալ գատաւորակիցներից, այսինքն գատավարութեան մէջ զեկովարուելու էր նրանց կարծիքներով։ Մանաւանդ շատ բնորոշ է, որ Մինիթար Պօղը քանիցս կրկնում է դատաստանագրքի մէջ, անուանելով առեանի 2—3 անդամներին՝ “վկայք իրաւանց դատաստանին”։

Անբոյիշեալ տողերը մեզ հիմք են տալիս ենթադրելու որ “ատեանի”, անդամները ունեին ոչ թէ վճռական, այլ միայն խորհրդակցական ձայն։ Որ եպիսկոպոսը հիմնուելով իւր ընկերակից դատաւորների յայտնած կարծիքների ու խորհրդների վրայ, իրեւ առաջին դատաւոր, եւ իրեւ պաշտամական-վարչական անձն, որին միայն պատկանում էր դատաստանական իրաւասութիւնը, թիֆն էր արդէն որոշումները կայացնում եւ յայտարարում դատաստանական վճիռները։ Այստեղ աւելորդ չի լինել կրկնն շեշտել, որ այդ ընկերակից դատաւորները պէտք է լինեին հոգեւոր դասակարգից, որը հանդիսանում էր իրեւ միակ ինտելիցիենտու մտաւորակէս զարգացած տարրը հասարակութեան մէջ։ Եւ միայն ծայրահեղ զէպքում՝ հոգեւորական անձինքների բացակայութեան միջացին հրաւիրուում էին աշխարհական դատաւորակիցները՝ “տանուաէրերը”։ Այս եւ այն զէպքերումն ել յիշեալ դատաւորակիցները իրենց կոչումով եւ պաշտամական

գիրքով ստորագրեալ էին և պիսկոպոսին, իրբեւ
բարձրաւատիճան հոգեւորականին, ուրեմն եւ
անկարող էին վերջինիս հետ համազոր դա-
տաստանական իրաւունքներ վայելել:

Հայոց դատաստանագրքի մէջ ներկայա-
ցրած այս անեակ դատաստանական կազմը մեղ
տարորինակ չի թուայ, եթէ նկատողութեան
առնենք զանազան հին ժաղավարդների իրաւունքի
պատմութեան մէջ գոյութիւն ունեցած հոմա-
նիշ երեւոյթները:

Հին հնդկական իրաւունքի համաձայն,
թագաւորը, որ միաժամանակ համարւում էր
եւ դատաւոր, պարաւուոր էր դատաստանավա-
րութեան մէջոցին իր մօս ունենալ զիանական,
որէնքների մէջ փորձուած ու ճշմարտասեր
բրահմաներ, որոնք միմիւյն խորհրդակցական
ձայներով էին օժտուած, ուստի եւ կոչւում էին
matrin, որ կը նշանակէ խորհրդատու:¹

Աթէնքում առաջի երեք արխոնտներից
իւրաքանչիւրն ընտրում էր իւր համար երկու
դատաւորակիցներ, որոնց նա ըստ իւր ցանկու-
թեան ամեն մի բոլէ կարող էր հեռացնել
իրենց պաշտօնից:

Ըստ նմանօրինակ փաստեր գտնում ենք
հին հռովմէական իրաւունքի մէջ, որտեղ դա-
տաստաների խորհրդատուները յայտնի էին
assesores անունով, ընտրում էին իրաւունք-
տութեան մէջ հմուտ անձինքներից — iuris
studiosi եւ կազմում էին դատաւորի հետ ոյս-

¹ Manu, 8, 9 Խան. Vājnavalkya 2. 3.

պէս ածուածած — consilium: Հին խալիքայում
Ամուլիուս թագաւորը Ուէյս Ահլվիայի վրայ
մահու ան դատավճիռ կայացնելիս ստիպուած էր
եղել խորհրդակից դատաւորներ հրաւիրել:
Կիկերոնը Ալեքրէսի դէմ արտասանած ամբաս-
տանական ձառի մէջ շեշտում է այն հանգա-
մանքը, որ վերջինս մի անգամ կատարել է
քրէտէկան մի դատաստան իւր սովորական դա-
տավարակիցների բացակայութեամբ¹: Հոռվ-
մէտէկան Նուաճած դաւաներում իւրաքանչիւր
գաւառապետ (praesides provinciarum) իւր
հայեցողութեամբ ընտրում էր դատավարու-
թեան համար իրեն դատաւորակիցներ²:

Հին գերմանական իրաւունքի համեմատ
դատաստան էր անում միշտ իշխանը — Fürst,
որի ներկայութեամբ ընտրում էին դատաւո-
րակիցներ — Rachimburgii sedentes, որոնք
ունէին միայն խորհրդական, ձայներ իսկ կա-
րողինքների ժամանակ ընտրում էին —
Schöffen (Scabini):

IV.

Հետ առաւել անորոշ եւ մշտշային գծե-
րով է հանգէս գալիս Մխիթար Գօշի դատաս-
տանագլքի մէջ հին հայոց աշխարհական դա-
տաստանի էռութիւնը: Այս երեւոյթի պատճառը
պարզ է: Մխիթար Գօշի ժամանակ, երբ Հայա-

¹ Cicero in Verrem, act. sec. 1, § 68-75; act. ec. 5, § 10—12.

² Cicero in Verrem, act. sec. 2, § 73.

տանել ընկած էր մահմետականների լծի տակ, աշխարհական դատարանների գոյութիւնը հայերի քաղաքական ինքնուրուցիւմը և եան անկամամբ կարող էր միայն բացառիկ բնաւորութիւն ունենալ: Մի քանի տեղերում, որտեղ սակաւոթիւ հայ աւատական իշխաններն ու մելիքները, որպէս աշխարհակալ խաների հպատակ-վասարներ, տակաւին պահպանում էին որոշ ինքնազարական իշխանութիւն, գուցէ նաև հայկական գիշական եւ քաղաքային (համբարձների եւ այլ նման հիմնարկութիւնների) համայնքներում սպառութական իրաւունքի համաձայն պրոտօգարձ վէճերն եւ գժուութիւնները լուծւում էին աշխարհական դատաստանով: Կոյն իսկ մեր օրերում մեծ կենցրաններից յետ ընկած, հայկական խուլ զիւղերում կարելի է ստեղ պատահէլ, որ զիւղական համայնքի մէջ ծագած անձնուկան վէճերը, կողմերի փախազարձ համաձայնութեամբ, վճռուում են դատաստանով, որտեղ իրրեւ դատաւորներ հանդէս են դալիս գիւղի պատուաւոր ծերունիներն, իշխանները, տանուտէրերը եւ այլ դիրք ունեցող անձինք: Յամենայն դէպս պէտք է ենթադրել, որ դատաստանագրքի մէջ յիշուած աշխարհական կամ մարմնաւոր դատաստաններին ազգաբնակութիւնը դիմում էր փարբ ու անշան գործերի ժամանակ, գործերի, որոնք կարօտ չէին լուրջ իրաւուգիտական պատրաստութիւնների եւ կարող էին շուտափոյթ: “Ճեռաց վրայ՝ քննուել եւ վճռուել:” Մինչդեռ հոգեւոր դատաստան-

ներն, ինչպէս քանիցա յիշել ենք, ժողովրդի աշխաւմ աւելի մեծ կշիռ էին վայելում. եւ ազգաբնակութիւնն էլ իւր կարեւորագոյն, լուրջ դատաստանական գործերը աւելի յօժարութեամբ յանձնում էր հոգեւոր դատարաններին, որոնք տեղի էին ունենում այս ու այնտեղ պարբերաբար թեմակալ առաջնորդների, յաշորդների այցելութեան միջոցներին:

Աշխարհական դատաստանի դատաւորը, նախագահը թագաւորն էր, կամ իշխանն ու կամ տեղական աշխարհական հրամայողը. զի ի տեղուով յորում լիցի քրիստոնեայ թագաւոր կամ իշխան — նոքա զաշխարհի դատաստանս հոգ այցեն. (Կախ. զԼ. Ե, եր. 27): Այստեղ ըստ դատաստանադրքի՝ քաղաքացիական իշխանապետի անձնաւորութեան մէջ միացած են նաև բարձր դատաւորի պարտականութիւնները: Այս փաստի մէջ մենք տեսնելու ենք իրաւաբանական մոքի զարդ ացման առաջին աստիճաններն, երբ խախտուած իրաւունքի պաշտպանութիւնը կորցնում է իւր մասնաւոր, անհատական բնաւորութիւնն եւ սոցիալական կեանքի զարդ ացմամբ իրաւական շահերի պաշտպանումը վերցնում է իւր վրայ պետութիւնը: Խակ պետութիւնն էլ իր գոյութեան առաջի քայլերում կառավարչական բոլոր մասներով մարմանում է բացառապէս թագաւորի կամ դահակալ իշխանի անձնաւորութեան մէջ:

Միսիթար Վաշը տեղեկութիւն շի տալիս աշխարհական դատարանի դատաւորների մա-

սին։ “Նախազրութեան էւ գլխից կարելի է եղացածնել, որ այդ գատարանը բազկանալու շեր լոկ մի անձնաւորութիւնից, այլ կատարուելու էր՝ ատենիւ։” (Եր. 26)։ Կոկ Նախազրութեան Զ. գլխում՝ յայտնած խօսքերը՝ “Եւ գատարորին պարու է ոչ առնուլ զգատաստանն ինքն միայն... այլ երկուս կամ երիս արս փորձած գիտնականա ունել ի գատաստանին”, վերաբերում են, մեր կարծիքով, ոչ միայն հոգեւոր գատաստանին, այլ եւ աշխարհական գատարաններին։ Հետեւապէս հոգեւոր գատաստանի օրինակով աշխարհական գատաստանին։ Առանձնելու պէտք էր բազկանար առաջն գատաստորից, որը լինելու էր թագաւորը կամ աեղական իշխանն, եւ 2—3 գատաստորակիցներից խորհրդակցական ձայնով։

Ինչ տեսակ գործեր էին ենթակայ աշխարհական գատարաններին։ “Կկատի առնելով, մի կողմից՝ աշխարհական գատաստանի կողմը, որի հետ ծանոթացանք վերը բերած կարծիքներից, միւս կողմից էլ՝ հոգեւոր գատարանների գերակռող ազդեցութիւնը, բնականաբար ապասելի է, որ աշխարհական գատաստանի գործունեւթեանը շրջանը խիստ առհմանափակ բնաւորութիւն էր կրելու։” Մինիթար դօչի Պատաստանագրքի համաձայն բայցը աշխարհական գործերը պէտք է ենթարկուէին աշխարհական գատաստանի իրաւասութեանը։ Ըստ դեպքումն էլ մեր հեղինակը տալիս է խիստ առաձգական որոշում։ Ինչպէս հոգեւոր գատաստանի իրաւասութեան հարցում, նմանապէս եւ այստեղ Միւ-

Գօշը չի ընդգծում որոշակի ու կտրուկ կերպով
այն ստհմանը, որով պարզ զանազանուէին հա-
զեւոր գործերը աշխարհական գործերից։ Յա-
մենայն գեղար ՝ Հայոց Դատաստանագրքին, յօ-
րինողը աշխարհական գործեր ասելով՝ հասկա-
նում է այն բոլոր օրինական խախտութերը եւ-
իրաւաբանական կազուաները, որոնք նաև շարա-
դասել է իր Դատաստանագրքի երկրորդ մա-
սում։ Աշխարհական օրենք, վերտառութեան
տակ։ Խրեւ ապացոյց սրան կարող են ծա-
ռայել հենց իւր Միտթար Գոշի խօսքերը։
՝ Յառաջաց ոյն գրեցաք զեկեղեցոյ դատաս-
տան եւ ի նման կարգեցաք զահման գատառո-
րաց եւ զմուռաս շահից նոցա, զի առաջին է եւ
մեծ։ Խսկ երկրորդ նմին կարգեցուք դդատաս-
տան թագաւորի եւ իշխանաց եւ ամենայն աշ-
խարհականաց։ (Մասն II, գլ. Ա, եր. 299)։

Ա երլուծելով Դատաստանագրքի յիշեալ
երկրորդ մասի յօդուածները, կարող ենք կազ-
մել Միտթար Գոշի՝ աշխարհական գործեր,
անուանած իրաւաբանական երեւոյթների հե-
տեւ եւալ դասակարգերը, որոնք ենթակայ էին
աշխարհական դատաստանի։

1. Պիտուան - իսուսչուան իշեան+.

- Թագաւոր, իշխաններ եւ ժողովուրդ.
սրանց փոխագարձ յարաւերս թիւններն ու
պարտաւորութիւնները։

2. Զօրք եւ պատերազմական իրաւունք+.

3. Անձնական իրաւունքներ. ազատների

ու շինականների, տէրերի եւ ստրուկների լիութադարձ յարաբերութիւնները:

Է. Ընչական իրաւունքներն ու սրանց խախտութերը:

Դ. Դաշտանց իրաւունքներն ու սրանց խախտութերը:

Ե. Ծառանգակական իրաւունքը: Այս տեսակ խօրթ է թւում անսել այս իրաւունքը ներկայ բաժնում, հեռու ընտանեկան իրաւունքից, որը Մինիթար Գոշը զետեղել է՝ «եկեղեցական կանոնների» բաժնում եւ ենթարկել է եկեղեցական իրաւասութեանը:

Զ. Քը է ունա՞ն իրաւունքն վերաբերեալ միքանի երեւոյթներ, զինաւորապէս մարդասպաններին. «Զայդոսիկ թագաւորն դատիցի, եւ զայլս եւս դատաստան հասարակաց ի դատաւորսն թողցէ... Իշխանաց մի լիցի զսպանողան սպանանել առանց հրամանի թագաւորաց, իսկ զդողսն խրատել իշխան լիցին (Մասն II, գլ. Ա, եր. 311):

Արկնում ենք, որ վերոյ բերեալ միքանի երեւոյթների գասակարգերը չենք կարող բացարձակապէս ընդունել իրրեւ աշխարհական դատաստանին պատկանող: Հոգեւոր դատաւորանները, որպէս աւելի ազգեցիկ ու տարածուած հիմնարկութիւններ, ընդունակ էին միշտ իրենց վրայ վերցնել այդ տեսակ իրաւաբանական կազուաների վճիռներն եւ իրավանչիւր բռպէ անխափան ներս խռուժել աշխարհական ու եկեղեցական դատաստանների իրաւասութեանց

տարրերով սահմանելերի որոշման մէջ : Աւրագիւս չպէտք է մոռանանք, որ Ախիթար Գօշի հայեացքով, ինչպէս արդէն յիշել ենք, նոյն խեկ աշխարհական գործերն ենթարկեւում են հոգեւոր գատարանների իրաւասութեանը : Ի տեղուոջ, ուր ոչ իցեն թագաւոր կամ իշխանք :

V.

Այս Գատարատանագրի Ըստաջին մասի Այօդուածի մէջ Ախիթար Գօշը տեսութեան է տունում զատաւորների վարձատրութեան հարցը : Աեր հեղինակի կարծիքով անհրաժեշտ է վարձատրել գատարանների աշխատանքը որոշ եկամուտներով, որպէս զի մի անպտուղ գործ նոցա կարծիցի եւ տաղտկացեալ ի բաց կացցեն ի գատելոյ . (Ասան I, զլ. Ա, եր. 28):

Բայց թէ ինչպէս, ինչ միջոցներով կարգաւորել յիշեալ վարձատրութեան հարցը՝ արդեօք միանուած եկամուտներով, թէ պարբերական թօշակներով՝ Ախիթար Գօշը շատ անբաւարար ու թերի է բացատրում, թէեւ նիքն էլ խոսառվանում է այդ հարցի մէծ կարեւորութիւնը : Գատարատանագրի յօդուածների հիման վրայ կարելի է համարձակ ենթադրել, որ գատարանների աշխատութեան համար չի նշանակւում որոշ ոռնիկ կամ թօշակ . գոնէ Ախիթար Գօշը ոչ մի տեղ ոչ մի բառով չի յիշատակւում այս տեսակ վարձատրութեան անհրաժեշտութիւնը կամ անրապեսով սովորութիւնը : Ընդհակառակը Ախիթար Գօշը դա-

տաւորների աշխատութեան վերաբերմանը ի նկատի է առնում կարծես միանուագ վարձատրութեան եղանակը, պատահական եկամուռների ազբիւրները:

“Նախ եւ առաջ՝ դատաւորների եկամուռի ազբիւր է համարում անժառանգ մեռնողներից մեացած ժառանգութիւնը։ Աակայն այս գէպքում Միհիմար Գօշն ինչ ինչ պատճառներով օրոշ սահմանահականներ է սահզծում, եւ յիշեալ գոյքը բաժանում է հետեւեալ կերպով։ զի թէ ի սեփական վիճակի կաթողիկոսի իցէ վախճանեալն անժառանգ՝ հայրապետին լիցի ժառանգութիւնն. եւ եթէ ի վիճակի եպիսկոպոսի իցէ՝ յերիս բաժանեացի — հայրապետին եւ եպիսկոպոսին եւ քահանայից ժողովրդեան։ Եւ թէ վարդապետ ոք ի նահանգին իցէ եւ զնոյն աշխատութիւն կրէ դատաստանի՝ մասն լիցի եւ նմա. նոպին շատիւլով այլոցն. (Մասն I, զ. 1, և. եր. 83): Նրկրօրդ՝ դատաւորներին կարող էին վարձատրել ինքեանք դատուող կողմերը։ զի թէ ոք զինի վճարման դատաստանին տեսեալ աշխատութիւն նոցատացէ ինչ նոցա, այնու շատասցին. (Անդ)։ Անդ մին գէպքում հարկ չկայ կարծել, որ դա կաշառքի եւ այլ նման վարձատրութեան ձեւեր են, վասն զի Միհիմար Գօշը իւր օրինագրի զանազան տեղերում քանիցս գէմ է խօսում կաշառակերութեան եւ այլ նոյնանման կեղեքումների եւ զգուշացնում է դատաւորներին այդ տեսակ քայլերից։

Դատաւորներին կամաւոր անձնական նույնագործությունը վարձատրելու սովորութեան մէջ ովեաք է տեսնել վարձատրութեան այն եղանակը, որ ընդունուած է վճարելու հօգեւորականներին, իրենց կատարած զանազան եկեղեցական խորհրդագների համար՝ աջահամբոյր, եւ այլն: Եւս առաւել իրաւունք ունինք այսպիսի ենթագրութիւն անելու, քանի որ Ախիթար Գոշը նոյն և գլուխ կարծիք է յայտնում, թէ ըստ որ Ենքի կարող են վարձատրութիւն պահանջել միմի այն հօգեւոր գատաւորները, “իսկ աշխարհական դատաւորաց մի լիցի մասն, զի ոչ ընաւորականը են գատաւորը, այլ պատահամբ.” մի փոքր յետոյ Ախիթար Գոշը կրկին աշխարհական դատաւորների վարձատրութեան վերաբերմամբ ասում է. “մի բնչ օրինաւոր լիցի նոցա, զի առաջնորդաց որինաւորն թօղացաւ յաղագս հօգեւոր հատուցմանն” (Անդ ՏՅ հր.):

Մի կողմէ թողած Ախիթար Գոշի այդ տեսակ տարարինակ հայեացքը վարձատրութեան վերաբերմամբ եւ նրա անձնական բացատրութիւնը, փորձենք ըստ մեր տեսակետի լուսաբանել դատաւորների թօղակի հարցը: Այդ հարցը մեզ պարզ կացուցանելու համար անհրաժեշտ է ի նկատի առնել, թէ բնչ մեծ նշանակութիւն է ունեցել սովորութական իրաւունքը Ախիթար Գոշի իրաւորանական աշխարհայեացքի վասյ: Նախնական հին դատարաններում, որոնք կրում էին զուտ ժողովրդական բնաւորութիւն եւ որոնց

գատաւորներն իւրաքանչիւր անդամ նշանակ-
ւում էին ժողովրդի միջից ընտրւած ներկայա-
ցուցիչներից, բացակայ էր միանգամայն վարձա-
տրութեան հարցը: Ժամանակի ընթացքում պե-
տական - վարչական կենզրոնական իշխանութեան
վարդապետաման առաջին աստիճաններում, երբ ի
միջի այլոց նաև դատավարութիւնն անցաւ այդ
իշխանութեան գլխաւոր ներկայացուցիչների
ձեռքը, դատաւորները, որոնք մարմնանում էին
թագաւորի, միապետ իշխանների եւ կամ սրանց
փոխանորդների անձնաւորութեան մէջ՝ շարու-
նակում էին սովորութեական իրաւունքի համա-
ձայն նոյնպէս առանց որոշ վարձատրութեան
կատարել իրենց պաշտօնը: Արան ապացոյց՝ եր-
րայական իրաւունքի պատմութիւնն: Հին Հրե-
տականի քաղաքների դատաւորները ու մի թշուկ
կամ վարձատրութիւն չէին ստանում¹:

Հին հայոց իրաւունքի մէջ տիրապետում
էին համանիշ հայեացքներ: Հայոց պետական
կեանքի ամենահին պատմութեան մէջ դատաւոր-
ների գերը կատարում էին թագաւորները, նա-
խարարները, աւատական իշխանները եւ վերջա-
պէս բարձրաստիճան հագեւորականները: Դա-
տաւորական կռումը կազմում էր նրանց բարձր
հասարակական իշխանութեան անդամների
հասկացութիւնն, բազկացուցիչ տարրը: Դա-
տաւորի պաշտօնը, որովէս մարդկային փոխագարձ
յարաբերութիւնների մէջ արդարութիւն, կարգ-
կանոն պահպանող մի ոյժ, ժողովրդի հայեաց-

¹ Saalschütz. Das mosaische Recht. T. II, S. 601.

քով շաղկապու ած էր հասարակական իշխանութիւնն ունեցող անձնաւորութեան հետ։ Աերջնա առանց որեւէ այդ առթիւ յատուկ վարձատրութեան վարում էր գատառանան, ինչպէս եւ ուրատական կառավարութեան վերաբերեալ իր մասեալ բոլոր լիազորութիւնները։ Ընշուշտ՝ միշեալ անձնաւորութիւնները ունեին իրենց եկամուտի աղբիւրները։ բայց այդ եկամունները որոշչում էին արդէն պետութեան ընդ հանուր անտեսական դրութեամբ ու նրաներկայացուցչի անձնական բարեմանութիւններով եւ վերջապէս ոչ իրբեւ մի վարձադրութիւնն կամ թուշակ, այլ իրբեւ նրա անձնական սեփականութիւն։ Պետութիւնն ու որևէ հարատութիւնն, հասարակական-իրաւուկան նորմերի համաձայն, համարւում էր իշխանի անձնական սեփականութիւն։

Միտիթար գոշի խօսքերից մեզ յայտնի է, որ աշխարհական գատառորներն իրենց պաշտօնի համար ոչ մի պարտաւորնեցոցցիչ վարձատրութիւն ստանալու չէին։ Ընկասկած՝ ժողովրդի սովորութիւնների մեջ ասկաւին պահպանուել էին հին դատարանների ու դատաւորների վերաբերմամբ երբեմն գոյութիւն ունեցող հայեցքների հետքերը, հայեացքների, որոնց մասին խօսեցինք նախընթաց տողերում։ Ինչ վերաբերում էր հոգեւոր դատաւորներին։ սրանք էլ, ինչպէս արդէն գիտենք, չէին ստանում որոշութոշակ կամ որեւէ պարբերական մշտական վարձատրութիւն։ Գլխաւոր դատաւորը՝ դա թեմա-

կալ առաջնորդն էր, հոգեւոր իշխանութեան ներկայացուցիչը, որը Հայաստանի քաղաքական ազատութեան անկման միջացներին, ինչպէս օրինակ Մխիթար Գոշի ժամանակները, հանդէս էր գալիս նմանապէս իրրեւ իր հօտի քաղաքական ներկայացուցիչ։ Հետեւապէս այս գեղքումն էլ հոգեւոր դատաւորների վերաբերմամբ գործադրում էր շվարձատրելու այն սկզբունքը, որ տիրապետում էր սովորութական իրաւունքի մէջ։ Յամենայն գեղս երեւում է, որ Մխիթար Գոշի ժամանակներն արդէն սկսել էր աստիճանաբար ճանապարհ հարթել դատաւորներին առանձին, թէեւ ոչ պարբերական վարձատրութիւն տալու գաղափարը։ Մանաւանդ ուա ակնյայտնի է դառնում Դատաստանագրքի մէջ յիշուած այն խոսքերից, որ հոգեւոր դատաւորները կարող էին ստանալ դատաստան վերջացնելուց յետոյ կամաւոր նուէրներ-վարձատրութիւններ, երեւի այն հայեացակետի հիման վրայ, որ ժողովրդի մէջ ընդունուած էր հոգեւորականներին վարձատրել վերջններին կատարած եկեղեցական պարտաւորութիւնների եւ խորհրդների համար, ի շարս որոց, մեր կարծիքով, ժողովուրդը դատում էր նաեւ հոգեւոր դատաւորների կոչումը։

Խոչ եւ իցէ Մխիթար Գոշը, ինչպէս տեսանք, ամբողջապէս ենթարկուած է եղել տիրապետող սովորութական իրաւունքի ազգեցութեանը։ Եւ չնայած նոյն իսկ այն փորձին, որ Մխիթար Գոշը հակառակ այդ տիրապետող սկզբունքին՝ դատաւորներին շվարձատրելու սո-

վորութեանը՝ ձգտում է ընդունել իւր դատաստանաց զբանը մէջ դատաւորների աշխատութեան իրական վարձի անհրաժեշտութիւննե, այնուամենացիւն նա անկարաղ եղաւ բաւարար կերպով լուծելու այդ հարցն ու իրականացնել իւր հայեացակետք: Կա ստիպուած է եղել միայն մասնաւորապէս լուծել այդ հարցը: այն է՛ յատկացնելով գատաւորների վարձատրութեանը զիստուածական ազբիւրներ, որոնց մասին վերը իրացինք:

Ա.

Պատմութեան մասին:

Լ.

Անիթար Գօշի դատաստանացինքը, որպէս եւ սպասելի էր, ոչ մի տարբերութիւն չի զնում քրէական ու քաղաքացիական գատաւվարութիւնների միջնեւ: Օրինազանցութիւններն ու ոճրագործութիւնները տեսութեան էին տռնուում միեւնոյն գատաստանական կարգերի պահպանութեամբ եւ վճռուում էին միատեսակ իրաւարանական հայեացակետերով: Այս երեւոյթը մատնացոյց է անում, թէ մեր դատաստանաց ըբի հեղինակն ու այն ժամանակուայ հասարակութիւնը որքան ստոր էին կանգնած իրենց իրաւարանական զարգացմամբ: Յիրաւի, հայկական գատավարութիւնը ներկայացնուած է խորն հնութիւնից պահպանուած մի հիմնորկութիւն, որ հասել է մինչեւ Անիթար Գօշի

սրեւը իր նախնական, անփոփոխ ձեւերով։ Այդ գատավարութեան մէջ կարելի է նկատել ինքնազրութեանի գատառանի մի քանի հետքեր, երբ զիմող կողմերը անձամբ միշտներ էին ձեռք առնում իրենց գործերը լուծելու համար։

Կախ եւ առաջ առանում ենք, որ իսպառ բացակայում է դատավարութեան այսպէս առանած ձեւական եղանակը։ Գատավարութիւնը կատարւում է բանաւոր կերպով։ Դատաւորները հենց տեղումն են առաջի անգամ լսում գատուող կողմերի գանգաները եւ հենց այդտեղ էլ իսկոյն զմիաներ արձակում, որոնք երբեմն միայն գրագիրների ձեռքով գրաւոր ձեւակերպութիւն էին ստանում։ Ուրեմն բացակայում էր դատավարութեան երկու գլխաւոր ձեւերի անշատումն, այն է ժնուիոն եւ ժըստուն գատավարական եղանակները։ Գատառատանագրքի յօդուածների ոգուց պարզ հետեւում է, որ զիմող կողմերը իրենք էին կամաւոր կերպով անձամբ ներկայանում կամ մէկը միւսին բռնի քաշում գատառորների առաջ եւ այստեղ պարզում իրենց գանգատները, որոնք մինչեւ այդ ժամանակ անյայտ էին լինում գատարանին։ Քրէական գործերում իշխանութեան մարմինները երբեք ինքեանք միշտներ ձեռք չեին առնում ոճրագործներին յետապնդելու։ Ընդհակառակն իւրաքանչիւր քաղաքացի իրաւունք ուներ ամէն մի յանցաւորին բռնի ոյժով գատարան բերել, նոյն իսկ այնպիսիներին, որոնք յանցանք էին գործել միան-

գամայն ուրիշ մարդկանց գեմ։ Դաստանաւա-
նագրքի մեջ բանիցո կրկնւում է, որ գատաւ-
որները միայն գատի ժամանակ պէտք է ուսում-
նասիրեն գործերն, այն էլ գատուող կողմերի
ներկայութեամբ (Նախ. գլ. Զ, եր. 29)։ Այդ
հիման վրայ գատարանը չպէտք է ընդուներ
վիճող կողմերի փոխանորդների ներկայացուցւու-
թիւնը, չպէտք է թօյլատը կողմերի հաւա-
տարմատարների ներկայութիւնը։ Դաստուող
կողմերը անզատնառ իրենք սեփական անձով
պէտք է ներկայ լինեին գատաւորների առաջ եւ
իրենց գործերի վերաբերեալ մեզագրութիւննե
ու պաշտպանութիւնն անմիջապէս վարեն (Նախ.
գլ. Զ, եր. 35)։ Միմիայն հոգեւոր կոչման
պատկանող անձինք պէտք է գատաստանին ներ-
կայանային ոչ թէ անձամբ, այլ ուղարկեին իրենց
ներկայացուցիւ փոխանորդին։ Այս հանգ ամունքի
շարժառիմն այն էր, որ Միմիմայ, գոշը ցան-
կանում էր հոգեւորականներին ազատ կացու-
ցանել երդում ու աւելուց, առանց որոյ գատա-
րանները սովորաբար ոչ մի գործ չեին վճռում.
Կրօնաւոր, քահանայ եւ մօնոգոն մի մացեն ի
գատաստան, զի մի հարկ լիցի երդման։ այլ թէ
հարկ լիցի գատաստանի, ազգականք նոցա լցոցն
զանդի նոցա եւ ընկալեալ լիցին ի գատաւորաց (Նախ. գլ. Է, եր. 56)։

Երկրորդ՝ բացակայում է գատավճռի
բեկանման իրաւունքի սկզբունքը (ius appella-
tionis)։ Դաստանանագրքի հեղինակը խոսու-
վանում է, որ գատաւորները, իրեն մահկա-

նացուներ, կարող են շատ անգամ՝ մոլարուիլ եւ առանց դիտաւորեալ նպատակների կամ շար մոքերի սխալ ու անշիտակ վճիռներ արձակել։ Սակայն այսպիսի դատաստանական սխալ վճիռների դեմ տրանզալու, դատաւորների վրայ մեղադրանքներ բարձելու հարկ չկայ։ Այն գեղքերում, երբ դատաւորները շար ու կանխակալ դիտաւորութեամբ անկանոն ու անարդար դատաստան են անում, նմանապէս բօղոքուելու չէ, վասն զի գոյութիւն ունի նաև վերին ահեղ դատաստան, որի առաջեւ պատասխանառու կը լինեն անարդար դատաւորները։ բայց մի զք մեղ դիցէ նոցա, որ ականայ սխալնեն, իսկ որ կամաւ թիւրէ զդատաստան ինքն մնայ ի դատապարտութիւն վերին դատաստանին։ (Կախ. գլ. Զ, եր. 33)։ Դատավարութեան հոգանիշ ձեւերը գտնում ենք նաև հին երրայական իրաւունքի պատմութեան մէջ։

Ընդհանուր առմանմբ այն դատավարութեան եղանակը, որ ներկայացնում է մեղ Ախ. Գոշն իր դատաստանագրքի մէջ, նահանգեատական-տանուտիրական կուլտուրական շրջանի բառուկ մի ձեւ է։ Այդ ձեւը տիրապետող է հանդիսացել մինչեւ մեր դարերը այն բոլոր երկրներում, ուր քաղաքացիական-պետական կեանքը չի հասել բարձր զարգացման ու դեգերել է հա-

¹ Ինքնաշլուի դատաստանի գոյութեան եւ 163 սուբքուանի բացակայութեան մասին ուսուած եւ իշխանական համար մեր յօդուածը՝ “Արքան զըեժ եւ փրկուածու Ազգակրական հանդէս, պիտի Խ. եր. 295—296։

Նապաղ իր նախնական հասարակական մոլուս-
դարձ յարաքերութիւնների շրջանում։ Կոյն
խկ անցեալ դարում կովկասի հայաբնակ
գաւառներում Ռուսական օրէնքների տիրա-
պետութեան ներքոյ շինական համայնքները
իրենց ներքին կեանքում միշտ զեկավարուել են
տեղական գիւղական գատարաններով, որոնց
գատավարական ձեւը, աւանդաբար պահպա-
նուելով նախնի ժամանակներից իր էական կող-
մերով, շատ քիչ է տարբերուում Միսիթար
գոշի արծարծած գատավարութիւնից։ Այդ
տեսակ գատավարական ձեւերի նկարագիրներ
բաւականի թուով լոյս տեսած կան հայ պար-
բերական մամուլի էցերում։ Նմանօրինակ գա-
տավարութեան ձեւի մի ընորոշ պատկեր կա-
րելի է գտնել պ. Քաջբերունու «Ճանապար-
հորդական նկատողութիւնը», Խորագրով յօ-
դուածում՝¹։

II.

Այդ քննութեան առնենք գատաստանա-
կան ապացոյցների հարցը, որոնք վէճերի ար-
դար լուծման համար Պատաստանագլուխի համե-
մատ գատավարութեան անհրաժեշտ միջոցներն
են լինելու։ Ապացոյցների այդ եղանակները
կարող են լինել ըստ Միսիթար գոշի՝ սեփական
խոստովանութիւն, միկաների ցուցմունքներ եւ
երդում։

¹ «Երաբառ» 1889ի Հ. յանուար, էր. 44—48.
Լուսակին։

1. Անյնուան իսպառաշանութեան : Դատաստա-
տանական ապացոյցի այս եզանակի մասին Մխի-
թար Գօշը, թէեւ ուղղակի չի խօսում, բայց
եւ այնպէս ակնարկներ է անում, որոնք մեզ
թոյլ են տալիս ենթադրելու, որ մեր հեղինակը
հենց այդ տեսակ խօստովանութիւնն ի նկատ-
ունի: Դատաստանագրքի ասելով, դատավարա-
կան գործերը այն ժամանակ արդար լուծում
կարող են ստանալ, երբ դատուող կողմերը,
մանաւանդ մեղադրուողը, կը խօստովանին սուս
ցուցմունքներ տալուց եւ կը խօստովանին միայն
ճշմարտութիւնը: Այս տեսակ կարծիքը հիմ-
նաւորելու համար, դատաստանագրքի հեղի-
նակը քաղում է Աազմուից հետեւեալ խօս-
քերը. “Մի ստէք միմեանց, այլ խօսեցարտք
զճմարտութիւն իւրաքանչիւր ընդ ընկերի
իւրում”:

2. Վ. Հ. Ներէ Շահնշաններէ: Ակաների ցուց-
մունքներին, իրեւ դատաստանական ապացոյց-
ների, Մխիթար Գօշը շատ մեծ նշանակութիւն
է տալիս. “Եւ հարկ է վկայիւք լինել դատաս-
տանն, զի զդատախազացն յերկար վիճու-
թիւնն նոքք հատանէ դատաւորն, (Կախ.
ՊԼ. Է. եր. 36): Դատաւորները պարտաւոր են
ամեն մի գործ քննելիս անպայման լսել նախ
եւ առաջ դատուողների ցուցմունքներից յետոյ
վկաներին, որպէս զի առաջինների ցուցմունք-
ները հիմնաւոր նշանակութիւնն ստանան. “վասն
այնորիկ դատաւորն ոչ կարէ հաւատալ մինչ ի
դալ վկայիցն, (Անդ, եր. 37):

Վկաների թիւն իւրաքանչիւր գործում
բաւական է, որ բազկացած լինի 2—3 անձեռից: Թէ ինչու վկաների թիւը պետք է 2—3 լինի, Մխիթար Գօշը ճգնում է հիմնել մի շարք օրինակների վրայ, վերցնելով այդ Աստուածաշնչից ու Աւետարանից: “Զի Մամիսին օրինացն արւշտթիւնն Ովր ու Ահարոն եւ Յիսուս վկայեն: Եւ ի Աինայ Աստուծոյ իշմանն-փողքն եւ ամգն եւ մեղն եւ հուրն վկայեն: Եւ ծերեցեան Ցեառն՝ Հրեշտակքն եւ հովոքն եւ մողքն վկայեն... եւայլն (Կախ. գլ. 1, եր. 43—44): Խօսք չկայ, Մխիթար Գօշի այդ տեսակ տրամաբանութիւնն, որով ձգտում է ապացուցանել 2—3 վկաների թուի նշանակութիւնն, խիստ բռնազրօնիկ է եւ միանգամյն սքոլաստիկ բնոյթ կրում: Վկաների 2—3 թիւն ընդունուած եր նաեւ Բիւզանգական իրաւունքի մէջ: Յամենայն դէպս Պատաստանագիրըն յայտնում է, որ կարող են ներկայ լինել եւ աւելի մեծ թուով վկաներ, որոնց ցուցմունքները եւս առաւել մեծ նշանակութիւն կարող են ունենալ: “Երկու եւ երեքն ոչ եթէ զրազումնն խափանէ, այլ ցուցանէ, զի թէ բազումք իցեն՝ բարիօք է, (Անդ, եր. 42): Սակայն 2—3 հոգու թիւը պարտաւորեցուցիչ է, եւ բնաւ թոյլատրելի չէ, որ վկաների թիւը գորանից պակաս լինի: Մէկ, եզակի վկայի թէկուզ ճշմարտախօս ու շիտակ անձնաւորութիւնն ցուցմունքները միշտ կարող են զուրկ լինել հիմնաւոր նշանակութիւնից: “Եւ թէպէ-

առեւ միոյ վկայի հաւատաբնի ճշմարիտ է վկայութիւնն, բայց ոչ հաստատ, (Անդ, եր. 44): Եւ ընդհանրապէս գիւրին է միոյն (վկային) վասն ախտի ինչ չարախօսել, բայց երկուցն կամ երիցն ոչ է այնպէս գիւրին, (Անդ, եր. 42): Այնուհետեւ Ախիթմար Գոշը, կրկին մի շարք օրինակներ բերելով հին եւ նոր կտակարանից, ճգնում է առաջուցանել, որ մեկ վկայի ցուցմունքները ոչ մի իրաւուքանական նշանակութիւն չեն կարող ունենալ (Անդ, եր. 44—45):

Այնուհետեւ Ախիթմար Գոշը կանգ է առնում վկաների ներքին ու արտաքին յատկութիւնների վրայ: Կա զարմանալի մանրակրկիտ թւում է այն բոլոր բարեմանութիւններն ու բարոյական յատկութիւնները, որոնցով անպայման պէտք է օժտուած լինին վկաները: Վկայ կարող են լինել ճշմարտախօս, անկաշառ, շիտակ, բարեխոհզ, առառուածավախ ու կրօնասէր անձինք: Աւատի առկաշխարողները, մաքսաւորները, արբեցողները եւ ամենայն մեղաւորները զուրկ էին վկայութիւն տալու իրաւուքից (Կախ. զԼ. Է, եր. 37, զԼ. Ը, եր. 55):

Հիմնուելով լոկ բարոյական սկզբունքների վրայ, Պատաստանագլուխի հեղինակը ստիպուած պէտք էր լինէր խիստ սուբյեկտիւ նայելու վկաների անձնաւորութեանց նշանակութեան վրայ, որով նա առիթ էր տալիս դատաւորներին լայնարձակ կերպով վարուել այս հար-

ցում: Յիրաւի, որքան առաջական իմաստ են պարունակում այն բոլոր կէտերը որոնք առաջ են բերուած դատաստանագրքի մէջ վկաների: ցուցմունքների օրինաւորութեան վերաբերմամբ: Նոյն իսկ Միոհիմար Գոշն, կարծես անկարող է լինում ազատօրէն իրեն պարզելու այդ հարցը: Նա սկզբում փորձում է մի առ մի յիշել այն բոլոր կէտերը, որոնք կամ թոյլատրում են կամ ոչ թոյլատրում այս կամ այն անձնաւորութեանը ցուցմունքներ տալ դատաւորների առաջակայն սխալ ելակետ ունենալով, այն է՝ բարյական հիմունքներ՝ նա ի վերջոյ ի հարկէ անկարող է լինում զլուխ դուրս բերել իւր առաջադրած բացատրութիւններից եւ ամփափում է իր բոլոր ասածները՝ ամենայն մեջաւորներ, առաջական բառով: Արդի իրաւագիտութիւնն հետեւում է միանգ ամսայն հակառակ հայեացակէտին. նա ընդունում է ոչ թէ վկաների բարյական արժանաւորութիւններն, այլ եւ նրանց ցուցմունքների իրաւաբանական նշանակութիւնն. ուստի շատ անգամ նոյն իսկ յանցաւորների, որոնք տակաւին իրաւագուրկ չեն, ցուցմունքներն ել կարող են որոշ իրաւաբանական նշանակութիւն ունենալ, եւ այդ անձինք ել կարող են դատաստանի առաջ հանդէս դալ իրրեւ վկաներ: Իսկ Միոհիմար Գոշը, անուած լինելով քրիստոնէական փիլիսոփայութեան ազգեցութեան ներքոյ, իւրաքանչիւր հասարակական երեւոյթ, ամեն մի կենսական յարաւերութիւն պէտք էր անկասկած բացա-

արելը բարոյական - կրօնական հայեացակէտներով : Եւ ահա մենք տեսնում ենք, թէ ինչպէս մի շաբք՝ «մեղաւորներ», չեն կարող վկայ լինել . արքեցողները, իրրեւ որոշ ախտով բռնուած ու ստէպ իրենց բանականութիւնը կօրցնող մարդիկ, կաշառակերները, ապաշխարողները, իրրեւ որոշ յանցանքների մէջ մեղանչածներ եւ վերջապէս մոքսաւորները, որոնք հին հրէաների մէջ վկայելում էին «զուգուրդի ընդհանուր ատելութիւնն» . իրրեւ կեղեքիցներ ու հարստահասողներ, եւ դաստոմ էին մեղաւորների շաբքը¹ :

Կոյն այդ բարոյական-կրօնական փիլիսոփայութեան ազգեցութեան ներքոյ Ախիթար Գոշը չի ընդունում ոչ քրիստոնեաների ու հերետիկոնների վկայութիւնն ու այդպիսով կարծես սրանց էլ «մեղաւորներ» է համարում : «Խակ ըստ ազգաց կրօնից» ոչ է պարտ զանօրինաց վկայութիւնն ընդունել ի վերայ քրիստոնէից, թէպէտ եւ բազումք լինին եւ ուզիղ խօսին : (Ամիս. 12, եր. 40:) «Եւ ոչ զհերձուածողացն վկայութիւնն չէ պարտ բնդունել» (Անդ): Այս խօսքերից հետեւում է, որ «ածուրինաց վկայութիւնը» նմանապէս եւ հերետիկոնները կարող էին նշանակութիւն ունենալ միմիայն իրնեց հաւատակիցների վերաբերեալ իր հայեացքը Ախիթար Գոշը փորձում է հիմնաւորել Ա-Գրքից բերած փաստերով : «Քրիստոս ոչ ընկա-

¹ Տես Ախիթ. Պ. 1. թ. 9—13. Պահ. 1. ձև. 10—14 :

լաւ զգիւացն վկայութիւնն, թէպէտ եւ ճշմարիտ էր վկայութիւնն ... այլ եւ ոչ պաւղոսն ընկալաւ ... եւ այլն (Անդ): Այս սկզբունքը օտարակրօն վկաների համար գոյութիւն է ունեցել ոչ միայն հին օրէնսդրութիւնների մէջ, մանաւանդ բիւգանդականի, այլ եւ մի քանի արդի օրէնսդրութիւնների մէջ, զորօրինակ ռուսականի: Եւ Միսիթար Գօշն իւր կողմից, եթէ նոյն իսկ իւր առանձնայատու կ բարոյական-կրօնական աշխարհայեացքով զեկավարուած չէին էր, խիստ հետեւողական է գտնուել վկաների այս հարցում: Կորա Ժամանակ Հայաստանին տիրում էին մահմետականները, որոնք հետեւելով Պարանի իրաւաբանական նորմերին, իրենց կրօնակիցներին իրաւական ու օրէնսդրական տեսակետից միշտ բարձր էին գասում եւ առանձնայատուկ իրաւունքներով արտօնում համեմատարար այլակրօնների հետ: Զարմանալի չէ, որ Դատաստանագրքի հեղինակն էլ նոյնութեամբ պէտք էր վերաբերուէր գէպի շրջապատող այլակրօնները՝ մանաւանդ գէպի մահմետականները:

Վկայութեան իրաւունքից զրկուած էին նաեւ կանայք. Իսկ զկանայս ոչ է պարտ ընդունել վկայս, այլ արրանեակս վկայից (Նախ. է, 40): Կանանց իրաւական ընկճուած դրութիւնը, նրանց սահմանափակուած անձնական ու ընչական իրաւունքները յատուկ են եղել գրեթէ բոլոր ազգերի օրէնսդրութիւններին. տակաւին մեր օրերը զանազան երկրներում շարունակում են գոյութիւն ունենալ այդ տեսակ

որ Ենոդը բական հայեացքներ։ Աներկրայ է, որ Միսիթար գօշն էլ աղաս չեր կարող լինել նոյնանման իրաւ արանական հասկացողութիւնից, մանաւանդ, եթէ նկատի առնենք, որ Հայաստանում, ինչպէս քանիցս առիթ ունեցանք յիշելու, կիրառման մէջ էին նաև Բիւզանդական դատաստանագրքերից կազմուած որինագրքեր։ Իիւզանդական կայսր Լեռն Զ. ին վերագրած որինագրքի 148րդ յօդուածում կարդում ենք, որ կանանց չի կարելի յանձնարարել որեւէ հասարակական պաշտօն եւ ոչ էլ ընդունել նրանցից զատաստանական վկայութիւնը։¹ Նոյնանման հայեացքներ է արտայայտում եւ մեր դատաստանագրքի հեղինակը։ զի օրպէս ոչ է նոցա (կանանց) քահանայ լինել կամ զինուոր եւ ոչ հնձան հարկանել եւ ըստ կանոնաց ոչ ի շուկա նստել, եւ ոչ արանց հանգերձ զգենուլ, նոյնպէս եւ ոչ դատաստան առնել եւ ոչ վկայել։ (Կան. Է., 41)։ Բացի այդ՝ չպէտք է աչքաթող անել նաև այն հանդամները, որ այս հարցում որոշ ազգեցութիւն կարող էին ունենալ նաև մահմետական օրէնքներն ու դատաստանները, որոնք Հայաստանում մահմետականների գերիշխանութեան շրջանում ներմուծւում էին ու

¹ Զեարի տուի շունենալով վերոյիշեալ յաւնական օրէնքների Լեռն Զ. ին վերագրած ժաղավածուի իսկական ապրիրն ու բնուգիրը, ստիպուած ենք քաղել ոչդ օրէնքը ։ Ապիմութանգի Արաց Դատաստանագրքից։ Լեռն Զ. ի օրէնքները կիրառաւում էին հին Արաց Դատաստանագրքից։ Եւ հաւանական է, որ անցել են ոչնաևդ Հայերի շնորհիւ եւ ազատութուել Ապիմութանգի օրինագրքի մէջ։

որոշ շափով կիրառում էին միւսիւրման տիրապետողների ու նուաճողների ձեռքով։

Ասկայն Մինիթար Գօշը ուշադրութեան է առնում, որ կարուզ են պատահել այնպիսի գեղաքեր, երբ միակ վկաները՝ կամ ականատես կամ ականջալուր՝ եղել են միմիայն կանոյք։ Այստեղ ահա մեր հեղինակը ստիպուած է ընդունել կանանց վկայութիւնը, բայց ինչ ինչ պայմաններով։ Նախ՝ կին վկաները՝ շիցեն ի վատթարաց, այլ ճշմարիտը եւ վարուքն վկայեալք ի բազմաց։ Երկրորդ՝ կին-վկաների թիւը պէտք է միշտ կրկնակի լինի, քան թէ արտկան վկաների օրինական թիւը, ուրեմն 4—6 հոգի։ Բայց եւ այնպէս կին վկաներն, իրաւունք չունին բնաւանձամբ ներկայանալու դատարանի առաջ, այլ անհրաժեշտ ցուցմունքները պարտաւոր են տալ իրենց տանը նոյնքան թուով այր-մարդկանց, որոնց առաքում է նրանց մաս իր ընտրութեամբ դատաւորը։ Եւ ապա յիշեալ այր մարդիկ, վերադառնալով դատարան, յայտնում են վկայութիւնները, որոնք եւ ընդունում են։

Հայոց Դատաստանագրքի մէջ ազգ ականենքի վկայութիւնն օրինաւո՞ չի ընդունում։ Առաջադրելով այսպիսի պայման, Մինիթար Գօշը սակայն իր սովորութեան համեմատ շատ թեթեւակի է շօշափում այս հարցը, վասն զի նա չի որոշում ազգականների վկայ չլինելու իրաւունքի սահմանները։ Չնայած, որ Մինիթար Գօշը դէմ է ազգական վկաների ցուցմունքներին, այնուամենայնիւ նա թոյլ է տալիս բացառու-

թիւններ, որոնցով կարծես խախտում է իր արտայայտած սկզբունքի ամրողութիւնը։ Անհրաժեշտ հանգամանքներում, երեւի երբ միանգամացն բացակայ են այլ ռատար վկաններ, մեր հեղինակը համաձայնում է, որ կարելի է ընդունել ազգական վկանների ցուցմունքները, այն էլ մի պայմանով՝ որ «վարքն նոցա (ազգականների) ամենեցուն յայտնի իցէ, թէ հաւատարիմք են»։ (Կախ. 1, 37:)

Ի վերջոյ Միսիթար Գոշը կանգ է առնում վկանների հասակի վրայ։ «Կա պահանջում է, որ վկան չափահաս լինի.» Հասակաւ կատարեալ իցեն եւ կամ ալեօք պատուեալ։ Այդ կատարեալ հասակը Հայոց Պատաստանագրքի համաձայն կարող է լինել 25 տարեկանը. զի՞ երից ամաց մանուկն ի խռաս լինի, եւ երան ամացն ուստի մնուանի, եւ չորեքտասան ամացն սերմանէ մանուկ, եւ քսան ամացն զինուորի, եւ քսան եւ հինգ ամացն քահանայ լինի» (Ընդ, 38): Ասհմանելով այսպիսի մի հասակ վկանների համար, Միսիթար Գոշն երեւի, զգում է որ յայտնի իրաւական հանգամանքներում գատաւատանական գործավարութեան համար գժուարութիւններ կարող են ծագել. չէ՞ որ բաւական է այսպիսի դէպքերում վկանների խելացիութիւնը, հասկացողութիւնը, ուշիմ վերաբերումն դէպի իր առած ցուցմունքները։ Այդ հիման վրայ է, որ թէ հիմ հռովմէական եւ թէ արգի քաղաքակրթուած ազգ երի օրէնսդրութիւնները չեն սահմանում մի որոշ անշարժ հասակ վկանների օրինականութեան

համար, ոյլ միանց ամսոյն լուրջ նշանակութիւն
տալով պկայութիւնների բովածութակութեանը,
աշագրութեան են առնում պկաների չափահա-
սութիւնն այն ծաւալով, ինչ ծաւալով դա ան-
հրաժեշտ է իրաւական հանգամանքների ու
պկաների հասակի փոխադարձ առնութիւնների
մէջ: Եւ մեր դատաստանագրքի հեղինակը կար-
ծես հետեւամ է այս տեսակ մի գաղափարի եւ
ներմուծում է իւր օրէնքների մէջ քանի մի
բացառութիւններ: Աաճառականական գործների
մէջ ծագած վէճերի վերաբերմանը պկաների
չափահասութիւնն ըստ Ախիթար Գոշի փոխա-
նակ 25 տարեկանի, թոյլատրում է ընդունել
1 կ տարեկան՝ այսինքն որդէննութեան հասակը:
“իսկ հասակ որդէննութեանն հաւատարիմ” լիցի
ի տուրեւառութիւն վաճառաց. զի թէ անձն
իւր եւ զենքը վաճառեց ինչո՞ւ եւ զի՞նն զնել
յամունութիւն հաւատարիմ է, նոյնպէս հա-
ւատարիմ լիցի ի տուրեւառու վաճառաց: (Կախ.
Է. 39): “մանապէս այն բոլոր գեպքերում, երբ
միանգ ամսոյն բացակայ են չափահաս, “կառա-
րեալ” պկաներ, որինական են համարում որոշ
պայմաններով եւ անչափահաների՝ 25 տարե-
կանից պակաս հասակաւորների ցուցմանքները:
“իսկ թէ պատահի զի մի պկայն կատարեալ
լիցի, որպէս գրեցաք. եւ միւսն մանուկ՝ ընկա-
լեալ լիցի. ըստ ոյնմ թէ երիտասարդ ընդ
ծերոյ եւ ուզեղ են ճանապարհք նորա: Եւ եթէ
երկոքն մանուկ եւ մին ծեր, կամ թէ երեքն
մանուկ՝ ընկալեալ լիցին, (Անգ):

Հայոց Պատաստանակիրքը զիտողութեան
է առնում նաև զկաների ցուցմունքների էռ-
թիւնը։ Միիթար Գօշի հայեացքով զկայու-
թիւնները կարող են երկու տեսակ հիմք ունե-
նալ — ի՞ո՞ ունենելու, կամ՝ լունելու։ Առաջ-
դաստուրները պէտք է ուշագրութիւն դարձ-
նեն, որպէս զի զկաները ճշգրիտ ցուցմունքներ
առն երկու պարագայումն էլ՝ ականատես կամ
ականչալուր գեղքերումն ինչպէս եւ ։ զկայիցն
մի առնել վայրապար զաւուանելն կամ զլուելն,
այլ հաստատութեամբ ճշգրտել եւ ապա
զկայիլ։ (Կախ. 1: 45)։ Համանիշ բնաւորու-
թիւն են կրում եւ յունական օրէնքների որո-
շումները, որոնք անկասկած իրենց ազդեցու-
թիւնն են ունեցել Միիթար Գօշի վրայ։ Իիւ-
շանդական Անոն Զ եւ կոստանդին կայսրներին
վերապատճ օրէնքներում այն միտքն է արծարծ-
ւում, որ դատավարութեան ժամանակ պէտք է
շշանակութիւն ունենան զինաւորապէս ականա-
տես զկաների ցուցմունքներն եւ ընդհակառակն
զգուշութեամբ պէտք է վերաբերուիլ այն բոլոր
զկաներին, որոնք իրենց զկայութիւնները տալիս
են լազար¹։

III.

Յ. ԵՐԵՎԱՆԻ. Պատաստանական ապացոյցի
այս ձեւը, որ առաջացել է մարդկութեան կրօ-

¹ Сборник законов грузинских. часть Всех законов VI.
Законы греческие ст. 148, 149, 342. Հրատ. Արքականի
թիֆլու։

նաևան փիլիսոփայութեան առաջին աստիճաններում, պարփակում է մի գաղափար, թէ ապացոյցները պէտք է հիմնուին հաւատի վրայ, թէ մարդկային գործերի ու փոխազարձ յարաբերութիւնների մէջ զեկավարող գեր են խաղաւմ՝ վերին, աներեւ ոյժ ոյժերը, ասաւուծութիւնը։ Երդումն, իր էութեամբ յինելով հեթանուական կրօնական հայեացքների արգասիք, թէեւ անցաւ քրիստոնէական վարդապետութեան մէջ, բայց հոգեւորականներն ամեն կերպ ձգտում էին ստհմանափակել նրա կիրառումն ժողովրդի իրական կեանքում։ Ակներեւ է, որ Մխիթար Գօշն էլ սկզբունքի տեսակետից դէմ է գոտումարական այս ձեւի ապացուցմանը, վասն զի նրա կարծիքով դա արգելուած է Քրիստոսից եւ մի մեծ մեղք է. «զի եւ առաքեալ ոչ ասաց՝ երգուայ, այլ՝ երգնում. զի ոչ թէ երգուաւ, այլ զսովորութիւնն միայն եցոյց բայց նմքն ի տեղի երգման առէ թէ — քաւ լիցի, որ է՝ մի լիցի, եւ է՝ որպէս եւ Քրիստոս ասաց՝ այսն՝ այս եւ ոչն՝ ոչ» (Կախ. Բ. 49)։ Սակայն ժողովրդի կեանքում երգման սովորութիւնը շատ խորն էր արմատացած, եւ Մխիթար Գօշն էլ, անսնելով, որ անհնարին է դա վերացնել, ստիպուած էր հաշտուել իրողութեան հետ։ «առ ընդունում էր, որ երգումը կարելի է չայն նոյւթել, իբրեւ մի սովորութիւն, որ վազուց ի վեր գոյութիւն է ունեցել ժողովրդի իրաւաբանական յարաբորութիւնների մէջ. «եւ արդ ցուցաբ զայս, զի թէ հրամանս տեառն

ուրահետք էր մեր՝ ոչ կարօտեաք երդման։ բայց
այժմ՝ վասն սալորութեանցն հարկաւոր լինի, եւ
մանաւանդ ի դատաստանին (Անդ՝ եր. 50):

Թույլատրելով ապացոյցների երդման եղա-
նակը, դատաստանագրքի հեղինակը օրինաւոր
եւ ընդունելի է համարում երդումն հետեւալ
դէպքերում։

-) Երբ միանգամայն բացակայում են
վկաների ցուցմաննշներ։ “Հասարակապէս յամ-
նայն իրա դատաստանի, որոյ վկայ կայցէ մի լիցի
երդումն։ իսկ որոյ վկայ ոչ կայցէ, հարկ է եր-
դումն։” (Անդ՝ եր. 50):

?) Երբ դատուող կողմերը ոչ մի կերպով
չեն կարաղնում մոխագարձ համաձայնութեան
գալ։

?) Երբ հրամայում է երդուել բնիքն դա-
տուորը, այն էլ անպայման իւր ներկայութեամբ։
Աներկայ է, որ այս դէպքում դատաւորը զե-
կավարուելու է վերոցիշեալ առաջնեւ եւ երկրորդ
կէտերով եւ միայն անհրաժեշտ դէպքումն է
կիրառում իր այդ իրաւունքը, նախապէս զգու-
շացնելով եւ ուսուցանելով երդուողներին երդ-
ման մէծ նշանակութեան ու ահեղ հետեւանդ-
ների մասին։

Հայոց դատաստանագրքի մէջ արծարծած
այդ տեսակ հայեացքը երդման նշանակութեան
մասին շատ մեծ նմանութիւն անի բիւզանդական
իրաւունքի հետ։ Դա այդպէս էլ պիտի լինէր,
քանի որ այս հարցում երկու իրաւունքներն էլ
դէկավարում են միևնույն ելակետով՝ քրիստո-

Նեական պարողապետութեան ազգեցութեամբ : Իիւղանդական իրաւունքի համաձայն երդումն թշլատրելի է, երբ դատավարութեան միջոցներացակայում են որեւէ այլ առացոյներ (Աշբաք LXIX, 2. Coll. IV, Nov. 45):

Հայոց Դատավարանադիրքը միանգ ումայն արգելում է երդում տալ աննշան քաղաքացիական գործերի ժամանակ . “եւ մի լիցի վաստակաւ իրաց, որպէս թէ տան դահեկանի, երդումն” (Կախ. Ը, եր. 53): Ըստ գէպքում դատաւորի վրայ պարտաւորութիւն է զրւում մի կերպ հաշտեցնել երկու կողմերը, որպէս զիխուսափել երդուելու անհրաժեշտութիւնից . սրա համար հարկ է համաձայնեցնել երկու կողմերին բառականանալ վիճելի պարտի կէս գումարի վճարումնավ, իրեւ . “զին երդման” .

Ինչ վերաբերում է այն հարցին, թէ դատուող կողմերից որոնք են երդում տալու, Միիթար Գոշը հետեւեալ կերպով է պատասխանում: Քաղաքացիական գործերում դատաւատանագիրքը պահանջում է, որ նախ երդուի պատասխանատուն, վասն զի՞ Մին. Պոշի համոզմունքով՝ ամբաստանողը, եթէ իւր գանդատը սկսել է շարամութիւնից ու անազնիւ շարժառիթներից, չի վարանի “աներկիւզարար վասն ազահութեան”, այստեղ էլ սուս եր-

¹ Zachariae — Geschichte d. griechisch-römischen Rechts. եր. 395. Համարում նախ Զաքար ուրի Խաչատր, Երևանու լազու 146, 244, 245, 405, 406 և 411. Հրատ. Ֆրենկելի, քիչիլիզ:

ով ու մենք տալ : Քրէական գործերում առաջին երդումն պարտաւոր է ամբաստանողը կատարելու, մանաւանդ երբ նա շունի վկաներ կամ ապացուցման այլ ժամաներ : Խակ ամբաստանուածները զըկուած են երդում տալու իրաւուքից իրենց գործի պաշտպանման միջոցին, վասն զի քրէական գործերի՝ առաջակութեան, մարդուապանութեան, շնութեան, գողութեան եւ այլ այսպիսի յանցանցների մէջ մեղադրուած շարտգործքն ոչ զանգիսեն երդուուլ :

Աակայն ոչ բոլոր անձինք իրաւուք ունին երդում տալու : Այդ նպատակով Դաւաւաւաւանագիրքը տեսութեան է առնում, թէ որ կարգի մարդիկ զօկուած են այդ իրաւուքից : Ախիթար Գօշն հետեւեալ անձերին է ի նկատի առնում :

ա. Անշահենաները, նեչու և բոլոր որէնսգրութիւնների մէջ, բոնում են առաջին տեղը անիրաւունակների շարքում : * մանկան մի տացի երդում, զի խակ է հասակաւն եւ ոչ գիտէ զահ եւ զերկիւղ Աստծոյ դատաստանին (Կաթն. Ը, Եր. 55) : Անշափահասոթիւնն ըստ դատաստանագրքի տեսում է մինչեւ 25 տարեկան այս գէպքում Ախիթար Գօշը նոյն կարծիքն է պաշտպանում : Ինչ որ արտայայտուել էր անշափահասների վկայութիւն տալու իրաւուքի մասին :

բ. Դնեւեւը շեն կարող երդում տալ, “ զի մերձեալ են ի մահ, մի գուցէ անտապաշխար մէս անիցին ” (Ընդ) : Աս մի տարօրինակ իրաւուքը է, որ ոչ մի օրէնսգրութեան մէջ շենք

գանեի: Ախիթար Գոշի հայեացքն այս հաբցում՝
սիսալ հիմունքների վրայ է կառուցուած: “Ծե-
րութիւն ասած բանը խիստ առաձգական հա-
կացողութիւն է. ծերութիւնն ու մահը, թէե-
ժամանակով մատիկ են իրար մեր մտապատճեր-
ների մէջ, ասկայն մարմնի ֆիզիկական առաջա-
թիւնն եւ այլ բարեմասնութիւնները կարող
են այն ազգեցութիւն ունենալ, որ ծերութիւնն
ու մահը կարող են իրարից բաժանուած լինել
երկար ժամանակով, զգայի մեծ առածու-
թեամբ: Ահա այդ հանգ ամանըն է, որ մեր դա-
տաստանագիրքը ոչ մի տեղ չի որոշում գոն-
մատառորպէս, թէ որ հասակեց, որ տարիքից է
հարկաւոր ծերութիւնն հաշուել:

Դ. Հեռանդունելը. այստեղ Ախիթար Գոշի
զեկավարուում է նոյն հայեացքներով, որոնք
վերաբերում են ծերերի երդմանը, “զի մերձ է
յարին մահու:” Պատաստանագիրքն երեւ-
նկամի ունի միայն ծանր ու անյօյս հիւանդներին,
որոնք մեռնելով անապաշխար ոգեշք է մնային:
Յամենայն գեղս Ախիթար Գոշը խօսիութիւն է
աւալիս սպասել, մինչեւ որ հիւանդը կազդու-
րուի եւ ապա երդուի, “այլ թոյլ աացին, զի
առաջապցի եւ ապա լիցին” (Անդ):

Ե. Ա-Դ-Հ-Ե-Ր-Շ-Ն-Ե-՛Ը. իրբեւ յանցաւորներ
ու պատժուածներ չեն կարող երդուել. “զի
մի մեղս ի վերայ մեղաց դիցէ,” (Անդ):

Խ. Կ-Ն-Ե-Ր-, օրոնք բացի այն, որ ևնթարկ-
ուում են վերոյիշեալ չօրս կէտերի առաջազրած
պահանջներին, նոյնպէս չեն կարող վայելել

երդում տալու իրաւունքը, երբ յղի են, կամ
նոր ծննդկան: Այստեղ հայոց դաստաստանա-
գըքի հեղինակն աներկրայ ազդուել է ժողո-
վըրդական սովորութներից: Ինչպէս յայտնի է,
հայ ժողովուրդը, նոյն խոկ մեր օքերը, տոգո-
րուած է այն նախապաշարութերով ու հաւա-
տալիքներով, թէ կինը ընդհանրապէս անսուրը
է: այդ անսուրութիւնը աւելի եւս մեծ է դառ-
նում կանաց յղիութեան, ծննդկանալեան:
Նաեւ զաշտանի - ամսականի ատենները:

զ. Մահաւորութեան, ուշեցւներ և արարու-
թեաւորութեան — “մինչեւ զզլասցին, մի լիցի նօցա
երդութեւ մի ընդունիցի զնոսա վկայ”:

ը. Համարութեաւունեներ, անպիհնելի է, որ եթէ
երդութեւ քրիստոնէական վարդապետութեան
տեսակէտից արգելում է, եւս առաւել Մխի-
թար գոշն անյարմար է գանձում քրիստոնէա-
կան եկեղեցւոյ ներկայացուցիչներին՝ քահա-
նաներին եւ կուսակրօններին՝ երդում ուտել
գատառատառներում” (Կաթ. Ը, եր. 56):

Ինչպէս տեսնում ենք, վերջին երեք կարգի
անձանց երդման իրաւունքի վերաբերմամբ դաս-
տաստանագիրքն նոյն ելակէտով է զեկավար-
ուում, ինչ որ ուներ նոյն կարգի անձանց վկայու-
թիւնների իրաւունքի նկատմամբ:

Սակայն զրկելով վերոյիշեալ բոլոր կար-
գերի անձերին երդում տալու իրաւունքից,
Մեհիթար գոշն այնուամենայնիւ հնարաւորու-
թիւն է գանձում գատավարութեան գիւրու-
թեան համար որոշ բացառութիւններ անելու:

Այստեղ՝ Դատաստանագրքի հեղինակը առհմանում է պրիմառդութեան ձեւը երդման մէջ։ մի հիմնարկութիւն, որ շատ տարօրինակ է թւում, քանի որ այդպիսի հիմնարկութիւն ոչ մի որէնադրութեան մէջ չենք պատահի։ “Խակ այսոցիկ, զոր ասացաք յառաջ, թէ՛ չէ պարտ երդնուլ, թէ իցեն նոցա մայր եւ քոյր կամ եղբայր, կամ այլ սիրելի կամ մերձաւոր, նախ երդութցն եւ զմիմէանց բեռն բարձցեն, եւ ընդունելի է։” Կամնապէս եւ քահանաների մասին։ “այլ թէ հարկ լիցի դատաստանի, ազգականք նոցա լցոցն զտեզի նոցա եւ ընկալեալ լիցին ի դատաւորաց, որպէս եւ վասն այնոցիկ ասացաք, որոց ոչ պատեհ համարեցաք զերգութեալ։ (Կախ. Ը, եր. 56):

IV.

Միայնար գոշը ճանաշում է երդման երկու ձեւ։ — Հայոց իւնական եւ իւնական պէս յայտնի է, հայոց պատմութեան միջին դարերում գոյութիւն ունեին երդման երկեք ձեւեր՝ Հայուննեան, Հարցուննեան եւ իւնականնեան։ Առաջին ձեւի գործածութեան միջոցին ասում էին՝ “Աստուած է վկայ., երկրորդի՝ — ԱՅ Աստուած ուրացեալ է, թէ հանց է., իսկ երրորդի՝ Աստուածոյ փառքն, որ այսպէս է։”, Աեր Դատաստանագրքի մէջ չի յիշւում երդման Բայուննեան ձեւը, այլ միայն վերօյիշեալ երկութը։ Բնենք երդման այդ երկու ձեւերը։

ա. Առաջնական երգումն զայտ Միավորար
գոշի ուրացոթեան երգումն կոչումը է այն,
որ զնէ զձեռս ի խաչ կամ յաւետարան կամ
շեկեղեցի եւ հրաժարէ ուրացմամբ կամ ուրա-
ցութեամբ ասել թէ քրիստոնեայ ոչ եմ եթէ
շիցէ այդ այգակես, (Կախ. Ը, եր. 51): Երգման
այս ձեւը կատարում էր այն դէպքերում, երբ
այլազգին պահանջում էր քրիստոնեայի զկայու-
թիւնն: Եւ Պատաստանագրքի հեղինակը մի առ
մի յիշում է, թէ ինչպէս են սովոր այլազգից
առևլ իրենց երգումն ուրացոթեան:

1. Յեկեղեցի մատնելով զլոյտ շիջուցանել:
2. Բերանացի ի ջուր եւ ի ձեթ փշել:
3. Խաչ ի գետնի նկարել եւ կոփել:
4. Զշան զշեաց ունել:
5. Ուկր ի ձեռան առնել:

6. Ի գետնի երկուս ծիրս առնել եւ ի
միոյ ի մի ան մասնել:

Երգման այդ եղանակները Միավորար Գօշը
բացարձակորէն մերժում է ընդունելով, որպէս
քրիստոնէական հաւատան հակառակ մի բան:
Նա ոչ միայն դատավետում է երգման այդ աե-
սակ ձեւերը, այլ եւ խառի արգելում է այդ
կիրառել դատաստանական գործերի ժամանակը:
Միավոր Գօշը մի առ մի թուելով ուրացական
երգման ձեւերը, որոնք գոյութիւն ունեին նրա
ժամանակները հայ ժողովագիր մէջ, զիսպատճակ
մեջ առլիս է ժաղավարական-իրաւական սովո-
րութեաների թանգարին ու հետաքրքիր փաստեր:
Եւս առաւել հետաքրքրութիւն են շարժում

այդ երդումների ձեւերը, քանի որ նրանց մասցը ըստները պահպանուել են տակաւին մեր ժամանակակից հայերի սովորութական իրաւունքի մէջ :

Թիֆլիսում վրաց թագավորութեան ժամանակ հայերը շատ անգամ վերջացնում էին իրենց վէճերը, մասնաւոնդ նիւթեական պահպանըները երդմամբ։ Երդուող անձը հագնում էր սպիտակ շրեր և ձեռքին վառած մամ բռնած մոնում էր եկեղեցի զանց ակահարութեամբ։ այստեղ այ ձեռքը դնելով խաչի ու աւետարանի վրայ առում էր երդման խօսքերը, զսրորմնակ ուժով Աստուած պատժէ ինձ, եթէ ես առա եմ ասում եւ այլն, եւ ապա համբուրելով խաչն ու աւետարանը, հանգցնում էր վառած մամբ։ Այժմն էլ շատ տեղեբում հայերը սովորութիւն ունին երդուիլ հետեւեալ ձեւով։ հակառակորդները դիմում են եկեղեցի եւ ձեռքը դնելով եկեղեցու պատի կամ գռան վրայ երդում են ուսում եւ ապա համբուրում են ձեռք զրած տեղը¹։

Աերոյիշեալ բոլոր փաստերը ցոյց են առլիս, թէ որ առահմանի խորն են աբմատացած եղել ժողովրդի սովորութական իրաւունքում երդման այն ձեւերը, որոնք Միհիթար Գօշը անուանում է ուրացական եւ որոնք հայ սովորութական իրաւունքի պատմական զարդ ացման համբ երդման հարցի վերաբերեալ տալիս են

¹ Առաջանակ կը կը բառառաման ։ Պատմառամանական հայոց Ախիլլես արք Պատմառաման իւնին հեղինակի թթ. 173.

Հետքեր ու ճանապարհները նրա լուսաբանութեան ու հետազոտութեան:

Բ. Խառապաշտութեան եղբայրն արի ձեւը Ախիթաբար Գօշը առաջ է բերում, կայանում է հետեւեալում. “զնէ զենան ի խաչ, կամ յաւետարան, կամ յեկեղեցի, դիտելով զի Աստուած սրապէտ է, ասէ թէ, զիտէ Շատուած է ի խաչայս եւ աւետարանս վկայ է, զի ուղիղ է զոր ասեմն եւ ոչ է սուտ. եւ կամ ասէ թէ՝ սոցափառքն եւ զօրութիւնն զի ոչ ստեմ,, (Նախ. Եր. 51): Երդման միայն այս ձեւն է ճանաշում եւ ընդունում Ախիթաբար Գօշը եւ գատառանաւական երդման բոլոր դեպքերում պահանջում է այս այս եղանակով միայն կատարել երդումն:

Բաղդատելով երդման վերոցիշեալ երկու ձեւերը՝ ուրացականն ու խռատովանականը, կը տեսնենք, որ առաջին ձեւի մէջ անդրադանում են ալեւրը հնութեան սովորոցիներն ու հայեացքները երդման նշանակութեան մասին, երբ երդումն կրում էր անէծքային կամ նզովական բնաւորութիւն։ Առվախական սրէնքներում գտնում ենք երդման համանիշը բաժանուում, ուր տարրերում են երկու ձեւեր՝ schebuah եւ alah. Երկուսն էլ խիստ նման են հայկական երդման երկու ձեւերին սակայն զանազանուում են նրանով միայն, որ հրէական վերջին ձեւը, որ համապատասխան է գատառանաւագրքի ուրացական երդմանը, որէնքով թօջլատրելի էր ճանաչւում¹:

¹ Saulschütz – Das mosaische Recht, Եր. 673.

Այդ վերջին երկու ձեւերը՝ ուրացականը, որում կրում էին անէծքային բնաւորութիւն, պահպանուել են ժաղավորական սովորութիւններում ամենահին ժամանակներից ի վեր իրաւունացորդներ սովորութական իրաւունքի մէջ երբեմն ծաղկող տրունկութեալ (Oralien): Օրդալիների հիմնական գաղափարը կայանում է Նրանում, որ հին իրաւաբանական աշխարհայեցալութեամբ կարծում էին վկայ կանչել աստուածներին, զանազան ոգիներին եւ աներեւոյթ ոյժերին: Երդմեցումն ուղեկցում էր սուկալի անէծքային ու նղովական խռովերով: Արանոյ հաւատում էին, որ սուտ երդուողը անմիջապէս իր զլիերին կը բերի վրիժառու առառուածների ու խորհրդաւոր աներեւոյթ ոյժերի գաւառատանի: Հաւատում էին նաև, որ եթէ երդուողը այդ բոսէին անվեաս մնաց, զա ապացոյց է Նրա անմոցութեան կամ թէ չէ աներեւոյթ ոյժերը կարող են սուտ երդուողն պատիտ հասցնել ապագայում եւ վազ թէ ուշ նա իր արժանի հաւատումն կը ստանայ: Զարմանալի չէ ուրիմն, որ հայերի մէջ զ ոյտ թիւն ունեցող այդ աեսակ հայեացքները ու սովորոյթները Ախիթար Կոշին թւում էին հեթանոսական սնութիւնապաշտամթիւն, որը Նրա համազմամբ արժանի էր ամենասիստ հալածանքի ու արգելումների: Հետեւապէս ուրացական երդումն ոչ մի կերպ թոյլաւորելի չպիտի լիներ գաւառավարական զ ործունէութեան մէջ եւ այդ նպատակով էլ Ախիթար Կոշը զոշը զորս է վանել այդ սովորու-

թիւնները իր դատաստանագլքի դատավարութիւնից:

V.

Աերը տեսանք, որ Մխիթար Կոշը ընդհանրապէս հակառակէ երդման եւ միայն ատիպուած է ընդունել ապացոյցների այդ ձեւը, այն էլ խառովանականը, իրբեւ մի փոքրիկ չարիր, իրբեւ ծայրայնը միջոց, որովհետեւ երգումն անցիշելի ժամանակներից ամուր հաստատուել էր հայերի սովորութական իրաւունքում։ Հաշտուելով այդ պատմաբի հետ, նա այնու ամենայնիւ իրն է անում եւ ձգտում է ցոյց տալ, որ ընդհանրապէս ապացոյցների երդման ձեւը անընդունելի է քրիստոնէական վարդապետութիւնը մէջ եւ այդ պատճառով էլ դատաստանական երգումների համար նշանակում է որոշ պատիժ, որին ենթարկուելու է անխտիր իւրաքանչիւր երդուող։ Քրիստոնէական վարդապետութիւնը զատաւածական երդման հիմնարկութեան մէջ անում էր հետանուական հայեացքների ու առվարդութների մասցըրգներ. երգումն ուտազները մեծ յանցանք էին դործում իրենց գաւանած քրիստոնէական կրօնին դէմ, մէղանչում էին հաւատիու խղճի դէմ։ Աւստի անհրաժեշտ էին համարում, որ այդ տեսակ յանցաւորները մաքրուէին, ենթարկուելով արժանի պատիժներին։

Նշանակելով որոշ պատիժներ երգման համար, դատաստանագլքի հեղինակը սակայն

վարւում է մասամբ ներոզամություն։ Այդ պատիժները — եկեղեցական ապաշխարանքներ են տարբերւում են միանութամայն միւս պատիժներից, որոնք եկեղեցին սովորաբար անխնայօրեն նշանակում էր մեղապարտների ու յանցաւորների նկատմամբ։ Այդ տեսակ պատիժի մեջմացոցիչ հանգամանքներն ընդունելի էին ճանաւում՝ միմիայն օրինական երդման՝ խռատովանական ձեւի՝ համար, իսկ միւս ապօրինի ձեւի, ուրացական երդման՝ համար, եկեղեցական պատիժները սովորաբար պահպանում էին իրենց աւանդական խռատովիները, վասն զի Վահիթար գոշի կարծիքով երդման անթուլատրելի այդ վերջին ձեւը պէտք է անպայման արտաքսուի դատավարական գործունեութիւնից։

Դատաստանագիրը հետեւեալ պատիժներն են սահմանում երդման համար։

1. “Եթէ ոք հրամանաւ դատաւորի երդուցու եւ չիցէ վայրապար կամ վասն ստկաւ իրաց, եւ ճշմարիտ իցէ, եւ խռատովանութեան իցէ երդումն եւ ոչ ուրացութեան, նշնչ ապաշխարութիւն սահմանեցէ ի վերայ նոցա եպիսկոպոսն,,” (Կանոն., Ը, եր., 57):

2. “Իսկ եթէ ստութեամբ իցէ երդումն եւ խռատովանութեան եւ ոչ ուրացութեան, նշնչ ապաշխարեցէ,,” (Անդ.):

3. “Իսկ եթէ զուրացութեան երդումն երդնուցու ոք, թէ ճշմարիտ է եւ թէ սուս, զապաշխարութիւնն պնդու է յան կայցի,,” (Անդ, եր., 58):

4. “ Խակ եթէ ի կրօնաւորութեան իցէ կամ յաշխարհական քահանայից, որոց ոչ հրամայեցաւ, եւ երդնուցուն, թէ սուտ եւ թէ ճշմարիւա, թէ զիտուտովանութեան եւ թէ զուրացութեան երդումն. Առաջ է առ լիցի ապաշխարութիւնն. (Անդ):

Բացի այս վերոյիշեալ ընդհանուր բնոյթ կրող կանոններից Պատաստանագիրքը սահմանում է նաև, մի քանի լրացուցիչ պատմական կանոններ, որոնք մասամբ փոփոխում են յաջորդսահմանած պատմինները: Աերոյիշեալ շրջ կետին Միսիթար Գաշը կցում է. “ Եւ տեսցեն զիտնականք եւ զինչն վասն որոյ սուտ երդուաւ, եթէ ստիւաւ իցէ եւ ոչ կարի բազում” աղքատաց տալ հրամայեսցեն,, (Անդ):

Խակ վերոյիշեալ 4րդ կէտին, որով սահմանում էր երդուող հոգեւորականների պատմիքը, կցում է հետեւեալը. “ Եւ թէ կրօնաւոր երդնուց կամ քահանայ, կամ նորա՝ որոց ոչ հրամայեցաւ երդնուլ, եւ երեւեսցի յետոյ սուտ լինել երդումն, եւ ինքն զպատճառն ոչ գիտէր. զապաշխարութիւնն նորա պահեսցեն վասն որոց երդուան. խակ եթէ գիտէր եւ երդուաւ սուտ ինքն պահեսցէ զապաշխարութիւն. (Անդ):

Ապաշխարանք նշանակելու հարցի որոշումն վերապահում է և պիտի պաներին ու կրթուած վարդապետներին, որով հետեւ ըստ Պատաստանագրքի միայն սրանք կարող են համարուիլ խական դատուողներ: Ընդ սմին ապաշխարանքների վերոյիշեալ կանոնները յարարելուական

բնաւորութիւն ունեն։ Դատաւորները՝ սուեալ
դէպքում եպիսկոպոսներն ու վարդապետները,
լիազօրութիւն ունեն, կատարուած երդումների
հանգամակցներին ու պայմաններին նայած, ու-
ժեղացնել կամ մեզմացնել պատիժների խստու-
թիւնը։ Դատաւորները սժտուած լինելով այդ-
պիսի եկեղեցական պատիժներ սահմաններու հար-
ցում անձնական ազատութեամբ այնու ամենայ-
նիւ ըստ Դատաստանադրքի չպիտի շեղուն այն
դժիգ ու սահմաններից, որոնք թելազրում
է հայոց դատաստանադրքի պատմական նօրմերի
ընդհանուր ոգին։

ՀԵՏԱՒԵՌ ԵՐՐՈՐԴ

ՃՐԱԿԱՔ ՔԱԾԻՑԻ ԱՅԻ ՏՐԱՎԻ ԹԻՄԱՆ

ՊԵՍԱԿԱՆ ՈՅՆԵՐԱԿԱՆ

ԸՆԿՐԱՎԵԼ ԽԵՂԵԶԵՆ :

Է.

ԸՆԿՐԱՎԵԼ ԽԵՂԵԶԵՆ :

Լ.

ԸՆԿՐԱՎԵԼ ԽԵՂԵԶԵՆ : ՅԵՐԵՎԱՆ ՀԱՅՈՒՆԻՒՅՆԵՐՈՒ :

Միախմբար դոցը իր գատաստանագրքի մէջ
 ոչ մի տեղ չի բացատրում ամուսնութեան նշա-
 նակութիւննեւ, թերեւս այն պատճառով, որ դա
 արդէն պարզաբանուած է համարում հայ կրո-
 նական-ծխական գրքերում, բայց եւ այնպէս
 ոյն բոլոր յաղուածները, որոնք վերաբերում են
 ամուսնուկան իրաւունքին, պարզ ցոյց են տալիս,
 թէ ինչպէս էր նայում գատաստանագրքի հե-
 ղինակը ամուսնութեան վրայ: Ամուսնութեան
 նպատակն է որդի ձնել, ուստի նրա վրայ պէտք
 է նայել ոչ իրքեւ մարմնական զուարձութեան
 ու ցանկութիւնների վրայ, այլ համարել որոշ
 ընական կարգ, մարդկային որոշ պարտականու-

թիւն։ Այդ հիման վրայ էլ ընտանեկան կեանք մասնելիս, կնոջ՝ «մի իրրեւ զհարձա կալցին, այլ իրրեւ զմարժին նեքեանց» (Մասն I, գլ. ԺՌ)։ Իսյց եւ միւս կողմից ի նկատի առնելով ամսւանութեան այդ նշանակութիւնը, Միմիթար Գօշը նոր ամուսնացածներին թողլապում է չգնալ պատերազմ, «որպէս զի ի տան իւրում ուրախ արասցէ զկին իւր զոր էառ . . . եւ զի մի անկեալ ի պատերազմին» սուդ լիցի տարաժամ։ Այս յօդուածով, որ վերցուած է մովսիսական իրաւունքից, հեղինակը կարծես սրբագործում է ամուսնական կեանքը եւ միջոց է տալիս գումառ աշխին ժամանակներում ի կատար ածել ամուսնական խորհուրդը հեռու այն վանդակներից, որոնք հակառակ գեպօրում կարող էին անսպասելի վերջ տալ այս մարդու կեանքին (Մ. II, գլ. 2)։

Ամուսնութիւնն չի հանդիսանում՝ երկու համահասար իրաւունքների տեր անձանց կապակցութիւն, այլ մէկի՝ այս ներքն մարդու տիրապետութիւնը կնոջ վրայ (manus mariti)։ «զի ամենայնիւ իշխան լիցի այրենի վերայ կնոյն որպէս յայլան, նմանապէս եւ յամուսնայն» (I, գլ. Ե)։ Մարդու իշխանութիւնը, որ տարածում է կնոջ վրայ, բովանդակում է մի շարպարտականութիւններ, որոնք նա յանձն է առնելու կատարել, այն է՝ հոգալ իւր կնոջ բոլոր նիւթական, բարոյական ու քաղաքացիական կարիքները։ Ուստի եթէ կինն իւր մարդու տանից գերի ընկնի, վերջինս պարտական է փրկանք

վճարելով ազատել նրան, իսկ եթէ կինն իւր ծնողաց տանից է գերի տարուել, այն ատեն ամուսինը նոյնպէս պիտի անպայման մասնակցի փրկարնքի վճարելուն գումարի լոկ մի մասի հատուցումով, որի միւս մասն ընկնում է կնոջ ծնողների վրայ. “Նթէ ի տանէ առն վարիցի ի գերութիւն կինն, յառնէ միայնոյ գնեսցի, եւ եթէ ի տանէ ծնողացն-յերկուցն.” (I, գլ. 1): Կոյն հիմն վրայ ամուսինն ընաւ պատասխանատու չէ, երբ իւր կինն պատկուելուց յետոյ յայտնուի իրրեւ այսահար եւ ընտանեկան կեանքի համար ուրիշ անտանելի ցաւերով օժտուած, այլ պատասխանատութիւնն ընկնում է ազշկայ ծնողների վրայ: Ուստի այս դեպքում “Եւ զընծայս ուխտից եւ այլ ծախս պիտոյից ինքեանք հոգացեն եւ մի այլն, զի ու ի տան առն, այլ կանխաւ ի տանն իւրեանց.” (I, գլ. 2):

Այնն ենթարկուելով իւր ամուսնու իշխանութեանը վասնգում է ընկնել նաև նրա կամայականութեան ներքոյ: Ըմառնինը, մասնաւունութեթէ անհանգիստ ու չար ընաւ որութեան տէր է, կարող է անսանձ ելք տալ իւր կամքին: Իսկ նկատի առնելով հայ ժողովրդի կուլտուրական առոր աստիճանը պիտի ենթադրենք, որ ամուսինների դաժան ու անխիշճ միերաբերմանը դէպ իրենց կինները խիստ սովորական երեւոյթ է եղել: Ուստի դաստանաւուագ իբրա մարդուն պարստուուրեցնում է հաշտութեամբ ու բարեկողութեամբ ապրել իւր կնոջ հետ. արգելում է խստապրութիւնից ծագող անորդ անք, ծեծ ու որեւէ մարմ-

նական մեռս հասցնել կնոջը (I, գլ. ձ.Դ)։ Աս կանոն կարծես անսպասելի լիներ մի ժողովրդի սրէլըների համար, որի կուլտուրական զրոթիւնն, մանաւանդ Մխիթար Գօշի ժամանակաները, այնքան էլ նախանձելի չէր։ Եւս առաւել արժանի են ուշազբութեան այդ կանոնի կէտերը, քանի որ ուրիշ ազգութիւնների հին որինական մասնաւոր կանոնների մէջ առկաւին պատահում ենք հակառակ երեւյթների։ Հին ուսական իրաւաբանականու գրական երկերից, զորօրինակ Սիլվեստրի Դոմօստրուից, երեւում է, որ մարդուն իրաւունք է արևում պատժել, իսուասիրս վարուիլ, նոյն իսկ ծեծել կնոջն, վերջինիս ուղղելու նպատակով։

Առն ու կնոջ անհաւասար իրաւունքը եւ առաջինի նախամանն արութիւնը ապացուցում է նաեւ այն փաստով, որ կինը ոչ մի դատ ու պահանջ չի կարող ներկայացնել իւր ամուսնուն դէմ սրա անհաւատաբանթեան դէպքերում։ Մինչդեռ ընդհակառակն ամուսնուն կնոջ անհաւատաբանթեան ժամանակ ահապին լինազորութիւններ ունի ապահարզուն պահանջելու (I, գլ. թ.)։ Կնոջ իրաւազրկութիւնը երեւում է նաեւ այն հետաքրքիր երեւյթից, որ նո չի կարող հանդէս գալ դատաստանի առաջ, նոյն իսկ իրրեւ վկայ։ Եթէ դուրսէն գար, նրացուցմանքըները չունին իրաւաբանական արժէք։ “Իսկ զկանարս ոչ է պարտ ընդունել վկայս, այլ արբանեակս վկայից”։ (Նախ գլ. է)։ Խիստ բնորոշ է, որ այդ փաստը գոյութիւն է ունեցել նոյն իսկ

մինչեւ մեր սրերը հայ ժողովրդի սովորութական
իրաւունքում։ Բորչալիի գաւառում, (Թիֆլիզի
նահանգում) նոյն խեկ այն դէպքում, երբ կինը,
մօտիկ ազգական տղամարդ շունենալով, ասի-
պուած է լինում իր շահերը պաշտպանելու։ Հա-
մար գիւղական գաւառաբնին կամ հասարակական
ժողովին դիմելու։ Նրան հալածում է հասար-
կական կարծիքը, «անզգամ», աներես է կօշում,
որ այնքան տղամարդկանց ներկայութեամբ
կանգնում, խօսում է¹։

Աերշապէս կնոջ ստորագրեալ դրութիւնն
երեւան է գալիս որոշ շափով նրանում, որ գա-
տաստանագիրը թոյլատրում է concubinat, կե-
նակցութիւն մի այլ կնոջ հետ, ժառանգ ունե-
նալու նպատակով, եթէ իւր օրինաւոր կինն ա-
մուլ է մնում յընթացու և տարու և եթէ ան-
հար է այդ ամլութիւնն բժշկելու։ Միսիթար
Գոշը կարծես ուզում է մի կերպ հաշտեցնել
այդ հակաքրիստոնէական հաստատութեան երե-
ւոյթը Առքի Գրքից վերցրած օրինակով՝ Արքա-
համի և Առողի կնութեան։ Իսայց որպէս զի
այդ աեւակ ամունութիւնն օրինաւոր շհամա-
րութիւն է գայթակղութիւնների առիթ շլինի.
Դաստամատագիրը միւս կողմից արդելում է
այդ կենակից կինն՝ concubinու, սկահել իւր
մօտ, մի բնակարանում օրինաւոր կնոջ հետ
միասին և շնչում է, որ այդ ազօրինի կնոջ
նպատակը պիտի լինի ժառանգ ծնել ընտանիքի

¹ Եւ Լալայի ան-Բարչալիի դաւառ - ² Այդ ուղ բարկան
հանդ էու Խլ հառ, եր. 125+.

Հար համար եւ այդպիսով ազատել ընտանիքը
նուա յարատեւթեանն սպառնացող վատնգից:
“Ապա եթէ յաղացս անժառանգութեան տե-
սանիցէ զայրն տրտմեալ ու ցաւակցեալ բառ
օրինակին Աբրահամու եւ Աստայի, տացի հա-
մարձակութիւն առնուլ կնն. առցէ, բայց մի լիցի
զամուլ եւ ծննդական ի միասին պահել” (I,
41. Փ): Այստեղ անպարհան պէտք է տեսնել
հայ ժողովրդի սովորոցների ազգեցութիւնն
Մինիթար Գօշի իրաւաբանական հայեացքի վրայ:
Հայ Նահապետական զերդաստանի պաշտո-
մունքի սկզբունքների համաձայն արու զաւակի,
մանաւանդ անդրանիկ արուի ծննդի անհրաժեշ-
տութիւնը մի համատարած, խօս արմատացած
դաշտավար է հայ ժողովրդի մէջ: Այդ պատճա-
ռով էլ ժողովրդի սովորութական իրաւունքը
թոյլ է տալիս ապօրինի կամ երկրորդ կնոջ հետ
ապրելու պահանջը, երբ օրինաւոր կինն ամուլ է
կամ շարունակորեն աղջիկներ է ծննդարերում:
“Գանձակի դաւառում ամուլ կնոջ ամուսնըը
մի երկրորդ կին է բերում յատկուպէս երեխայ
ունենալու նպատակով եւ հասարակական կար-
ծիքը, որ բնդ հանրապէս դատապարտում է ապս-
րինի կնապահութիւնը, այսպիսի դէպքերում
շատ ներողամիտ է գանձում և կը:

Ժողովրդի հանկացողութեամբ այս տեսակ
ապօրինի կենակցութիւնը միայն արու զաւակ ու-
նենալու դաշտավարն է իւր մէջ պարփակում:

¹ Լուսոյի ան-Պառականի դատապահ. Բ. Հառու. Եր. 41.
թիվը՝ 19(1):

իրքեւ՝ սջախին։ յարաւելութեան անհրաժեշտ
պայման։ ուստի նա ստանում է խորհրդաւոր
նշանակութիւն։ Concubinal-ը կատարւում է
մեր սովորութական իրաւունքի համաձայն, որու
ծէսերի ու սովորութիւնների պահպանողու-
թեամբ։ գրւում են պայմանագրեր, հրաւիր-
ւում են վկաներ, զնում են նոյն իսկ եկեղեցու-
գուռը կենակցութեան փոխադարձ համաձայնու-
թեան երգումը կռելու¹։

Ընդհանրապէս վերոյիշեալ եւ այլ յո-
դուածներից, օրոնց մասին կը խօսենք յետագայ-
գլուխներում, ուշադրութեան արժանի կետը
կայանում է նրանում, որ Գոշի որենքները շատ
զգոց են վերաբերում գեղի ընտանեկան անձ-
նական յարաբերութիւնները։ Արգարեւ ընտա-
նեկան կեանքը մի այնպիսի հաստատութիւն է,
որ զժուար է ենթարկում որեւէ բէզլամենտի.
կարգ աւօրւում որեւէ որոշումներով ու սահ-
մաններով։ Դա մի թատիմ, արաաքին աշխարհի
միջամատութիւնից հեռու կեանք է, որի միժնոլորտը
սա հմանափակում եւ զեկավարում է սովո-
րութական իրաւունքի պայմաններով։ Այդ կար-
ծես շատ լաւ է ըմբռնել Միահիմար Գոշը, որ ա-
մենայն կերպ ջանում է ազատ պահել ընտա-
նիքի իրաւասութիւնները արտաքին իշխանութեան
ներկայացուցիչներից։ Բայց ընտանեկան տարա-

¹ Այս անհանդ պայմանագրերի մի քանի սրբակիներ
բայց են անհանդ մեր պատկանութեան մէջ։ անս ՄԱԿԱ-
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ 1885 թ. նույն Եւ Լալոյքանի ԱՐԴ աղբական
Հանդէս Հայոց Խ. էր. 150։

ձայնութիւնները, որոնք քիչ թէ շատ բարոյական նշանակութիւն ունեն, հետեւապէս որոնք թերեւս կարուտ են աւելի խրատական միջոցների, վերապահուած են նախապէս հենց իրենց տմուսինների անձնական համաձայնութեան ու վճռին, որտեղ անշուշտ մեծ դեր էր խաղալու առվորութական իրաւունքը: Բայց եւ այնպէս "զայդ զամնեսեանան ըստ սահմանի կանոնաց արացեն" (I, զԼ. Զ): Օրինակ՝ ամուսնութիւնն լուծելու հարցը առնական անկարողութեան գէպքում, կախուած է փրխադարձ հայեացքներից: "Եթէ կամ լիցի հնոցն, ի միասին դժամանակն կայցեն. եւ եթէ ոչ, դատաստան լիցի բաժանման" (I, զԼ. Ժ), կամ "զայդուիկ իրաւունս հաճոյս վարկութ դատաստանի": Աւ բեմն լոկ այն գէպքերում, երբ փրխադարձ համաձայնութեամբ անկարելի է վերացնել վիճելի կէտերը եւ հաշութիւն կայացնել, այն ժամանակ ստիպուած են դիմել զատառառանի:

Եսո մի քանի կէտերը, որոնք վերը յիշեցնեցիք, այնուամենայնիւ ցցց են տալիս, թէ որքան քիչ էր զարդ ացած հայոց մէջ անձնական իրաւունքի կողմերը, որ այնպիսի մի բարդ հարց, ինչպիսին է երկու ամուսնուների փրխադարձ դրութիւնն ընտանիքի մէջ, շոշափուում է այդքան թեթեւ տկի, ու թերի:

II.

Ընդունակ յուրաքանչիւնները :

Մինչդեռ այն թերութիւնները, որոնք գտնում ենք ամսութիւնների անձնական յարաբերութիւնների մէջ, ներելի են այն պատճառով, որ ընտանեկան կեանքը, նշագետ ասացինք, լինելով նկատմամիտ սերտ շրջան, անկարող է արտաքին կարգ աւորման ենթարկուել: Ընդհակառակն ընչափան յարաբերութիւնների մասին դաստատանագիրը աւելի եւս թերի է ու պարունակում է շատ քիչ կանոններ: Կայ իսկ շատ հարցեր, որոնք կարող են ծագել ամսունական իրաւունքի մէջ ընչափան յարաբերութիւնների վերաբերմամբ, բնաւ չեն յիշում:

Դաստատանագիրից երեւում է, որ այրեն նախ քան պատկուիլը նշանագրութիւնից յետոյ մերժ ընդ մերժ ընծաներ է տալիս իւր հարսնացուին, որ կոչում է Երեսոց ուսուց կամ Երեսուց (I, զԼ. ՃԻՒ, ՃԻԳ) եւ Հոմանիշ է Հռովմէական Donatio propter (ante) nuptias/արացի այդ՝ կինն անի եւ իւր բաժինն (Ճնողներից ու ազգականներից), որ կոչում է ուսուց (Ճռնական Շրօնից բառից), նևան Հռովմէական ծօքին, եւ որը իւր հետ բերում է ամսունու առնը (I, զԼ. ՃԻՒ, ՃԻԳ): Այդ բոլոր իրերը իսկապէս պատկանում են կնոջ եւ կաղմում որա սեփականութիւնն. առկայն պատկից յետոյ լինի ի ձեռս առնելու քանի որ այրը համարում է իշխան կնոջ, այսինքն քանի որ կինն ենթար-

կուած է իւր ամուսնու իրաւասութեանը (manus mariti) անշուշտ եւ կնոջ բոլոր ինչքը պէտք է գտնուի նմանապէս ամուսնու արամազրութեան ներքոյ: Առկայն դատաստանագ իրքը ու մի տեղ պարզ չի որոշում, թէ յլնթացս ամուսնական կեանքի, ոյլը ինչ իրաւունքներ ունէր իւր կնոյ ընչքի վրայ: Արդեօք այդն ունէր լիսազօր սեփականատիրական իրաւունքներ իւր կամքի համեմատ կարգագրելու կնոջից ստացած գոյքը, թէ սահմանափակուած էր միայն նրանով, որ սպառելով կառավարէր ու անվնաս պահպանէր այդ: Դատաստանագը մի քանի տեղերից կարելի է եզրակացնել, որ ամուսնու իրաւունքը կնոջ բերած ընչքի վերաբերմամբ: որոշ սահմանափակումների էր ենթարկուած: թէ ինչ սահմանափակումներ էին այդ մեջ յայտնի չե, քանի որ Մխիթար Գօշն այդ մասին ու մի բառ չի առում, բայց եւ այնպէս երեւի այդ գեպքերում ապարէղ էր գ ալիս սովորութական իրաւունքը: սովորութիւնների ու իրենց նախորդներից ու շրջապատճեններից անցած կարգերի համաձայն էին անշուշտ վարուում այսպիսի հանգամանքներում: Դատաստանագը եւ յօդուածից կարելի է եզրակացնել, որ հայերի ամուսնական իրաւունքի մէջ կար մի օրէնք, որ աիրապետում է նաև օտար կուլտուրական օրէնսդրութիւնների մէջ, թէ ամուսնութիւնը բնաւ երբէք չի սաեղծում ամուսնների ընչական իրաւունքների ընդհանրութիւն: վերոյիշեալ օրէնքով միայն թոյլատրելի էր, որ ամուսնները

մոխազարձօրէն այտուեին իրենց սեփականութիւններից։ Ակնարկած յոդուածը ու զջակի շեշտում է այդ տեսակ իրաւարանական հանկացազմինեան վրայ, ասելով, «զի որպէս ոչ տիրէ ամռանութեամբ կնոջն, մի լիցի իշխանընչից նորա» (I, գլ. 12)։

Խակ թէ սահմանափակումներ գոյութիւն ունեին, որոնք կաստմ էին ամռանու սեփականատիրական իրաւոնքը կնոջ ընչքի նկատմամբ, պարզ արտայայտում է նրանից, որ Ախիթար Պօշը ամմն մի քայլափախում կրկնում է, թէ ամռանուական լուծութերի գեղքերում, կնոջ բերած իրերը պէտք է անհրաժեշտ յետ յանձնուին իրեն։ Աինչեւ խակ այնպիսի հանգամանքներում, երբ ամռանինը մեռնում է իր հար տանը, կարող է ազատօրէն կարգազրել իր սուսցուածքը օրեւէ կտակով, մինչդեռ կնոջ երկրի վրայ ոչ մի անօրինումն չի կարող անել. որովհետեւ իւր մահուանից յետոյ կնոջ բորբը բերածը ի գէպ անզաւակութեան վերստին անցնում է կնոջը (I, գլ. ՃԻՒ)։ Կամանապէս, եթէ կինը վախճանուի եւ ոչ մի զաւակ շրմնի մեացած։ Հանգոցեալ կնոջ բաժննն զաւում է ամռանու գոյքից եւ յանձնուում է կնոջ ծնողներին կամ եզրայրներին։ Խակ եթէ կան զաւակներ, այն տանին կնոջ «հագու պէտքերու համար անհրաժեշտ դումարը հանելով. մնացածը անցնում է այդ զաւակներին» (I, գլ. ՃԻՒ)։

Ուրեմն ամռանին ոչ մի լիակատար իրաւոնք չունէր կնոջ գոյքի վերաբերմամբ,

այլ, քանի որ ամուսնական կապի մէջ էր, միտեսակ կառավարիչ էր կնոջ բերած ընչքի. այդ ինչքը գտնուում էր մարզու տրամադրութեան տակ, երեւի որեւէ մեղ անյայտ իրաւասութեամբ եւ այդ ինչքը նա պարտաւոր էր անվեաս պահել, եթէ ոչ շահագործել. ապա ամուսնութեան լուծման գէպքերում վերադարձնել լիովին կնոջ : Մի այլ տեղ դատատանագիրքը, խօսելով եղբայրների բաժանման մասին (II, գլ. ձը), պարզ որոշում է, որ եղբայրները նախ քան հայրենեաց տանից բաժանուիլը, պէտք է սկզբում յայտ անեն հարսների բաժնները եւ ապա "յիւրաքանչիւրսն տայցեն եւ ապա ինքեանց հայրենեացն բաժանեն :

Ընդհանրապէս հարկ է շեշտել, որ առևելաւունքները կնոջ սեփականութեան նկատմամբ Միսիթար Գօշի սահմանած նորմերում խիստ անորոշ են եւ միանգամայն զուրկ են կտրուկ ձեւակերպութիւններից: Դա մեղ զարմանալի չի թուայ, եթէ յիշենք, որ բիւզանդական իրաւունքն էլ այդ կողմից կաղել է եւ նրա օրէնսդրութիւնն այդ հարցերում միշտ տատանուել է, զուրկ լինելով որոշ ուղղութիւնից: Առաջացած հարցերի անհրաժեշտ դէկուպերում բիւզանգամական իրաւունքը ստիպուած է եղել հետեւել տիրող սովորութիւններին եւ կիրառել վերջինները, մասամբ ներմուծելով իր օրէնքների մէջ կամ անփոփոխ եւ կամ լրացրած ու ամրողացրած ձեւով: Մանաւանդ նշանակալից է մեղ համար բիւզան-

քական իրաւունքի անկատարելիութիւնն այն տեսակէտից, որ ամուսնական ընշական յարաբերութիւնների վերաբերեալ իրաւարանական նորմերը Ախիթար գոշի դաւաստանագրքի մէջ իրմագրուած են անշուշտ բիւզանդական իրաւունքի ազգեցութեան ներքոյ:

Յուստինիանական իրաւունքի համաձայն dos եւ propter nuptias donatio (προτεχούπόβολον) կազմում էին միասին ընտանեկան-ամուսնական ընդհանուր մնչք: Այլը ամուսնութեան ամբողջ ոնքացքում կարող էր գործածել միայն ու կառավարել այդ գոյքը իրրեւ ընտանիքի գլուխ. նա պատասխանատու էր այդ գոյքի ամբողջութեան համար եւ միեւնոյն տաեն սահմանափակուած էր այդ գոյքը բաժան անելու մեքնագլուխ տնօրինման մէջ: Ասկայն երբ ամուսնուների մէկի մահով ընտանեկան-ամուսնական կազմը բնականօրէն լուծւում էր, այն ժամանակ նմանապէս խախտում էր ամուսնական գոյքի այդ միակութեան սկզբունքը եւ օրէնքի ոյժով հանգէս էր գոյիս նրա բաժանումը. dosը անցնում էր կնոջը կամ սրա հօրը եւ կամ կնոջ միւս անմիջական ժառանգներին, իսկ propter nuptias donatioն մնում էր այր մարդու կամ սրա ժառանգների մնու: Արանով կարծես հաստատում է, որ այր մարդու եւ կնոջ մնչքերը չէին կազմում մի սեփականատիրական միութիւն, այլ մարդու եւ կնոջ գոյքերը, մնչքերը սկզբունքով ճանաչ-

ևում էին բաժան ու առանձին սեփականութիւններ¹:

Քանի որ բիւզանդական իրաւունքը, իրբեւ կուլտուրապէս աւելի զարգացած մի ժողովրդի ու պետութեան իրաւաբանական նորմերի համախմբումն, ամուսինների ընչական յարաբերութեանց հարցում այդքան անորոշ դիրք է բանել, ինչ զարմանք, երբ Միհիթար Գօշը իր անորոշ իրաւաբանական հայեացքով եւ գրեթէ հակասական նորմերով այդ հարցը խիստ մուժ է թողել, յուսալով երեւի, որ անհրաժեշտ գեպքերում դատաւորներին ու շահագրգռուած կողմերին սգնութեան կը համար սովորութական իրաւունքը: Յիրաւի, հայ ժողովրդի իրաւաբանական հայեացքներում գտնում ենք նոյն սկզբունքները, որոնք արծարծում է Դատաւատանագիրքը ամուսինների ընչական յարաբերութիւնների նկատմամբ: Տարարաբանաւրար մեր ազգ ազգագրէտ բանահաքները համեմատորէն խիստ նուազ ու շաղրութիւն են դարձրել իրաւաբանական հնութիւնների ու սովորութիւնների վրայ: բայց եւ այնպէս մեր պրականութեան մէջ գտնում ենք փաստեր, որոնք պարզ ապացուցանում են, թէ ինչպէս հայ ժողովրդի ամուսնական ընչական յարաբերութիւնները նոյն գաղափարներով, նոյն սկզբունքներով են զեկավարում, ինչ որ անսում ենք Միհիթար Գօշի Դատաւատանագրքում:

¹ D. K. Zieharia; Geschichte d. griechisch-römischen Rechts. 4. p. 88. Berlin 1892.

Հայ սովորութական իրաւունքի համաձայն
նու հապետական գերդաստանի համայնական
գոյքի սեփականատիրութեան կից ճանաչւում է
նաև անձնական սեփականութեան գաղափարը,
որ պլիստորապէս վերաբերում է կանանց ստա-
ցուածքին։ Դա այսպէս անուանած ունեքն է
ուստահայեցի կամ ուշին առնելի մէջ,
այսինքն այն զումարը, որ պատկանում է հարս-
ներին եւ կազմում է հարսին նշանադրու-
թեան, պատկադրութեան ու որդեծնութեան
միջացներին տրուած ընծաներից՝ զարդերից ու
զրամմերից։ Հետեւապէս արնագինն ու սար-
միան զոյանում է propter nuptias donationից,
այն է սերեսաց տեսոյնից ըստ Ախիթար գօշի։
Քառահարում՝ «միակ բանը, որի վրայ չի տա-
րածւում տան մեծի իշխանութիւնը, դա հար-
սների փողն է։ Թէեւ հարսները իրենց հետ փող
չեն բերում, սակայն վաճառում են իրենց զար-
դերը, հագուստները եւ խնամնոց տուած ունի-
ները, մաներելով մի զումար են զոյացնում եւ
իրենց անունով շահով են տալիս։»¹ Անոյ բե-
րած այդ գոյքը չի կարող ուրեմն խառնուել
ամուսնու գերդաստանի համայնական գոյքի մէջ,
շահագործուել նրա անգամների ձեռքով։ Ի
զուր չէ այդ գաղափարը ժողովուրդը արտայայ-
առում մի բնորոշ առածով՝ «կնկայ բերած
փողը մոյտ չի զառնայ։» Անոյ արնագինը
կամ ուժիու շարունակում են նրա սեփակա-

¹ Եւ Լուսաշան. Զատամար. էր. 179. թիֆին.
Ա. Համ. 1897.

Նուժիւն համարուելու . կնոջ պիոդի վըտայ իրաւունքը շանի եւ նրա ամս սինը , եթէ բաժան չէ եղբայրներից : Այսուհետեւ այն աեզերի վերաբերմամբ , որ արգեն գոյութիւն ունի աժիսի առվորութիւնը , հարսի բերած օժիտը՝ զգ եսաները ու առն անհրաժեշտ պարագաները , թէ եւ համարում են կնոջ անձնական սեփականութիւնը , բայց եւ մանում են ընդհանուր գերգաստանական դոյրի մէջ ի ահրազետութիւն ամբողջ ընտանեկան համայնքի , ենթարկում են գերգաստանի կազմից սպառելու իրաւունքին : Միմայն գերգաստանի կազմական մասն գէպատճեմում , որդիների բաժանման առնեն , այդ օժիտը զատում է իրեւն անհատական առացուածք ընդհանուր բաժանուելիք դոյրից եւ մանում է կրկին նրա սեփականատէր կնոջ ձեռքը¹ :

Այժմ դառնանք այն հարցին , թէ ըստ Մխիթար Գոշի ինչ դրութեան մէջ էր լինում կնոջ սեփականութիւնն ամսանութեան լուծումից յետոյ : Այս գէպատճեմ կարող ելք դառաստանագրի հիմուն վրայ երեք մանեստ ի նկատի առնել :

1. Անհանուն անհանուն բոլոր ինչքը , որ բերել էր կինը , եթէ անզաւակ է , անցնում է իւր ձեռքներին կամ եղբայրներին . իսկ եթէ զաւակներ կան , ամուսնն իւր կնոջ հոգու պէտքերը առանելուց յետոյ , մասցածք պահում

¹ Անը 178 և 177 երկանքը . Դաստիարակութեան ազգային արքան Հայաստան . եր . 31—33 :

է զաւակներին յանձնելու համար (I, դլ. ՃԻԱ, 217): Այսիթքա գոշի սահմանած այս կարգի մէջ պանում ենք բիւզանտինական իրաւունքի ազգեցութիւն և մեն նմանութիւն Յաւատինիանի CLVII NOV. Յ զլիսի բովանդակութեան հետ, ուր ասւում է, թէ կնոջ մահուանից յետոյ զաւակների գոյութեամ գէպքում ամուսինը միայն ոգտուելու և ոչ թէ սեպականութեան իրաւունք ունի կնօտից մնացած գոյքի նկատմամբ, որ դառնում է իրաք միայն զաւակների սեպականութիւն¹:

Այսուհետեւ Պատաստանագիրքը պարզաբանում է, որ պառոյքը վճարելիս՝ կնոջ բերած սպակելինն ու արժաթեղինն, եթէ հնարաւոր է նոյն իրերով հատուցանել, իսկ եթէ ոչ, հակառակ գէպքում այդ իրերի արժէքը, նմանապես եւ կենդանիք, որոնք “անամ եւ անձահ” են համարեւում. իսկ կենդանիք “թէ աճեալ իցէ եւ ոչ պակասեալ” զգլուխն առցէ եւ զկես աճին. եւ կէս աճին առնն լիցի, այսինքն մույր կենդանինն ու աճած սերնդի կէսը պատկանում է կնոջը, իսկ աճած սերնդի մնացեալ կէսը թօղնում է մարգուն: Հանդերձեղէնները, որոնք միասին են մաշել, անցնում են կենջը: Աւատեղ արդէն պարզ արտայայտում են, նոյն իսկ բառացի կրկնուում են այն որոշումները, որոնք բովանդակուած են այսպէս անուանած ասորա-հռովմէական օրէնքների հայ

¹ E. Zachariä, Geschichte d. griechisch-römisch. Rechts. I, p. 29:

թարգմանութեան 2 Ա. և. 29. յօդուածներում¹: Կմանապէս եթէ այր ու կին երկար ժամանակ ապրել են միասին, ամուսինը պարտաւոր է կնոջ մահուան դէպքում իւր կողմից էլ սեփական գոյքից մի բան հանել “ի վերայ մահու նորա իրեն առնատիկնաշ”:

2. Այլ ժողով Հանուճը, եթէ դա տեղի է անենում հօր տանը, կամ հօրից բաժանուած առեն, կնոջ պայչին ու Երեսոց ուսույն զատուում է թողած ժառանգութիւնից եւ յանձնուում է իրեն ըստ պատկանելոյն մանաւանդ եթէ գրաւոր կամ վկաների ցուցմունքների հիման վրայ առացուցուի՞ որ, յիրաւի այդ բոլորը կազմում են կնոջ սեփականութիւն եւ պատկանած ինչքը: Մեռնող այր մարդը միմիայն իր սեփական ստացուածքի վրայ կարող է ըստ իւր կամիի կարգադրութիւններ անել (I, զԼ. ՃՒԲ, ՃՒԳ): Այլ մարդու պատկանած ինչքը սրա մահուանից յետոյ, եթէ չի եղել որեւէ կտակ, կամ անօրինութիւն, անցնում է կնոջը իրբեւ ժառանգութիւն այն ժամանակ միայն, երբ վերջիւածնել է զաւակներ, իսկ ամուսինը դէպքում որբեւայրին կարող է ժառանգել միայն “յազագս անտեսութեան” (I, զԼ. ԶԵՅ).

3. Ա երջապէս երրորդ մամենան է առաջնուն ունեցեց: “Կախ եւ առաջ” պէտք է այս անդ ի նկատի առնել, որ Պատաստանագիրը

¹ Sachau u. Bruss, Das syrisch-römische Rechtsbuch, Berlin.

ապահարզանի գեղքերում կնոջ ընչքի վերաբերմամբ երկու տեսակ կարգադրութիւն է առւմ:

- Ամեն ապահարզանն անոյի է ունենում որեւէ արտաքին պատճառներից, այն է՝ առնական անկարողութեան, կնոջ անբռութելի հիւանդութիւնների, մարդու գերութեան, կնոջ ամըլութեան՝ ամուսնու պարտաւոր է իւր բաժանուած կնոջը յետ դարձնել բոլոր նրա ինչքը՝ պողոյն ու երեսացաւեսոյն (I, գլ. Ե, Զ, Է, Թ, Ժ):

Բ. Իսկ եթէ ապահարզանն անոյի է ունենում որեւէ ներքին պատճառներից, այսինքն մոխագարձ ատելութիւնից կամ ամուսնու անբարոյական վարքից եւ կամ նրա անբարիշտ ու մոլիք բնաւորութիւնից, եթէ «Նախ զամուսնութիւնն իցէ սկիզբն ախտիցն» եւ երբ կինը ստիպուած է բաժանումն պահանջել, այն ժամանակ սրոն հասնում է իր բերած ինչքը եւ իր ամուսնու գոյքի ^{1/3} մասը, օրովհետեւ վերջինս անարգել է պատկր եւ գորա համար էլ նիւթական պատիժ է կրում: Բայց երբ այդ ախտերը ամուսնութիւնից յետոյ են երեւան եկել, այն տանը բացի իւր բաժնից նաև «զեկս ընչից առնն կնոջ այցեն» (I, գլ. Ը, ԺԱ, ԺԴ.): Այս քանի ոյլ բացառիկ գեղքերում, երբ կինն է ապահարզանի պատճառն, ^{1/2}-ը կնոջ ընչքից մնում է ամուսնուն եւ միւս ^{1/2}-ը վերցնում է կինը (I, գլ. Ը):

Անում է նաև մի բնորոշ շարց ընչական յարաբերութիւնների վերաբերմամբ, որի մասին

ԱԽԻԹ-ԹԱՐ ԳՈՅՆ ՄԻԱՆԳ ԱԲԱՋԻ ՂԱՎԵՒՆԻՆ Է ԱՊԱՀ-
ԱՊԱՆՈՎ ԺԴ: ԱՐԳԵԿ ԿԲՆԸ ԲՆՆ ԻՐԱՎԱԿԱՆ ԾԻՇՆ ԿԱՇ-
ԱՊԱՏԱՎԻՆԱՆԱՄԱՆ ԱՆ ԾԻՒՆ ԱՆՆԵՐ ԻՒՐ ԱԲԱՋ ԱՆՈՒ: ԱՆ-
ՀՈՎ ԱՆԻՑ ՅԵԿՈՅ ՆՐԱ ԻՐԱՎԱՎԱՐ ԱՆՆԿԱՆ ԱՊԱՐԱՎԱ: Ա-
ՐԱՎԱՎԵՒՆՆԵՐԻ ՀԱՄԱՐ: ԱՐԳԵԿ ԱՊԱՏԱՎԻՆԱՆԱՄԱՆ
ԷՐ ԱՆԵՐԱԿԱՆ ԸՆՉՔԱՎ ԻՒՐ ԱՎԱՐԳՈՅ ԹԻՆԱԳԱՆ
ԱՊԱՐԱՎՔԵՐԻ ՀԱՄԱՐ: Ա. Ա. ՀԱՐԳԲԻՆ ԿԱՆԵԼԻ Է ԵՆ-
ԾԻՄԱԴՐԱԿԱՆ ԱՊԱՏԱՎԻՆԱՆ ԱՆՈՒ: ՀԻմնակլով
ԴԱՎԱՎԱՎԱՆԱՎՐԱՋՐԻ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՈԳՈՅ Եւ մանա-
ւանդ ՀԱՅՐՈ ԸՆՍԱԿՆԵՔԱՆ ԿԱՊՋԻ ՎՐԱՅ:

Դախի եւ առ աջ՝ այն վրաստք, որ կինը, ինչ-
պէս վերը անեւանկը, ամուսնու մաս հու անից յեւայ
առանում է յեւ իւր ԸՆՉՔԸ եւ ՆՄԱՆԱԿԻՆ, որ
անզաւակ կնոջ մահուամբ ՆՐԱ ԸՆՉՔԸ վերասիծ
անցնում էր կնոջ ծնողներին, մեզ իրաւոնք է
առջիս ենթագրելու, որ կինը իւր գոյրով ընա-
պատասխանատու չէր ուժուանու թողած պարո-
քերի ու ՆՐԱ ԿԱՊԱՆ իրաւաբանական ոյլ պար-
տաւորութիւնների ՀԱՄԱՐ: Երերորդ՝ այն վրաս-
տք, որ մեր ընստանեկան կազմը ՀԻմնած էր
ՆԱՀԱԿԻ ԱԿԱՆ ԱԿՋՐՈՒՆՔՆԵՐԻ ՎՐԱՅ: ԾՆՉԱԿՆ Եւ
այսօր տակարին ՀԱՅԿԱԿԱՆ Պ ԱԿԱՊՆԵՐՈՒՄ ՃԱՄ
ԱԿՋԵՐՈՒՄ, ԱԿՋՐՈՒՆՔՆԵՐԻ, ՕՐՈՆՔ ԸՆՍԱԿՆԻՐԻ ՀՈՐԾ
ԱՄԱՅԻՆ ԵՆ ՄԻԱՋՈՐ ԻՐԱՎՈՆՔ ու պատասխանա-
տութիւն (patria potestas) իւր իշխանութեան
ներքոյ Պ ԱՆՈՒԱՆ անգամների վերաբերմամբ:
Կրկնում ենք, այս վրաստք էլ ենթագրել է տա-
լիս, որ ընտանիքի մեծն էր պատասխանատու ըն-
տանեկան ՀԱՄԱՅՆ ստացուածքով (Հետեւ առէս
ի բաց առեալ կանոնց ԸՆՉՔԸ, իւրեւ վերջնակա-

րիս անձնական սեփականութիւն) իւր ստորագրեալ անդամների պարագերի ու այլ դաշնաբների համար։ Անկասկած, այս գեղագրում մեծ գեր էր խաղում սովորութական իրաւունքը։ Ահա թէ ինչու Միսիթար գոշը լուսթեամբ է անցեւում այդ հարցը։ որը, թէրեւս նրա կարծիքով, շատ պարզ ու անփիճելի էր, քանի որ դա հանապազ որէոք է տեղի ունենար տիրոջ սովորութիւնների համեմատ։

III.

Առաջնահանդիպուն զանգ առնելու ժամանակ։

Կահմատկան ամենահիմնական ձեւերից մեկը, որով կատարուամ էր ամենանութիւնը, առեւանդում էր։ Դուեւանդումը կայանում է նրանում, որ մի երիտասարդ իւր ընկերների հետ յարձակում է այն ընտանիքի վրայ, որին պատկանում է հաւանած կամ սիրած ազգիկը եւ, պատասխանով վերջիննեն, զուգաւորում է սրա հետ։ Դուեւանդումը մեջ ազգիկը կարող էր սկզբից խռաք կապած լինել եւ համաձայնութիւնների կայացրած այդ երիտասարդի հետ պատրաստի համար, որ անտարակըս դիւրացնում է առեւանդովների դործը եւ կամ թէ կարող էր այդ վախուսար անցի ունենալ աղջկայ անգիտութեամբ։ Դուեւանդումը, ինչպէս ապացուցուում է մուլովագուների իրաւուական կացի պատրաստ համեմատական ուսումնասիրութեամբ, զոյտ թիւն է ունեցել եւ այժմն էլ զ ոյտ թիւն ունի այն հասարակութիւնների մեջ, որտեղ սոցիալ-կուլտուրական յարա-

բերութիւնները կանգնած են տակաւին սոսոր աստիճանների վրայ եւ որտեղ հասարակական-տնտեսական կազմը դեռ եւս խպառ գորս չի եկել նահապետական-ցեղական շրջանի պայման-ներից :

Հայոց մէջ էլ գոյութիւն էր ունեցել առեւանգումն արդէն շատ հին պատմական ժամանակներում, ինչպէս եղանակացնում ենք եղած փաստերից։ Այդ առեւանգումն հետեւանձներն ու մեացորդները դեռ պահպանուել են նոյն խոկ մեր օրերում հարսանեաց ծէսերի մէջ, որտեղ սիմբոլիական ձեւերով արտայայտում է դա։ Ակներեւ է, որ Հայոց պատմութեան միջին դարերումն եւս ծագկած գրութեան մէջ կը լինէր ամռանութեան այդ տեսակ եղանակը։ Դա հաստատում է այն խիստ կանոններից, որոնք յորինուած են եղել մեր եկեղեցական ժողովներում։ Միսիթար դօչն էլ իւր դատաստանագլքի մէջ մացրել է երեք համան ընդդէմ առեւանգութեան։

Գլխաւոր օրէնքը, որ բերում է Ախիթար դօչն իւր դատաստանագլքի Դ.Զ. յօդուածով (1 մասի), ամբողջովին գրեթէ վերցրած է Շահապիվանի եկեղեցական ժողովի (447 թ.) կանոններից։ Այդ յօդուածից, որ բաւական երկար է, առըրալու ծելով կարելի է հետեւեալ հիմնական կէտերը հանել։

Ի հարկէ առեւանգումն, որպէս մի հիմնարկութիւն, որ հակառակ է եկեղեցական ու ձևաբարիտ կրօնական ոգուն, անպայման արգել-

Հում է։ Առեւանգուած աղջիկը յետ պէտք է խըռէ ու վերադարձուի իւր ծնողներին։ Առեւանգողն աղջկայ ծնողներին “մոխանակ անարգանացն” պէտք է տուգանք տայ, եթէ ոչու է 1200 դրամ եւ եթէ շնորհ 600 դրամ։ Ոչ միայն առեւանգողն, այլ եւ “որք հրօս երթեալ իցեն եւ օգնականք տուա վեխային”, Նմանապէս տուգանքի են ենթարկւում, մարդագլուխ 100 դրամ։ այս տուգանքի կէսը յատկացւում է եկեղեցուն եւ կէսը կարուտեալներին։ Եթէ առեւանգողն խախտել է աղջկայ կուսութիւնն “առանց պսակ դնելոյն”, պարտական է՝ բացի վերոյիշեալ տուգանքից՝ վճարել նաև 100 դրամ յօդուա եկեղեցւոյ ու ենթարկուիլ ապաշխարութեան յընթաց Յ տարւոյ։ Երբ որեւէ երեց պսակած լինի վախցրած աղջկանն իւր առեւանց ողի հետ առանց աղջկայ ծնողների կանխակալ համաձայնութեան, նա զըկում է քահանայական կոշումից եւ 100 դրամ տուգանք է պարտաւոր վճարելու յօդուա կարուտեալների։ Հետեւապէս այդ պսակը անվաւեր է համարւում։ Եթէ “յետ այսր խոռվանթեան ու տուգանաց աղջիկն յօժարակամ հաւանութեամբ ցանկանայ ամուսնանալ առեւանց ողի հետ եւ նրա ծնողները համաձայն են սրան, այն ժամանակ թոյլատրւում է պսակը։ բայց այս դէպքումն էլ, եթէ աղջկայ կուսութիւնը նախ քան պսակադրութիւնն չի խախտուել առեւանց ողի կոշմից, պսակը պէտք է կատարել ոչ թէ օրհնութեամբ, այլ “իրեւ երկակին ու ուետնագրեալ դիցեն”

ի զլութ նոցա , այսինքն երկրորդ ամառնու-
թեան կանոնով ու կարգով . իսկ եթէ անար-
դուած չէ աղջկայ կուտութիւնն , այն ժամանակ
ըստ օրինին օր հնեսցի , , ,

Այս Դ. յօդուածին մեծ նշանակութիւն
է տալիս նոյն ինքն Միսիսիպ գոշը , քանի ոյ
դատաստանագլքի մէջ կան նաև երկու ոյլ
յօդուածներ միևնոյն հարցի վերաբերմամբ :
Միսիսիպ գոշը առաջարկում է դատաւորներին
ու եպիսկոպոսներին ու շաղրութեան առնել այս
յօդուածը եւ ըստ այնում էլ վարուել խիստ հե-
տեւողութեամբ : Այլապէս չէր էլ կարող լինել ,
քանի որ այդ յօդուածը խմբագրուել է հայե-
րից ու հայկական մի ժաղովում , մինչդեռ մա-
ցեալ երկու յօդուածները վերցուած են օտար
աղբիւրներից ու մուծուած նոյն դատաստանա-
գլքի մէջ , չնոյնած իրենց փարրիկ տարրերու-
թեանն : Լ. (I մաս) յօդուածի մէջ , որ վեր-
ցուած է “Հարցն հետեւալաց ” ժե կանոնից եւ
խմբագրուած է աւելի մեզմ ողով , թոյլ է
տրում ըստ իրենց կամքի ամուսնանալ տուե-
անգողին ու միախցրած աղջկան , եթէ դա հնա-
րաւոր է , հակառակ դեպքում ենթարկեւում ին
ապաշխարութեան : Իսկ երբ առեւանգումից
հնուի որդի , եւ աղջիկը (առեւանկը) ու սրա
հնողները չկամենան ունենալ այդ որդուն , վեր-
ցնես ոչ մի վեաս չպիտի կրէ “Ի շաբաց ազան
հոգւոյն ” : Դատաստանագիրը ի նկատի է տո-
նում նաև նշանածներին , այսինքն այն աղջիկ-
ներին , որոնք արդէն միեւացուներ ունին եւ խօսր

են առ ած ամուսնակալու, բայց անոպասելի առեւանկում են օտարների կողմից։ Այսպիսի դեպքում առեւանկուած աղջկան անոպայման պէտք է յետ գարձնեն վերսախն իւր նշանածին, նոյն խել բռնի կերպով, եթէ առեւ անկողի կողմից դիմադրութիւն լինի (1. զԼ. ՇԸ)։ Եթէ փախցրած նշանած աղջիկը նոյն խել պահուած լինի իր յափշտակողի հետ, նմանապէս պէտք է յետ բերուի առեւ անկողից։ Ընդհանրապէս ոյս վերջն երկու յօդուածները մոտ եւ անորոշ են խմբագրուած եւ բացի այդ շեշտում են, որ առ եւ անգ մանել վերսարերեալ պատիժները պիտի լինին համաձայն եկեղեցական կանոններին։ որուց մէջ Ասիթմար Գուցը երեւի ընդունում է Շահապիգանի Էկանները, այսինքն իւր Պատառաւանագրի արդէն մեզ ծանօթ ԴԶ. յօդուածը։

Առ եւ անգ մանել պատմական զորդ ացմանից առնուանութեան ձեւների մէջ յաջորդում է քնառն, որ նոյնական շատ հին հաստատութիւն է։ Փախցրած աղջկայ ընտանիքն անոտարակոյս այդպիսի յափշտակութեան դեպքում հանդիսատ շեր կարող մնալ, այդ շատ անգամ զենքը ձեռքին կուռի էր զորս զալիս առ եւ անկողների գէմ եւ ամեն կերպ ոչխառաւում յետ վերցնել փախցրած աղջիկը։ Ժամանեակի ընթացքում, մանաւանդ, եթէ հակառակորդներն հաւատացած չէին կռուի բարեյաջազ հետեւանդներին, որեւէ համաձայնութեան էին զալիս եւ մի կողմը, փախցրած աղջկայ համար, իրբեւ հասցրած վեստի-

Հասուցումն, վճարում էր որեւէ զումար՝
փրկանք: Յետագայում առեւանգումն բոլորութին
ունշանում է եւ զրա փոխարէն ասպարէղ է
գալիս միմիայն օրոշ զումարի վճարումն հարս-
նացուի համար, մի խօսքով՝ կնոջ զնումն: Աս-
կայն վերջին երեւոյթն էլ ժամանակի ընթաց-
քում կուլտուրական ազգերի մէջ վերացում
է ասպարիզից եւ, եթէ մնում է, այն էլ միայն
հետքեր, որոնք յիշեցնում են նախկին, հին
ժամանակներում երրեմն զոյութիւն ունեցող
զնման սովորութիւնը: Ընչուշտ հայերի մէջ էլ
զոյութիւն էր ունել կնոջ զնումն, ինչպէս զի-
տենք մի քանի պատմական փաստերից¹ եւ
զոյութիւն ունի առկաւին մեր օրերը թէեւ
մի փոքր վերափոխուած եղանակով, մի քանի
խուլ դաւաներում, որ ժամանակակից քա-
զարակրթութիւնը զեռ իւր ուրբ ներս չի
դրել²:

Դատաստանագրքից երեւում է, որ զնումն
այն մօքով, ինչպէս դա զոյութիւն ունի մահ-
մատկաների մէջ՝ «մահը», եւ «առ հռով-
մէացիսն, որ աստիճ կոչի», մէջ մօտ իրը զոյու-
թիւն չի ունեցել, գոնէ Միոհթար Գօշի կար-
ծիքով: Ասկայն զրա փոխարէն Միոհթար Գօշի

¹ Համբական կոյոր Յուստինիանոսի XXI Novella. De Armeniis, ut et illi per omnia Romanorum reges sequantur.

² Դաման եւ առեւանգումն մասին ու եղի միջնադասն
մէր աշխատ: Առեւանգումն եւ զնումն առանձնա-
թիւն: Առեւանգումն Հանդիս՝ գիր XII, էր. 40-81.
թիւբից. 1905 թ.:

առաջ է բերում այն փաստը, թե ամուսնն
թէեւ չի հատուցանում կնոջ համար օրոշ զին,
բայց տալիս է զանազան իրեր, ընծաներ, որ
“Երես” պես անոն կռւեն. (I Ա., դԼ. Ճիւ):
Դա ուրիշ ոչինչ է, եթէ ոչ մի մացորդ վա-
ղոց ի վեր գոյութիւն ունեցող սովորութեան,
այն է կնոջ գնման. դա ժամանակների ըն-
թացքում զարգացած մի նոր ծէս է, որ միայն
յիշեցնում է այդ հին գործողութիւնն եւ սե-
րունդէ սերունդ անցնելով այլափառուել է
ու դարձել լոկ մի արտաքին ձեւականութիւն:

Երբ ամուսնութեան կարգը անցաւ եկե-
ղեցական դասի իրաւասութեանը, այն ժամանակ
եկեղեցին սրբագործեց այն բոլոր ծէսերն ու
սովորութիւնները, որոնք դարերի ընթացքում
արմատացել էին ժողովրդի զանազան խաւերում:
Ամուսնութեան կանխօրէն անհրաժեշտ ծէսերից
մէկն էլ նշանագրութիւնն է, որ նմանապէս
սրբագործուած է եկեղեցու կողմից: “Նշանա-
գրութիւնը՝ դա նախին գրաւականն է, առ-
հաւատչեան, “բէհը”, որ արևում” է հարսնա-
ցուի համար եւ այդպիսով կնքում է ապագայ
ամուսնութեան դաշնորդ: Դատաստանագրքի
մէջ ամուսնութեան զուգման այս նշանակալից
սովորութեանը ու մի առանձին յօդուած չէ
յատկացուած: Անաւանդ ուս զարմունալի է,
քանի որ նշանագրութիւնն մինչեւ օրս մեր
ժողովրդի մէջ աւելի նշանաւոր եւ լորջ քայլ
է համարում ու աւելի խորհրդաւոր, քան
պատկագրութիւնը: Կոյն իսկ հայոց եկեղեցին

էլ, եթէ ոչ աւելի մեծ նշանակութիւն է տալիս, զոնէ հաւասար տեղ է նուիրում նշանադրութեանը պատկադրութեան հետ միասին։ Առկայն դատաստանակը ըստի հետեւեալ խօսքերը՝ “ովք միանգամ խառնալ աղջկունք են և զագեալ զանիցն” . . . (I, գլ. ԺԱ) մեզ կոզմիակի կերպով ենթադրել են տալիս, որ նշանադրութիւնն երես մասերից էր բազկացած էւ-էւ և ու-ու-ու յատուկ ծէսերից, այսինքն աղջիկը իսկապէս աղջկոյ ծնողները, սկզբում տալիս են միմիայն իւստ տղայի ծնողներին, թէ համաձայն են իրենց դռաստրը տալ նոյս հարանութեան, և առա օրոշ միջոցից յետոյ տեղի էր ունենում իսկական նշանադրութիւն վկաների ներկայութեամբ ու քահանայի որ շնութեամբ, որով մի տեսակ դաշնիք էր կնքւում. երեսի սրան է վերապահում Ախիթար Գոշը՝ զուգեալ, բառը՝ Այսօր իսկ մեր հասարակ ժողովրդի մէջ նոյն սովորութիւնը կայ, որ նշանադրութիւնն երկու վերայիշեալ դործողութիւնների նման ձեւերով է կատարուում։ Բայց Ախիթարը Գոշը, ինչպէս երեսում է, այդ ձեւերին միատեսակ նշանակութիւն է տալիս, որովհետեւ մի փաքը յետոյ (նոյն ՌԱ գլ.) ատում է. զզուգեալն եւ զիսօսեալն մի համարի։

Դասանակը այլ հետաքրքիր կետի, թէ ինչ պայմաններում կարող է տեղի ունենալ ամուսնութեան զուգումն ըստ Ախիթար Գոշի՝ կախ եւ առաջ վերցնենք հանունիւն հարցը, որ ամենակարեւոր պայմանն է ամուս-

Նական կենաքի ընդունակութեան համար։ Դաստիառանագիրը ուշադրութեան է առել այդ հարցը, բայց առարօդնեակ ձեւագ։ Ամուսութեան առաջնութեանն է, որ այդն պէտք է երեց լինի, իսկ կինը կրտսեր ողովէս ՚ի սաեղծմանն ցուցաւ նախաստեղծիցն։ (I. զԼ. Ե)։ Առկայն դաստիառանագիրը չի որոշում, թէ ինչ հաստկում կամ մաստորապէս ինչ տարիքում կարելի է ամռանացուներին հասանացած համարել եւ որեմն թոյլ տուլ պահուելու։ Դրաւ մախարէն Մխիթարյան Գօշը ձեւակերպում է իւր օրօնումը շատ առաջական կերպով։ ազայոց պատկ մի ոք իշխուցէ դնել մինչեւ ՚ի շախ հասեալ զհաճոյս իւրեանց իմասցին։ (I. զԼ. ՊԱ)։ Հակառակ գեպքում՝ ամռանացնող քահանային ոտհմանում է 100 դրամ տոքանիք, նաև լուծումն հոգեւորական կոչումից։ Այս յօդուածին, որ Մխիթար Գօշը վերցրել է Ա. Բարսեղ Անարտուց ՄՃԸ կանոնից, շատ նման է նաև Դաստիառանագրը ՇՃԸ յօդուածը (I. մաս), որի մկղբում առուած է։ ՚կանոնական հրամանաւ ազայոց պատկ ոչ օրհել մինչեւ ՚ի զիտել զկարիս բնութեան։ Կմանապէս եթէ կինն լինի՝ անկատար, այսինքն ամռանութեան համար անհատուն, իսկ այրը՝ կատարեալ։ զաեւս համարւում է անվաւեր եւ այդ առմիւս հմանում են խիստ պատիժներ։

Աի այլ տեղ, այսինքն Կախազրութեան է զբառում Մխիթար Գօշը ասում է։ ՚Զի երից

ամաց մանուկների ՚ի խոսք լիներ, եւ եօթն ամաց
ուսումն ուսանի եւ երեքտասառն ամացն սեր-
մանէ մանուկն, գտնում է ամսանութեան հա-
մար չափահաս, որովհետեւ այստեղ կոյ ա-
մուսանեկան կարողութեան, առնական յարակ-
ցոթեան ընդունակութեան պատճ: թէ այդ
որոշումը տղայի հասունացած տարիքին է վե-
րաբերում պարզ երեւում է հետեւեալ խօս-
քերից. ՚իսկ հասակ որդեննութեան (այսինքն
13 տարեկ.) հաւատարիմ լիցի ՚ի տուրեւառու-
թեան վաճառաց. զի թէ զանձն իւր եւ զսերմ
վաճառել կնոջ եւ դիմին դնել յամուսնութիւն
հաւատարիմ է, նոյնպէս հաւատարիմ լիցի ՚ի
տուր եւ տու վաճառաց” (Կախաղը. գլ. 1):
Եւ եթէ ոյստեղ տղայի համար ամուսնուկան
չափահասութիւնը որոշում է 13 տարեկան,
աղջկայ համար պէտք է լինէր մատաւորապէս
10—11—12 տարեկան: Բայց եւ ոյնպէս
Դատաստանագրքի մէջ մի ուրիշ տեղ գտնում
ենք ակնարկ, որով հեղինակը կարծես որդում
է հասկացնել, որ չափահասութեան համար
առջարարար եարիձն 18 տարեկան, իսկ աղջիկը
15 տարեկան պէտք է լինի ամուսնութեան առեն
(I Ա., գլ. Փ.):

Ամուսնուկան տարիքների օրինական չափա-
հասութեան վերաբերեալ այդ իրար հակասող
որոշումները ընդհանրապէս բղխում են հայ-
կական իրաւունքի առանձնայատուկ բնութից
եւ մասնաւորապէս հետեւոնք են Ախիթար
գոշի ձեռքի տակ եղած տարրեր գոյն կրող

իրաւաբանական աղքիւրների։ Այ կողմից՝ տեսնում ենք սովորութական իրաւունքը, որով տակաւին մինչեւ օրս էլ հայ ժողովրդի մէջ սովորական բան է համարում 14—12 տարեկան տղայի և 13—10 տարեկան աղջկայ ամուսնութիւնը, իսկ միւս կողմից կանոնական իրաւունքի և հայրապետական կարգադրութիւնների ազդեցութիւնները, որոնք սովորաբար արգելում էին փոքրահասակ ամուսնութիւններ, հիմունքով այն սկզբունքի վրայ, որ ամուսնութեան ու ընտանեկան կեանքի մէջ մանելու համար պահանջում է ոչ միայն վիզիեկան հասունութիւն ու զարգացումն, այլ և մատաւորաբարյական։

Յամենայն դէպս, թում է, որ Ախիթար Գօշը հասունութեան հարցի անհրաժեշտ ու նպատակայարմար լուծումն վերապահել էր տեղական աշխարհագրական ու սոցիալական պայմաններին, մասաւանդ եթէ ի նկատի առնենք հայ ժողովրդի ցրուած ազգաբնակութիւնն եւ նրա երկրի տարբեր բնաւորութիւն կրող գիրքն ու կրիման, որոնցից մեծ կախումն ունի մարդկանց վիզիեկական զարգացումն։

Այնուհետեւ նշանակութիւն ունի ամուսնութեան համար վերադարձ համաձայնութեան հարցը — consensus nuptialis. Կախ քան պատկուիլը ապագայ ամուսնուները իրար պէտք է տեսնեն, որպէս զի տարաձայնութիւններ ցինին եւ այնուհետեւ ըստ վերադարձ հաւանութեան կարող են պատկուիլ (I Ա., գլ. Պ.Ա.).

“ մէ պատկիլ առանց զմիմեանս տեսանելոյ ։ . . .
 Նաև մի այլ տեղ ։ Եւ կամք պսակել ։ այսինքն
 փոխադարձ կամքով ։ թէեւ Մինիթար Գոշը իւր
 դատաստանագրքի մէջ ծնողների համաձայնու-
 թեան վերաբերմամբ ոչ մի առանձին որոշում
 չի կայացնում, բայց եւ այնպէս հայ եկեղեցա-
 կան ժողովների որոշմանց ազգեցութեան ներքոյ,
 նա տեղ տեղ կողմնակի կերպով մացնում է իւր
 դատաստանագրքի մէջ եկեղեցական կանոններից
 ոգտուելիս, նաև սուրբ Հայրերի կարծիքների
 համապատասխան՝ ամուսնացողների ծնողների
 կանխակալ համաձայնութեան անհրաժեշտու-
 թիւն։ Ապա թէ երիցու ուրոք գազա պսակ
 իցեւ եղեալ առանց հօր եւ մօր ազգիանն ։ . . .
 (1 մ., դԼ. ՊԶ): Աւելորդ չի լինիլ այստեղ
 շեշտել, որ Մինիթար Գոշը չի որոշում պար-
 զուէն, թէ ամուսնացող կողմերը ինչ պայման-
 ներում եւ ինչ ձեւով պէտք է փոխադարձ
 համաձայնութեան մասին իրենց հաւատութիւնը
 արտայայտեն։ Ամեաւանդ դա անհրաժեշտ էր
 իմանալ, երբ ի նկատի առնենք հայկական ըն-
 տանիքի կազմը, նահապետական սկզբունքը,
 ուր հօր՝ ընտանիքի անտիրով՝ իշխանութիւնը,
 նման հոռոմեական patria potestas-ին տարած-
 ւում էր բոլոր ստորագրեալ անդամների վրայ։
 Այսպիսի պայմաններում ընտանիքի հօր
 կամքն էր որոշելու իւր զաւակների բախտը ա-
 պադայ ամուսնութեան նկատմամբ։ Մինչդեռ
 դատաստանագիրքը չի պարզում, թէ ամու-
 սական հարցերում ընտանիքի հօր իրաւունքը

շաւակների կողմից սահմանափակումը էր,
թէ ոչ:

Ամուսնութեան հետեւանքը որդենու-
թիւն է: Աւստի պարզ է, որ շատ տեղերում
օրէնսգրութիւնը, աչքի առաջ ունենալով այդ
հանգամանքը, ձգտում է նաև հոգ առնել
ապագայ սերնդի ֆիզիկական առողջութեան
մասին: Խսկ դա հնարաւոր է յաջողեցնել, երբ
ծնողներն էլ ֆիզիկապէս առողջ են ու զերծ
որեւէ ախտերից: Այդ հիման վրայ դատաս-
տանագիրքը որոշ սահմանափակումներ է դնում
ամուսնուցողների նկատմամբ, եթէ սորա այն-
պիսի ֆիզիկական արտաներ ունեն, որոնք կա-
րող են ազդել նաև ապագայ սերնդի վրայ:
Այդ արտաները, որոնց մի առ մի յիշում է
Միհիթար Գոշը (I Աս, գլ. 28, 29), կարելի
է երկու խմբի բաժանել:

- Տ-Ե-Հ-Ն-Ի-Ւ- Ե-Խ-Ե-Շ- ուրուկ, բորոտ եւ
ընդհանրապէս “ցաւագին ու ախտաժէտ” հի-
մանդութեանց տէր անձանց միանցամայն ար-
դերում է պատկռիլ, “զի մի ախտն արտա-
ծեցի եւ ՚ի ծնունդն” (I Աս, գլ. 28):

Բ-Ե-Հ-Ն-Պ-Ա- անձերի ամուսնութիւնն
զրում է որոշ սահմանափակումների մէջ.

1. Կ-Չ-Շ, թէ կին եւ թէ այր, եթէ որեւէ
“ուսման եւ կամ արուեստի կամ այլոց հար-
կաւորաց (մասնաւորաց)՝ տէր լինելով, ըն-
դունակ են անխափան վարել ամուսնական
կեանքը, կարող են պատկռիլ:

2. Երիշ - ամուսնակալ է այս աղջիկը իրաւունք չունի ամուսնակալ, որովհետեւ նա անընդունակ կը լինի մանուկ աննել ու կրթել եւ ընտանիք կարգաւորել. կոյր աղամարդը, եթէ ժուժկալ է, կարող է պահպանիլ, որովհետեւ ամուսնութեան այսպիսի դեպքում կինը կարող է ընտանիքն կառավարել ու հոգ տանել ընտանեկան կեանքի մասին:

3. Խոսւ, թէ կին եւ թէ աղամարդ, եթէ իւրաքանչիւրը օրանցից ու շիմ է եւ հաւանում են իրար, կարող են ամուսնակալ:

4. Հուշ, թէ կին եւ թէ այլը, “ընդ անասունս համարեալ”, միանդ ամայն զրկուած են ամուսնութեան իրաւունքից:

Ի վերջոյ մնում է մեղ կանգ առնել մի այլ նշանաւոր հարցի վրայ, որ միշտ զանազան ժողովրդների օրէնսդրութիւնների մէջ տարածայնութիւնների առիթ է եղել ամուսնութեան օրինաւորութեան կամ ապօրինութեան մասին, այն է ազգակցական աստիճանների հասութիւնը: Թէեւ իսկապէս այդ հարցը աւելի շուտով վերաբերում է կանոնական եւ ոչ թէ քաղաքացիական իրաւունքին, բայց եւ այնպէս, որպէս զի մեղ աւելի պարզ ու լրիւ պատկերացնենք Միսիթար Գոշի հայեացքը ամուսնական իրաւունքի մասին, կարեւոր սեպեցինք գոնէ համառօտքէն տեսութեան առնել այդ հետաքրքիր հարցը:

Միսիթար Գոշը իւր դատաստանագրում, ինչպէս եւ միշտ, այս հարցումն էլ անօրոշ ու

մըթին կերպով է արտայայտում։ Դաստանանաւ-
դրքի համաձայն ամուսնութիւնը մերձաւոր ազ-
գականների մէջ վեասանար է համարւում։
“բայց եթէ արեան յարին ոչ տաս խառնիլ
որ մինչեւ անոն մերձաւորութեան սպառի”
(I Ա., ՃԸ), այսինքն ամուսնացողների միջեւ
շնորի ազգակցութեան անուն, եւ կամ “բայց
մանաւանդ առաւելագօյն զգուշանալ յանի-
ծեայ ամուսնութենէ մեռձաւորաց, որ ազգաւ-
մուսաւորութիւնն է եւ կործանին յանիքան չարիս”
(անդ)։ Ըստ դաստանանացըքի թէ խնամու-
թեան եւ թէ տոհնակցութեան ճիւղագրու-
թեան մէջ պահպանում է միեւնոյն թիւն,
շհառութեան առաջնաններն որոշելու համար
խնամէական շհառութեան առաջնանները ա-
րիւնակցականի հետ այդ աեսակ միացնելը Միօի-
թար Գոշը փառատրանում է հետեւեալ կեր-
պով։ “Եւ թէ որէնք եւ կանոնք զինամիս ոչ
յիշեն — յաղագս զմի ցուցանելոյ որինակ
նման այլոցն բաժանել ծննդօք. զի զայս ասէ
օրէնքն՝ երկուս քորս ոչ առնուլ, եւ կանոնք
զգող կնոջ յընտանութիւն առն փոխել ասեն։
Աւստի յայտ է՝ զի այսպէս ամենայն օրինակաւ-
խնամիք յընտանութիւն փոխին եւ ըստ այլոց
մերձաւորաց ծննդօք զառանին։ Եւ արդ՝ ըստ
օրինաց եւ կանոնաց այսպէս զուգին, թէ եղ-
բարց ծնունդը իցն եւ թէ այլոց զի առաջին
— ծնողքն ՚ի թիւ ոչ անկանին, զի վասն այն
իսկ զարմ ասէ չորրորդ եւ կամ հինգ երրորդ։
(I Ա., ԳԼ. ՃԸ)։

Ախիթար Գօշի ճիւղագրութեան եղանակը
հասկանալու համար անհրաժեշտ է ուշագրու-
թեան առնել հետեւեալ կէտերը . “զի որպէս
հրամայեցաւ յօրինացն զորբորդն առնուլ հին-
գերորդին, զի յորժամ առցէ, մնացէ երրորդն . .
կամ “այսպէս ամենայն խնամութիւնն այնօքիկ
լինցին, զի ’ի լինելն մնայ երեքն կամ չորս . .
և վերջապէս “զերբորդ թաղով ’ի միջոցին
զորբորդ հրամայէ առնուլ” (I Ա., ՃԹ) : Այս
բոլոր գեպերում չեն հաշում ծնողները .
“ծնողքն ’ի թիւ չէ անկանին . .” Աւրեմն ըստ
Միհիթար Գօշի երկու ամռանացողների միջեւ
պէտք է մնայ առնազն Յ աստիճան և արդ
Յ միջին աստիճաններին յետեւող զարմը ար-
դէն կը լինի շորբորդ զարմ, որ եւ կարող է
ամռանանալ հինգերորդ զարմի հետ : Միեւնոյն
յօդուածում Միհիթար Գօշն ակնարկում է, որ
շատերն անտեղեակ լինելով չհասութեան վե-
րաբերեալ կանոններին, պահանջում են, թէ
“որքան ’ի միոջէ իցէ կողմանէ շորբորդն կամ
հինգերորդն զնոյն եւ ’ի միւսմէ պահանջնն ’ի
կողմանէ . .”

Ինչպէս տեսնում ենք, Միհիթար Գօշը
ճիւղագրութիւնը հաշուելիս իւրաքանչիւր զար-
մը մի ծնունդ կամ աստիճան է համարում,
միանգամայն հոմանիշ հառվմէական ձեւին : Պա-
րագայայտ է նաեւ այն նախադասութիւնից, որ
նա շեշտում է, թէ ամռանական զորդման
նկատմամբ իր սահմանած կանոնները խմբագրել
է հետեւողութեամբ նախկին եկեղեցական կա-

Նուերի. “գիտելի է զի կանոնք հրամայէ” մի ոք իշխեցէ խնամութիւն առնել մինչևւ ’ի չորրորդ եւ ’ի հինգերորդ զարմ զնոցն իսկ զօրինացն առէ, զի զերբարդն ծնունդն զօր հրամայէ առնուլ եւ որ առնու լինի հինգերորդ, (I Ա. ՃԹ.): Աերոյիշեալ օրինակներից պարզ է, որ Ախիմար դօշն ընդունում է ամուսնութիւնն ազգակցութեան 5-րդ աստիճանում:

Արդ գառնանք Հասութեան հարցին խորի ազգականների վերաբերմամբ։ Ահա թէ ինչպէս է պարզաբանուում այդ հարցը Պատաստանագրքի մէջ։ Եթէ պատահի առնուլ կին, որն արդէն ունի դռւստր կամ ուստր, եւ եթէ այդ ամուսնութիւնից յետոյ առաջանայ նոր ծնունդ, այն ժամանակ խորի զաւակները (առաջինի դռւստրը եւ վերջին ծնունդը) իրաւունք չունեն ամուսնանալու։ Եւ այսպէս հետագայ ծնունդները՝ այսինքն խորի ազգականները թէ առաջինի դռւստրից (ուստրից) եւ թէ սրա մօր վերջին ամուսնութիւնից առաջ եկած սերունդը Յ աստիճան անկարող են իրար հետ ամուսնանալ։ Միմիայն սկսած չորրորդ աստիճանից հաս է համարուում ամուսնութիւնն (I Ա. ԳԼ. ՃԲ.): Խսկ խորի ծնունդներից առաջացած հարազատ զաւակների ծնունդները ամուսնանալիս Պատաստանագրքի համաձայն ենթարկուում են հաս-չհասական վերը արծարծած ընդհանուր կանոններին, այն է 5-րդ աստիճանի հասութեան։

Այստեղ աւելորդ չի լինիլ Հասութեան մի հետաքրքիր օրինակ էլ յիշատակել, որ վեր-

ցուած է թաղեսոս առաջեալին վերադրած կանոններից։ Այ մօր կամով անսուած, թէեւ իրարից օտար, անձինք (որոնցից մէկը 'ի հարկէ այդ մօր հարազատ զաւակն է) իրաւունք չունեն միմիանց հետ պատկուելու։ Ուրեմն ըստ Մխիթար Պ. աշխատ այսպէս անուանած “կամոնեղբայր” ու ՔՄՐԿ համարւում են հոգեւոր աղքականներ, որոնք ամուսնութեան հարցում ենթարկւում են նմանապէս շհասոթեան ընդհանուր կանոններին (I Ա., Պ.Բ.)։

Անրոյիշեալ բոլոր յօդուածները դիմելիս, աչքի է զարնում այն փասոր, որ Դատաստանագիրքը շատ մեղմ է նայում շհասոթեան հարցին, թոյլատրելով ամուսնութիւնն հ-րդ աստիճանում։ Մինչդեռ Կերսէս Շնորհալին, որ ժամանակակից էր Մխիթար Պ. օչին, իւր “Ընդհանրականին”, մէջ պահանջում է երկու կողմից չորս-չորս աստիճանների արգելումն, հետեւապէս այստեղ ամուսնութեան հասոթիւնը օրինուոր էր համարւում 10-րդ աստիճանում։ Կերսէս Շնորհալին թերեւս հոռվմէական եկեղեցական կանոնների աղքեցութեան ներքոյ էր գտնւում։ իսկ Մխիթար Պ. օչի համար պէտք է ասել, որ նա ամուսնուկան հաս-շհասոթեան հարցի նկատմամբ օգտուել է բացառապէս Շահապիվանի ու Պարտաւի ժողովների կանոններից։ Եւ եթէ համեմատենք Պատաստանագրքի յօդուածները արինակցութեան շհասոթեան վերաբերմամբ վերոյիշեալ ժողովների կանոնների հետ, նրանց

մէջ մեծ նմանութիւն կը աեսնենք : Ըսհապիւ-
վանի ժողովն ընդունում է չհասութիւնն մինչեւ
չորրորդ աստիճան , այսինքն արգ ելում է
Յ աստիճան . “զայլ ոք յազգի անտի իւրում
մինչեւ ’ի չորրորդ ծնունդն իւր կին զօք մի
իշխեցէ տանել . . . ” (Ժ.Գ. կան.) : Պարտաւի-
ժողովի ԺԶ կանոնը սահմանում է . “յայս
յետէ ’ի ցորրորդ զարմն մի իշխեցեն ամօւս-
նութեամբ զուգել ” :

IV.

Ամուսնութիւն լույսում :

Ամուսնութիւն ընդհանրապէս կարող է
լուծուիլ կամ բնակաչու կամ առանցքուն
միջոցով :

Բնական լուծումն աեղի է ունենում , երբ
ամուսիններից մէկի գոյութիւնն իրականացնէ
վերջացած է : Այսուղ, նախ եւ առաջ՝

¹ Ըսհապիւվանի , Պարտաւի եւ մասնամբ դաւ ինի
ժողովների վերջնելուն իսկանեների առարկը խմբացրու-
թիւնների ընթերցման աւ ըմբռնման մասին առև մանրա-
մասու .

1. Արիստուկիս Եպու . Ակդրակեան՝ Ամուսնութիւն
խնդիրներ . 1891 թ . թիվ իզզ . եր . 35—50 .

2. Պարբիկէ Առաջելեան՝ Ամուսնութիւն առարկու-
ամինքներ . 1894 . թագու . եր . 25—37 .

3. Արտէն Այրու . Կառնեան՝ Ամուսնութիւն եւ ա-
մուսալու մաս թիւ . 1904 . Ալեքսանդրապոլ . երես 25—29 .

4. Ասհամ Այրու . Բառառամասն՝ Ամուսնութիւն
“Պարբ” . 1880 . Կայերակեր Դեկանութիւն . թիվ իզզ .

5. Ակնիք-թանգեան՝ Հայոց եկեղեցական իրա-
ւունքներ . 1903 . Եւր չի .

Հանձնվ ամուսնութիւնն ինքն ըստ նկրեան լուծ-
ուում է : Միսիթար Գօշը իւր Պատառատանագրի
մէջ առանձնապէս ոչ մի տեղ չի խօսում, թէ
մահաւամբ վերջանում է ամուսնութիւնն եւ եթէ
վերջանում է, քանի Ժամանակից յետոյ այրին
իրաւունք ունի վերստին պսակուելու: Թերեւս
այդ լուսթիւնն բացարելի է նրանով, որ ա-
մուսնութեան այդ տեսակ լուծումն առանց այն
էլ պարզ է եւ կամ՝ սա աւելի հաւանականն է՝
որ այդ հարցի վերարերմամբ արդէն վազուց ի
վեր հայ եկեղեցին վարուում էր իւր նախա-
հայրերի որոշումներով: Ասկայն մի տեղ
(I, գլ. ժգ.) Մի. Գօշը ասում է. եթէ այրը
վաճառականական կամ այլ գործերով ճանա-
պարհուել է սատր երկիր եւ այնանդ մեռել,
նրա կինն միմիպյն Շ տարուց յետոյ իրաւունք
ունի ամուսնանայու: Հետեւապէս այդ Ժամանա-
կուայ ընթացքում նախկին ամուսնութիւնն,
նոյն իսկ մարդու մահուամբ յընթացս Շ տարու-
թիւնիւ: Կերպով պահպանում է իւր գոյու-
թիւնը:

Երկրորդ՝ պէտք է 'ի նկատի առնել ա-
մուսնիներից մէկի անդադան: Անհետացում
կարող է կատարուել կամ գերութեամբ եւ
կամ սատր երկրներ գնալով, ուր մեռմ են
առանց վերադառնալու եւ իրենց գոյութեան
մասին ոչ մի տեղեկութիւն չեն տալիս: Երբ
ամուսնիներից մէկը գերի է ընկել, միւսը պար-
տաւոր է յընթացս Շ տարու ոչ միայն սպասել,
այլ եւ որոնել, ամեն ճիզ թափել միւսին

գանելու եւ ազատելու եթէ 7 տարուայ ընթացքում շվերադարձու գերին, այն ժամանակ ամուսնութիւնը լուծուած է համարւում։ Անդ շին դէպքում պահպանում է նաև երկու կողմերի համաձայնութեան անհրաժեշտութիւնն։ օրինակ, եթէ կինն է գերի տարուել, ամուսինն 7 տարի ապարդին սպասելուց յետոյ կարող է լուծել ամուսնութիւնն եւ նորոգ պսակուիլ ուրիշի հետ միմիայն իւր նախընին կնոջ ծնողների համաձայնութեամբ։ Կոյնը կատարւում է եւ հակառակ կողմի համար, երբ գերի է ընկել այրը։ (I, գլ. Է, ՃՊ։)

Երբ այրը որեւէ անհատական գործերով գնացել է օտար երկիր եւ անտեղ պսակուել, եւ կինը 7 տարի սպասելուց յետոյ, իմանում է այդ, եւ եթէ հաստատում է, որ այրը այլ եւս վերադառնալու մասցը թիւն չունի, այն ժամանակ առաջին ամուսնութիւնն լուծում է եւ կինը իրաւունք ունի նոր ամուսին վերցնելու։ (I, գլ. ԺԲ։)

Դառնանք երկրորդ կետին՝ առանցը նիւն երբ ամուսնութիւնն լուծում է երկու կողմերի, ներկայութեամբ։ Այս դէպքում կարող են դեր խաղալ հետեւեալ հանգամանքները, որոնք կազմում են լուծման հիմք։

1. Փ-ի-ր-ո-ր-ի Հ-ա-ր-յ-ա-յ-ն-ո-ր-ի-ր ամուսնութիւն լուծելը Ախիմիթար Գոշը չելնդունում։ Այս կետում նա միանգամայն եկեղեցական օրէնքների ազգեցութեան ներփայ է։ Եւ եթէ նա ըն-

զունում՝ և փոխադարձ համաձայնութեան սկզբունքը ապահարզանի մէջ, այն էլ այնպիսի պայմաններում, երբ այդ լուծումն ինքն ըստ ինքեան դատաստանագրքի յօդուածների հիման վրայ կարող է տեղի ունենալ։ Յիշաւի, զբեթէ այն բոլոր յօդուածները, որոնք մանրամասնորէն որոշում են, թէ ինչ պատճառներից ու հիմքերից կարող են ամուսնութիւնները այլ եւ կնօշ ներկայութեամբ կազմալոց լինել, պարունակում են իրենց մէջ նաև մի կէտ, որ այդ ապահարզանն պէտք է փոխադարձ համաձայնութեամբ լինի։ Այսուղ կարծես մի փոքր հակասութիւն է առաջ գոյիս։ Մի կողմից՝ հիմնական պատճառներ, որոնք ըստ որէնքի թոյլատրում են ապահարզան, միւս կողմից՝ մոխադարձ համաձայնութեան անհրաժեշտութիւնն, որը ուժէ չկայանայ, ուրեմն չնայած ապահարզանի իրական հիմքերի գոյութեանը, լուծման հարցն ինքն ըստ ինքեան առաջալուում է ու անհետեւամք մնում։

2. Օրէն-ի-ու-ու-նէ, որոց գոյութեամբ ամուսնական կապակցութիւնը դառնում է անսպասակ ու միանգամայն վետակար ու միայն երկու կողմերի այլ եւ ապադայ ծնունդների համար։ Առաջ բերենք այն օրինակները, որոնց յիշում է դատաստանագիրքը։

ա. Առն-ի-ու-ու-նէ-բ-նէ-ն. երբ ամուսինն անընդունակ է լինում կնօշ կառութիւնն խախտել եւ փիզիկապէս զորկ է առնական ընդունակութիւնից (I, զլ. եւ ՀԶ.)։

բ. Զանազան պարունակի հիմքնեւուն
— նույն ունաւուն . այսահարումն , որդոգութիւն ,
բորստութիւն , հաշմութիւն եւ այլն : Այս հան-
գամանըներում Դատաստանագիրքը երկու մո-
մենտ է ի նկատի առնում . արդեօք ախտը
երեւան է եկել պատկից յետոյ , թէ գոյութիւն
է ունեցել պատկից առաջ ու ծածկուել ա-
մասնացող կողմից : Առաջին գեղքերում հի-
ւանդը պէտք է թժշկուի եւ միւս կողմը Շա-
սպասի : Եթէ այդ ժամանակամիջացում հիւանդը
շառողթացաւ , կողակիցը լուծում է փոխադարձ
համաձայնութեամբ պատկը եւ բաժանուողի
թոյլուութեամբ կարող է մի ուրիշի հետ պատ-
կուիլ : Այն զեղքերում , երբ ծածկած ախտը
երեւան է գալիս պատկից յետոյ , առողջ կողմը
իրաւունք ունի ապահարզան պահանջելու եւ
առանց սպասելու հիւանդի թժշկուելուն , վերս-
տին ինքնակամ ամունանալ (1, գլ. Զ. Հ. 21:)

գ. Աշուննեան : Ամութեան գեղքում երբ
ձեռնարկած թժշկական միջացները ի դերեւ են
ելքում , առ նուազն Շարի սպասելուց յետոյ
կարող են բաժանուել : Կինը կարող է նորից
պատկուել , հակառակ գեղքում պէտք է ապրի ,
որպէս այրի : Նոյնն է վերաբերում նաեւ մար-
դուն : Ապահարզանն անկարելին է , “ Եթէ կան-
խաւ գիտասցէ զամյութիւնն եւ տուժանօք առ-
նուցու ցանկութեամբ , մի լիցի մինչ ՚ի մա՞
մեկնիլ : ” Դատաստանագրքի հեղինակը , հիմ-
նուելով . այն վճռի վրայ , որ “ Աբարչին է
զբնութեան աալ զծնունդ ” , փորձում է հաշ-

աեցնել երկու կողմերը իրականութեան հետ եւ խորհուրդ է առլիս շարձակել կինը։ Հետաքրքիրն այն է, որ Միսիթար Գօշը ամլութեան պատճառները տեսնում է, երեւի հետեւելով ժաղացդական սնոտիապաշտութիւններին, զրեթէ միշտ նորդ անձնաւորութեան մէջ (I, գլ. Ճ, 211, Պ.Պ.)։

Գ. ԶՀԱՐԴՆԻՆԻՆ։ Երբ ոչ անդիտանալով, այլ յատառութեամբ պատկուել են այնպիսի պայմաններում, որոնք չեն համապատասխանում դաստառատանադ լրի օրոշումներին ազգակցութեան ու խորմէութեան առարկանների նկատմամբ։ պատկը անվաւեր է համարում եւ պահանջում է լուծումն։ Մանաւանդ առաւել եւս Միսիթար Գօշը պահանջում է քանդել ամուսնութիւնն։ «թէ երկու ՚ի մի կողմանէ իցէ եւ մի ՚ի միոյ եւ թէ մին ՚ի միոյ կողմանէ իցէ, մին ՚ի միոյ» (I, գլ. ՃԹ)։

Ե. ՈՒՐԴՅՆԻՆԻՆ ԻՆ ՀԵՐԵՎԵԼԻՆ-ՇՆ-ՆԻՆ. գորա այնպիսի յատկութիւններ են, որոնք անհնար են կացուցանում արանց ու կանանց փոխադարձ ընտանեկան յարաբերութիւններն, որովհետեւ նրանք ըստ Միսիթար Գօշի «պատրեալ ՚ի սատանայէ եւ ՚ի նորմն արբանեակաց» են։ Կինն իրաւոնք շոնի ապրելու իւր ուրացող ամուսնու հետ, թեկուզ վերջինս բռնի ոյժով սախու այդ անել։ Հետեւապէս լուծում է ամուսնութիւնն։ «Ամանապէս կնոշ ուրացութեան ժամանակ պէտք է վարուի մարդք։ Աերայիշեալից տրամաբանօրէն կարելի է եղբակացնել, որ ըստ

Միավոր գոշի անվաւեր են ճանաչելու քրիստոնեայի եւ ռուսականությի միջեւ ամուսնութիւնն (I, գլ. Ճ. Զ):

Յ. Առաջապես պատճենութեալ շարքին ենք դասում այն բոլոր գեպքերը, որոնք անձնական բնույթից ու առանձնայատկութիւններից են առաջանում: Արակը ներքին բնաւորութիւնն են կրում եւ հետեւեալներն են:

Ա. Փակագիր՝ ուղարկութեան, որին Միավոր գոշը “դիւական ախտ” անունն է տալիս: Այսուեղ էլ երկու մամևնուն է նկատի առնելում: Եթէ ատելութեան սկիզբը գոյութիւնն է ունեցել տակաւին նախ քան ամուսնութիւնն եւ մարդու կողմից է, որ ոչ կամլցի յարմարիլ ընդ նման, քակաւում է ամուսնութիւնն “զինի բազում” խրատու: Եւ յանդիմանութեան: Այս մարդոյս բաժանումից յետոյ իրաւունք չունի վերապին ամուսնանալու: Կայնն է եւ կնոջ վերաբերմամբ: Եթէ որա կողմից լինի ատելութեան ախտը, նմանապէս զրկւում է երկրորդ անգամ պատկուելու իրաւունքից: Բայց երբ “դիւական ախտը” առաջանայ պատկից կամ որդի ունենալոց յետոյ, պէտք է աշխատել “խրատիւք ու յանդիմանութեամբ” սանձահարել եւ երբ սպարգիւն լինի, այն ժամանակ լուծել ամուսնութիւնն: Եթէ այսն էր մեղաւոր, իրաւունք ունի ամուսնութեան քակաւումից յետոյ վերապին պատկուիլ միմիւայն նախկին կնոջ թոյլաւութեամբ: Նմանապէս ապահարդանի շարժառիթը եթէ կնոջ կողմից էր, վերջինս կարող է ա-

մասնանալ միայն իւր նախկին ամուսուութեալու-
ւութեամբ (I, գլ. Ը):

բ. Անբորոյան բոր Եթէ կինն անհաւա-
տարիմ է, պոռնիկ է, ամուսինն իրաւունք ունի
արձակեց նրան: Այս բաժանումից յետոյ, կինն
անկարող է երկրորդ անդամ ամուսնալ, իսկ
այրն՝ ընդհակառակն երբ շնացողը այր մարդն
է, կինը պարտաւոր է մնալ ամուսուութեալու մօտ
“վասն իրաւունք”, թերեւս այն յոյսով, որ
գուցէ ամուսինն կարգի գայ (I, գլ. Թ): “Կոյն
անբարոյականութեան շարքին են դաւում
կնոջ կախարդութիւնն, “գեղաստութիւնն եւ
ոյլոց այսպիսեաց, շարագործութիւնն (I, գլ.
Ծ. Զ): Ամուսնու արուագիտութեան կամ ա-
նասնագիտութեան դէպքերում, կինն իրաւունք
ունի հեռանալ, թէեւ մարդու զզչմամբ կառող
է կրկին մերագառնայ ու հաշտուելով շարու-
նակել ամուսնական կեանքը: Հակառակ դէպ-
քում, մանաւանդ երբ հաշտութիւնից յետոյ
մարդը շարունակի իւր նախկին մոլութիւնները,
միանգամայն լուծում է ամուսնութիւնն (I,
գլ. ԺԱ, ՀԲ, ԴԵ): Եթէ պսակի դիշերը յայտ-
նոի, որ կինը կոյս չի եղել, այրը տէր է ար-
ձակելու կնոջ: Այս պսակի լուծմանից յետոյ,
երկու կողմերն էլ իրաւունք ունին երկրորդ ա-
մուսնութիւն մանելու: “Եւ այրն եթէ արձակէ
իշխան է առնուլ կին, եւ կինն՝ այր: զի ոչ ընդ-
որինոք առնն շնացաւ,” (I, գլ. ԻԱ):

գ. Խոսքար բնաւորութեան: Եթէ այրն
անհաշտ բնաւորութեան տէր է եւ մանաւանդ,

երբ սկսի կնոջ ռարը, ձեռքը, աչքը եւ մարմինը այլ մասերը խեղաթիւրել եւ դա յամառութեամբ շարունակելով, վտանգ է սպառնում կնոջ կեանքին, այն ժամանակ այրն շետք բազում խրատու եւ յանդիմանութեան արակւում է ամուսնութիւնից (Լ, գլ. ԺԴ):

Երբ այրմարդը առանց որեւէ պատճառի թողնում է կնոջը, անհոգ գոնուելով դէպ իւր պարտականութիւնները, կինն Շ տարի ապարդիւն համբերելուց յետոյ կարող է բաժանուել մարդուց, վերապահելով մի կողմից՝ իրեն լիակատար իրաւունք նոր ամուսնութեան եւ միւս կողմից՝ «խղճահարութիւնից» իրաւունք տալ իւր բաժանուած մարդուն ել երկրորդ անգամ պակուելու. հակառակ դէպքում՝ առանց այդ թոյլաւութեան ամուսինն անկարող է վերստին կին առնելու (Լ. գլ. ԺԵ, ՂԳ):

Մեզ արդէն յայտնի է նախընթացից, որ հայոց մէջ նշանադրութիւնն նոյն ոյժն ու զօրութիւնն ունի, ինչ որ պատկադրութիւնն: Այս հիման վրայ, նշանախաններին դասելով ամուսնացածների շարքը, հասկանալի է, որ զրեթէ նոյն կանոնները. որոնք գործադրելի են ամուսնութեանց լուծման դէպքերում, վերապահելի են նաև նշանախօսութիւնն կամ նշանադրութիւնն լուծելու համար: Յիրաւի, դատաստանագրքի մէջ բերուած են, թէեւ ոչ Ոխիթար Գօշի հեղինակած, երկու յօդուած, որոնք վերաբերում են նշանուածների բաժանմանը: Ավ բահանայի ու երեք վկայի հաստատու-

թեամբ նշան է տուել, կարող է լուծել իւր
նշանախօսութիւնն միայն այն դէպքում, երբ
հարսնացուն յայտնուի պոռնիկ կամ մարմնա-
զեղծ (I, գլ. 2է)¹: Կմանապէս, եթէ յայտ-
նուեն աղջկայ “չար գործք”, փեսացուն նախ
քան եկեղեցի մանելը, աէր է հրաժարուելու
խոպառ պսակից (I, գլ. 7է)²:

Ամուսնական լուծման հարցին վերա-
բերեալ բոլոր վերսիշեալ յօդուածները, ինչ-
պէս տեսնում ենք բաւականի աղատամիտ են
խմբագրուած ու զգալի դիւրութիւններ են
տալիս ապահարզանի համար: Մինչդեռ, ուշա-
դրութեան առնելով քրիստոնէական, մանա-
ւանդ հայ եկեղեցու ոգին, պէտք է հակառակն
սպասէինք. եւս առաւել, որ Մխիթար գոշը
ինքն էլ մի հոգեւորական էր: Ըստ հայ եկեղե-
ցու դաւանութեան, ամուսնութիւնը մի խոր-
հուրդ է, որով զուգաւորուողները պարտաւոր-
ւում են Աստուծոյ առաջ անքակա ապրել
միասին, “մի հոգի ու մի մարմին” կազմելով,
տանել ամբողջ կեանքը իւր զրկանքներով, իւր
ուրախութիւններով: Կարծես Մխիթար գոշն
էլ զգում է իւր այդ աղատամատութիւնն եւ
տեղ տեղ նցն հարցերի վերաբերմամբ, որոնց
մասին արդէն մի անգամ խօսել էր իւր յօրի-
եած յօդուածներում, դատաստանագլուխ մէջ
մացնում է ուրիշ, նման, բայց մի փոքր խիստ
խմբագրուած կանոններ, գլուխութապէս վերցրած

¹ Առաջ Բարողի Մ կանոնն:

² Առաջ Բարողի Մ կանոնն:

հայ եկեղեցական ժողովների որոշումներից։ Զոր օրինակ՝ ամլութեան հարցի վերաբերմամբ դատաստանագրքի մէջ գտնում ենք երկու յօդուած. մէկը Մխիթար Գօշինը — ժ. յօդ., եւ միւսը՝ Պ. յօդ., վերցրած Հահապիվանի ժողովի Ն-րդ կանոնից. կամ առնական անկարոզութեան մասին գտնում ենք Հ. Ն-րդ յօդ., վերցրած Ա. Ամանասի Խ. կանոնից. եւ միւսը՝ Ե-րդ յօդ., որի խմբագրութիւնն պատկանում է Մխիթար Գօշին։ Այսպիսի նման օրինակներ բաւականի շատ են, որոնց յիշատակելը աւելցորդ ենք համարում։ Այդ բոլոր դեպքերում, Մխիթար Գօշն իւր խիզճն արդարացնելու համար հարցի որոշումը վերապահում է դատաւորների անձնական կարծիքներին։ * Եւ զի յայտ արաւ ցուք, թէ կամք մեր ոչ զհակառակն կամի կանոնաց — թէ կամք լիցի դատաւորաց այլոց առնուլ ինչ ՚ի մերոցն՝ առցէ, ապա թէ ոչ կանոնք հաստատուն կացցէ։ (I, գլ. ՊԵ)։

Միւս կողմից՝ Մխիթար Գօշի օրէնքները իրենց ազտամառների հանդերձ, ապահարզանի հարցը միանգամայն ամուսինների վրախագարձ համաձայնութեանը թողնելով, մի անսակ հաշտեցնում են իրենց բովանդակութեան իմաստը եկեղեցական կանոնների հետ։ Ամուսինները կարող են քականել իրենց կապն ու կենակցութիւնը այն ժամանակ միայն, երբ նրանք բոլոր միջոցներ ձեռք էին առել իրենց կեանքը միասին շարունակելու, այսինքն իրագործելու այն, ինչ որ նրանց վրայ, իրբ պար-

տաւորեցուցիւ լուծ, զբել էր եկեղեցական խոր-
հուրդը, բայց երբ այդ բոլոր ջանքերը առար-
դիւն են անցել: Ահա այս դեպքում միայն
նշանակութիւն են ստանում դաստանագրքի
որոշումները:

Բ.

ԴՆ-Հ-Յ-Ն- Ք-Ա-Ն-Ն- :

Այն բոլոր յօդուածները, որոնք վերա-
բերում են ծնողական ու որդիական փոխա-
գարձ յարաբերութիւնների հարցին, շատ քիչ
են, եւ նշաններն էլ խիստ անբաւարար, նոյն
իսկ անորոշ կերպով են ստհմանում այդ իրա-
ւունքը: Ախսիթար Գ.օշը բազմաթիւ հարցեր,
որոնք ակամայ կարող են բարձրանալ, եթէ
քիչ թէ շատ թեթևակի քննենք ընտանիք
կազմով մեծերի ու փոքրերի իրաւունքները՝
թալնում է անշօշափելի: Արա պատճառը կա-
րելի է բացատրել միմիայն այն արտասովոր
կազմով, որը հայկական ընտանիքի յատկանիշն
է: Խնդպէս արդէն քանից յիշել ենք, հայկա-
կան ընտանիքը, նոյն իսկ մեր օրերում, ուրեմն
եւս տռաւել 7—8 դար սրանից առաջ, պահ-
պանում էր նահապետական սկզբունքների
վրայ: Տանտերը կամ տան մեծը, պապը ըն-
տանիքի ներկայացուցիւն էր, անձնական ու ըն-
շական յարաբերութիւնների լիազորը: Կա էր,
ինչպէս հռովմէ ացներն էին առում, persona
sui iuris: Ընտանիքի միւս անդամները, նոյն իսկ

արդէն հայր եղած, ամուսնացած զաւակները, դանուում էին իրենց հօր, այդ տան մեծի իրաւասութեան ներքոյ, ենթարկուում էին հօրական իրաւունքին, իշխանութեանը, patria protestasին: Ըստանիքի այդ անդամները զուրկ էին որեւէ արտաքին, սեփական իրաւունքից. սրտնը միայն, բայ հռովմէական իրաւունքի, persona alieni iuris էին, այսինքն ուրիշի իրաւունքի՝ ներկայ դէպքում տան հօր, պապի իրաւունքի՝ ներքոյ գանուած անձեր: Այսպիսի ընտանեկան կողմը, որ շատ ու շատ հին ժամանակներից է իւր գոյութիւնն սկսել եւ դարերի ընթացքում զարգանում ու պահպանուում էր որոշ աւանդներով, արադիցիաներով, որոնք, սերտնոցէ սերունդ անցնելով, ծագեցնում էին սովորութական իրաւունքի գործառնութիւններ: Ահա այս վերջին հանգամանքի շնորհիւ, երեւի Մխիթար Գօշը գրեթէ թեթեւակի է շօշափում ծնողական ու որդիական փոխադարձ յարաբերութիւնները: Այնուուղ, որ սովորութական իրաւունքը մշակել է մի շարք կարգեր, որոնց վեցը է հիմնուել հայկական գերգաստանը, կարգեր, որոնք սրբագործուել են դարերի ընթացքում, անշուշտ դատաստանագրքի հեղինակը աւելորդ է համարել իւր կողմից բան աւելացնել կամ արձանագրել եղածը: Շօշափած հարցերն ել զիստարապէս վերաբերուում են ծնողական յարաբերութիւններից ծագած այնպիսի դէպքերին, որոնք կարող էին երեւան գալ իրեւնորանուագաստեր: Տեսնեք, թէ ընտանեկան

իրաւունքի այս մասն, ինչպէս է ներկայացւում
դատավառանագրքի մէջ :

Որդիների ու ծննդների ընչական փոխա-
դարձ յարաբերութիւնների մասին ոչ մի բան
շենք գտնում, բացի ժառանգութեան հար-
ցերից, որոնք արդեն վերապահուում են ժառան-
գական իրաւունքին։ Ծննդների ու որդիների
ընչական յարաբերութիւնների հարցի բացա-
կայութիւնն զիւրին բացատրելի է, ինչպէս կը
գուշակէ թերեւս եւ ընթերցողը։ Կահապետա-
կան ընտանիքի անդամները բացի տանուտերից,
տան մեծից, որը միակ persona sui iuris է,
լիազօր տէրն է ընչքի, անփականութեան նկատ-
մամբ, մեացեալ անդամները, ուրեմն եւ որդիքը
սեփականութեան ոչ մի իրաւունք չունին ընչա-
կան հարցերում։ Հետեւապէս մնում է շօշա-
փել ծննդների ու որդիների անձնական յա-
րաբերութիւնները, դա էլ այն ծաւալով, ինչ-
ծաւալով բովանդակում է դատաստանագիրքը։
Չնայած, որ վերը բացատրած պատճառներով
շատ հարցեր Միսիթար Գոշը իւր դատաստանա-
գրքի մէջ՝ նկատի չի առնում, բայց եւ այս-
պէս շօշափած հարցերն էլ հիմնում են զլիս-
որապէս կրօնական սկզբունքների վրայ։

Հայրերը պարտական են իրենց զաւակ-
ներին ուսուցանել եւ՝ «որչափ ձեռնհաս իցեն,
փոյթ առնիցեն»։ Հոգս տանեն նոցա սննդի ու
զարգացման վրայ, մինչեւ՝ ի կատարմանն հա-
սակի։ այսինքն մինչեւ շափահասութիւնն
(II, գլ. Զ)։ Փոխադարձարար էլ զաւակները

պէտք է չարհամարհեն իրենց ծնողներին եւ արժանի ու խկական պատիւ հատուցանեն նոցա (II, գլ. ԴԱ): Հակառակ գէպքում, երբ որեւէ կողմը զանցառու է լինում իւր պարտաւորութիւնների մէջ, ըստ դատաստանագրի ենթարկում է նզովքի: “Նմանապէս, եթէ որդիքը “անզգամ” գտնուեցին եւ իրենց ծնողներին անարգում են ծեծով, պատժում են մահուան գատաստանով” (II, գլ. Հ), որովհետեւ անարգելով հօրը, նրանք անարգում են “նովաւ զհասարակացն” Աստուած: Այսպիսի զաւակների համար դատաստանագրը մի այլ տեղում յիշատակուում է, որ նմանապէս “կանոնիք լիցին մահու չափ ապաշխարել”: Աակայն թէ որդիք առանց որեւէ դիտաւորութեան եւ լոկ երեխայութեան պատճառով էին մեղապարտ ծնողների առաջ, վերջիններս կարող են ներումն շնորհել: Խսկ երբ այդ մեղապարտութիւնն յանդնութիւնից ու արհամարտնից է առաջացել, ծնողները իրաւունք ունին հրաժարուել իրենց որդիներից ու սրանց զրկել ժառանգութիւնից: Իսյց որդիների զղշման ու մեղայինդրելու դէպքում, ծնողները միայն նոցա ապաշխարութեամբ կարող են վերստին ընդունել (II, գլ. ԽԳ): Կոյն վերջին պայմաններն վերապահում են նաեւ այն բոլոր դէպքերում, երբ որդիքը բամբասեն իրենց հօրը, կամ մօրը (II, գլ. ԽԵ):

Ժառանգական ու ընտանեկան իրաւասութեանց առանձնաշնորհութերի մէջ անկասկած

մեծ գեր է ընկնում անդրանիկ որդու վրայ: Դատաստանագիրքը ուշադրութեան է առնում անդրանկութեան իրաւունքը եւ պաշտպանում: Է կարելի լինող զանցառութիւններից, երբ զաւակի տէր այրին երկրորդ անգամ՝ կին վերջնի եւ այդ ամուսնութիւնից ունենայ կրկնն զաւակ, եւ երբ “վասն սիրոյ կրտսերին”, կամ “աշառեալ կնոջն վերջնոյ” (եւ “կամաց առեալ” ի վերջին կնոջէն) անդրանիկ համարի երկրորդ ծնունդը, դա ապօրինի է, ուստի եւ լուծում է մնյն ըստ ինքնեան: Այս կանոնն դատաստանագրքի համաձայն հաստատուում է նրանով, որ “Տէրն պատուիրեաց տալ զառաջին ծնունդն”՝ Միմիայն անպիտան վարքի տէր անդրանիկ որդուն հայրը կարող է զրկել անդրանկութեան իրաւունքից (II, գլ. Կթ):

Դատաստանագրքի մէջ կայ նաեւ մի յագուած, որը մի տեսակ սահմանափակել է աշխատում հայրերի իրաւունքը որդոց վրայ, թուլացնել patria potestas-ի նշանակութիւնը: Եթէ հայրը որեւէ կերպով մեղապարտ է յայտաբարուում ու դատապարտուում է մահուան պատժի, որդին պատասխանատու չէ հօր յանցանքը քաւել՝ հօր փոխարէն գնալ մահուան պատժին ենթարկուելու: Կմանապէս եւ հակառակը: Եթէ որդին են մահուան զատապարտուում, “հարք թէեւ կամիցին վասն զորդիան ապրեցոցանելոյ մեռանիլ” մի մոցին, այլ մեռցի որդին մահապարտ, (II, գլ. 2Պ):

Ապէայն ի՞նչպէս են գոյանում ծնողական ու որդիական յարաբերութիւնները, այսինքն ի՞նչ պայմաններից են նոքա ծագում, ոյդ հարցի մասին Ախիմօր Գոշը միանգամայն լոռութիւն է պահպանում:

Արդ տեսնենք, թէ ինչպէս է լուծւում ու վերջանում ծնողական իրաւունքը: “Ծնողական պարտականութիւնների կատարումն վերջանում է, ինչպէս վերը յիշել ենք որդու շափահասութեամբ” մինչեւ կատարումն հասակի: (II, Պ. Զ): Այս դէպքում, մանաւանդ՝ “ի նկատի առնելով հայ ընտանիքի նահապետական կազմը, որդիներն այնու ամենայնիւ դուրս չեն գալիս հօր իրաւասութիւններից եւ մեռմ են ընտանիքի շրջանում, նոյն իսկ պսակուած ատեն: Բայց եւ շատ անգամ երեսի տեղի են ունեցել բաժանման դէպքեր, երբ որդիք շափահաս գառնալով, զանազան պատճառներից գրգռուած, հեռանում են ընտանիքից, տակաւին իրենց հօր կենգանութեամբ: Ուրեմն նրանք դուրս են գալիս հօր իրաւունքի տակից եւ անձնական իրաւունքի ազատ տէր գառնում: Այստեղ ծնողները չպէտք է դէմ լինեն իրենց անհնազանդ որդիներին, այլ “որ ինչ եւ հասանէ յլնչից իւրեանց, տացեն նոցա սիրով եւ նատասցեն զնոսա ուրօյն: (II, Պ. Գ): Առեալ բաժանութեան դէպքեր տեղի էին ունենում հօր մահուանից յետոյ, երբ հօր իրաւունքը սրանով ինքն ըստ ինքեան լուծւում էր ու վերջանում: Այն ատեն հօրից մնացած ամբողջ ինչքը բաժանում:

է եղբայրների մէջ, որոնք արդէն անհատական ազատ իրաւունքներ են ձեռք բերում հասարակական յարաբերութիւնների մէջ (II, ձթ.):

Գ.

Հ-Ի-Բ-Յ-Յ-Ն-Ե-Խ-Ե-Ա-Ն-Բ-Յ-Ե-Վ-Յ-Ն :

Խնձորէս նախընթաց գլխում տեսանք, ծնողների պարտականութիւնն է հոգ տանել իրենց զաւակների նկատմամբ։ Սակայն երբ ծնողները վաղաժամ մեռնում են, այն տանեն զաւակները պէտք է դուրկ լինեին իրենց անձնական ու ընչափական իրաւունքի պահպանութիւնից։ Այսպիսի գեպքերում օրէնսդրութիւնն օգնութեան է հասնում, նշանակելով այն անձանց վրայ, որոնք անկարող են ինքեանք կառավարել իրենց գործերը եւ իրագործել իրենց իրաւունքները, յատուկ Հ-Ի-Բ-Յ-Յ-Ն-Ե-Յ։ Միսիթար Գօշնէ ու շաղրութեան է առել այս հարցը, թէեւ իր սովորութեան համեմատ նորմպէս թիթեւակի ու անորոշ։ Դատաստանագրքի մէջ ընդունուած է երկու տեսակ իրաւաբանական հարստաութիւն։ Հ-Ի-Բ-Յ-Յ-Ն-Ե-Խ-Ե-Ա-Ն-Բ-Յ-Ե-Վ-Յ-Ն, նման հռովմէական tutela-jին (Vormundschaft, опека) եւ խարհ-ին-ներ-էն, հռմանից հռովմէական cura կամ curatio (Pflegschaft, попечительство).

Հօգաբարձութեան ենթարկումը էին անշափահաս անձեր ծնողների մահուամբ։ Հօգաբարձութեան ներքոյ էր դրում երկու ամուսիններից մէկի մահուամբ նաև ընտանեկան

գույքը, նոյն իսկ անզաւակութեան դէպքերում։ Հօր մահուամբ հոգաբարձութեան իրաւունքը արւում էր կամ նրա ազգականներին կամ նրա կնոջը։ Վերջին դէպքում մարդը վկաների ներկայութեամբ յանձնում էր հոգաբարձութեան իրաւունքը իւր կնոջը, որ իւր պարտաւորութիւնը պէտք էր 'ի կատար ածէր մեռած ամուսու ծնողների ու եղբայրների օգնութեամբ։ Ամանապէս երբ կինն էր վախճանում եւ հոգաբարձութեան իրաւունքը նա վատահանում էր յանձնել իւր ամուսուն, վերջինս պարտաւոր էր իւր իրաւունքը գործադրել կնոյնողների ու եղբայրների օգնութեամբ (I, Ճ1Գ)։

Խնամակալութիւնն առաջացրւում է իրեւ հոգաբարձութեան բաղկացուցիչ մի մաս, որ գործադրւում է գլխաւորապէս արդէն հասակն առած անձերի վերաբերմամբ, որոնք որ եւ բնական պատճառներով անկարող են իրենց գույքը կառավարել ու իրենց անձնական իրաւունքն եւ իրաւունակութիւնն արտայայտել։ Բայց Ախիթար Գոշը աւելի հեռու է գնում իւր որոշակների մէջ։ Ֆիզիկապէս ու հոգեպէս տկար ժառանգները, «որոնք բնաւ չունին միտսեւ իմացուածս», մի կողմէն էին զատուում յսդուահետեւ ազգական առափնաններին, որոնք պարտաւոր էին ցմահ ինու ունել ու պահպանել այդ ժառանգական առափնաններին։ Իսկ այն դէպքերում, երբ ֆիզիկապէս ու հոգեպէս վեասուած ժառանգը, «չիցէ անզգայեալ կամ բնաւին ապականեալ», անդամալցները, որոնք

* իմաստուն՝ են եւ այլն, սրանք շեն զրկում
ժառանգութիւնից, այլ լիազօր տէր են դառ-
նում եւ, իրենց օգնականներ ունենալով, կա-
ռավարում են սեփական ստացուածքը։ Այդ
օգնականների անհրաժեշտութիւնն մեզ ներ-
կայանում է այստեղ իրեւ խնամակալութեան
մի երեւոյթ (II, Պ.թ.)։

Ա Յ Ա Խ Ե Ր Կ Ո Բ Դ

Ժ-----Ն-----Ի-----Ն-----Ի-----Ն-----:

Ե.

Այն բոլոր կարգերը, որոնք սահմանում
են, թէ ինչպէս որեւէ անձնաւորութեան մա-
հուանից յետոյ նրա գոյքը պէտք է անցնի կեն-
դանի մասցածներին, կազմում են ժառանգա-
կան իրաւունքի հիմքը: Ժառանգութիւնը կա-
րող է երկու եղանակով անցնել կենդանի մաս-
ցածներին. կամ իրավունք կամ ուղղութիւնը:
Պատմական տեսակէտից նոյած՝ ժառանգումն
առանց կտակի գոյութիւն է ունեցել նախ քան
ժառանգումն ըստ կտակի: Ժառանգումն ըստ
կտակի տեղի է ունենում այն ժամանակ, երբ
ժառանգը նշանակում է հանգուցեալի կամքի
համաձայն, որ կարող է արտայայտուել կամ
գրաւոր եւ կամ բանաւոր կերպով որոշ վկա-
ների ներկայութեամբ: Իսկ ժառանգումն առանց
կտակի-երբ ժառանգը նշանակում է տիրող
իրաւունքի նորմերի համաձայն, անկախ հան-
գուցեալի կամքից: Ախիթար Գօշը իւր Պատաս-
տանագլուքի մեջ որոշում է այդ երկու տեսակ
ժառանգման կարգերը:

Բ.

Ժամանակակից ըստ վարչութեան:

Միսիթար Գօշի Դատաստանագլուխ երեսում է, որ հայերի մէջ ընդունուած էր ժառանգումն ըստ կտակի թէ գրաւոր եւ թէ բանաւոր ձեւով։ Ամենահաստատն կտակը համարւում էր այն, որ կազմում էր առողջ ժամանակ, երբ մարդ իւր կամքը ընդունակ է լիովին ու անսխալ յայտարարելու։ Հակառակ գեղքում, երբ գոյութիւն չունի որեւէ կարգագրութիւն որեւէ անձի կողմից ի գեպ մահուան, այն ժամանակ հիւանդն, իւր տկարութեան երրորդ օրն, պէտք է կանչէ քահանային ու երեք վկաներ եւ "զժառանգաւորս եկեղեցւոյ", որոնց ներկայութեամբ պէտք է կազմէ իւր կտակը։ Այս տեսակ կտակը չի կորցնում ոյժը նոյն իսկ այն ատեն, երբ հիւանդը մեռնում է կտակ կազմելու օրը, եթէ միայն "շիցէ թափեալ ի մասց" բայց երբ հիւանդն այնպիսի նեղութեան մէջ է, որ անհնարին է նրա կողմից դրաւոր կարգադրութիւն անել, այդ գեղքում բաւական է, որ նա իւր կամքը յայտնէ բանաւոր կերպով վերոյիշեալ վկաների ներկայութեամբ, որոնք ուխտելով պարտաւոր են դա ի կատար ածելու կտակողի մահուանից յետոյ։ Այստեղ Միսիթար Գօշն նոյն իսկ շեշտում է, թէ "զոր ինչ ի գեպ իցէ ընդ յառնելն կատարել, կատարիցէ. եւ զոր ինչ զկնի մահու — զկնի կատարիցեն" (II, Ղթ)։

Կտակ՝ կազմելու իրաւունք ունի իւրաքանչ-
շիւր իրաւունակ անձն։ սակայն սրա մասին դա-
տաստանագրի մէջ յատուկ ոչ մի որոշում
չենք գտնում։ Դորա փոխարէն Մխիթար Գօշը
պարզաբանում է, թէ ժառանգութիւն թող-
նողը լիակատար իրաւունք ունի իւր գոյքը կար-
գագրելու եւ սրա համեմատ իւր կամքը յայտ-
նելու։ «զամնայն ինչ զտան իւր, եւ զհոգւոյ
եւ զթազման իւրոյ խոսեսցի ըստ հաճոյից (կա-
մաց) իւրոց» (II. գլ. Պթ.): Այնչեւ անգամ
այն բոլոր գէպքերում, երբ ժառանգութիւնն
առանց օրէնքների համաձայն չի կարող անցնել
այս կամ այն աղքականին, կտակող իշխան է
«կենօքն ժառանգեցուցանել զնոցա, եթէ կա-
մեսցի իրը զօտարս» (II. գլ. Ագ.): «Կա իրաւունք
ունի ժառանգ հաստատել թէ այն աղքակից-
ներին, որոնք ըստ «ժառանգման առանց կտակի»
ոչ մի բան չպէտք է ստանային, թէ ժառանե-
րին եւ թէ այլ սիրելի անձերին (II. գլ. ՊԱ.):
«Ամանապէս նա իրաւունք ունի իւր բոլոր հարա-
զատ զաւակներին ու աղքականներին, որոնք
ըստ օրէնքի նախամեծար տեղ ունէին ժառանգ-
ման մէջ, զրկել ժառանգութիւնից, եթէ սրանք
որեւէ կերպով մեղանչել են իրեն գէմ»։ «Որ
զծնողն հարկանէ, կամ «զիւրն անարգէ
զծնող» եւ այլն (I. ԽԲ, Հ. II, գլ. Կթ.):

Կտակը կարելի էր ունչացնել նախ քան
կտակողի մահը։ Այսուեղ, ինչպէս եւ այլ ժա-
ռանգական հարցերում, ամեն ինչ կտառուած էր
միշտ կտակողի լիակատար կամքից եւ կտակի

օրինականութիւնն միմիայն մահուանից յետոյ
էր առաջ գալիս. “Եւ թէ պատահի յառնել
հիւանդին յետ եւ փոխել զկտակն՝ իշխան լիցի,
զի կտակ յետ մահու հաստատոն է ըստ առա-
քելոյ. (II, գ. Պ. Պ.):

Ըստ կտակի ժառանգ ման նկատմամբ
հայոց Պատաստանագրքի վրայ ակներեւ ազ-
գեցութիւն է ունեցել Բհւզանդական իրաւունքը:
Ըստատինիանական իրաւունքը պահանջում էր,
որ կտակ կազմվիս, ժառանգութիւն թողնողը
պրաւոր, իր սեփական ձեռքով պէտք է կար-
գագրութիւն անէ, կամ թէ չէ բանաւոր ձեռով
միայն 7 վկաների ներկայութեամբ յայտնէ իւր
կամքը: Հետագայում՝ Ekiogad, Prochiron ու
Basilika այդ վկաների թիւը իշեցնում են 5ի.
իսկ կայսր ԱՅՍ Խմաստասէրն եւ սրանից առաջ
կայսրուհի իրենէն իրենց Կազմակերով testa-
mentum ruri conditumի վերաբերմամբ սահ-
մանում են, որ գիւղերում եւ ընդհանրապէս
նոսր ազգարնակութեան տեղերում վկաների
օրինական թիւը կարելի է 3 հոգին բաւական
համարել: Բայցի այդ նկատում ենք մասամբ
նաև ասորա-հռովմէական անուանած օրէնք-
ների ազգեցութիւնը Մինիթար Գօշի վրայ: Այդ
օրէնքների ԴՊ յօդուածը շեշտում է, որ եթէ
մէկը իւր ժամանակին կտակ չէր կազմել,
անակնկալ մահուանից առաջ կարող է իւր
վերջին կամքը յայտնել բանաւոր ձեռով
3 վկաների ներկայութեամբ, որպէս զի ուրիշ
անձեր այդ մեռնողի կամքը գրի անցկացնեն

եւ գատաւորին ներկայացնեն ի հաստատութիւն¹:

Սակայն Ախիմէտար Գօշի պահանջը, թէ կտակողը պիտի իւր կամքը յայտնէ քահանոյի ու երեք վկաների ներկայութեամբ շատ մեծ նմանութիւն ունի նաեւ արեւ մատեան հին եկեղեցու կանոնական իրաւունքի սահմանած նօրմին՝ testamentum coram parocho et duobus testibus.

Գ.

Ճանաչումն առաջ էութիւն:

I.

Երբ գոյութիւն չունի ոչ մի կտակ, ժառանգութեան իրաւունքը տրամադր է մատակայ ազգականներին: Պարզէնք, թէ ինչպէս էր հականում եւ ինչպէս էր կիրաւում Ախիմէտար Գօշը ազգականութեան հարցը եւ ընդհանրապէս ինչ նշանակութիւն ունէր վերջինս ժառանգ ական իրաւունքի նկատմամբ:

Ամերիկացի յայտնի ազգագրագէտ Մօրգաննե, ուսումնասիրելով ընտանիքի զարգացման պատմութիւնը եւ համեմատելով հին ժողովրդների ժառանգման եղանակները ժամանակակից անկուլտուրական ժողովրդների ժամանց սովորութիւնների հետ, դուրս է բե-

¹ Bruns und Sachau, Das syrisch-römische Rechtsbuch, Berlin.

բում երեք բնորոշ շրջան, որոնք աստիճանորեն զարգանալով, յաջորդում են իրար¹:

Առաջին շրջանն — ժառանգումն ցեղի ծնունդների (gens) կողմից: Ըստ հին ժամանակները բնաւ գոյութիւն չուներ ամուսնութիւնն այն մաքով, ինչպէս մենք ենք այժմ հասկանում: Ընտանեկան կեանքը, հիմնուած լինելով սերնդական կազմի վրայ, սեռական յարարերութիւնների որոշ ազատութիւն էր վայելում: Ամուսնութիւնը ժամանակաւոր բնաւորութիւն ուներ եւ այն էլ, երբ ոյլը ու կին մատենում էին իրար. ընդհանրապէս ամուսնական յարարերութիւնները խմբակցական էին: Զաւակի ծնունդուց յետոյ հայրը սովորաբար անյայտ էր մնում: Ուրեմն անհատական ազգակցութիւն ասած բանը գոյութիւն չուներ այս կարգում եւ ազգակցութիւնն մայրական գծով էր գնում. քանի որ զաւակները միմիայն իրենց մօրն էին ճանաչում եւ որա հետ էին կապուած: Այսպիսի պայմաններում սերնդի որեւէ անդամի մահուամբ, սրա գոյքը ժառանգարար անցնում էր ամբողջ սերնդին, այսինքն սեփականութեան իրաւունքի տիրող սկզբունքի համեմատ պէտք է մար մեռնողի սերնդի շրջանակի մէջ, զառնար սեփականութիւն բոլոր նրա ցեղակիցների մայրական գծով:

Երկրորդ շրջանը — ժառանգումն աբնագնեց (agnatio) կողմից: Այս շրջանը սկսում է

¹ Л. Г. Морганъ-Первобытное общество. СПб. 1901, стр. 518—545:

զարդ անալ ցեղական նստակեաց կեանքի վերջ-
նական հաստատումից, երբ սոցիալ-տնտեսական
նոր պայմաններում առաջ է գալիս ընտանե-
կան յարաքերութիւնների որոշ աեւողութիւն,
ուրեմն եւ ազգակցութիւն հօրական կողմից:
Ժառանգումն այս գեղքքում ի կատար էր ած-
ւում համաձայն այն փաստի, թէ յաջորդաբար
որբան մօտ են իրենց ծագումով սերնդի ան-
դամները հօրական կողմից, այսինքն՝ բնութան
սկզբունքի:

Երրորդ շրջանը ժառանգումն ընտանիք
կազմող բոլոր անդամների կողմից, որ նոյնպէս
ագնատական սկզբունքի վրայ է հիմնուած։ Այս-
տեղ տիրապետում է զարդ ացած նահապետա-
կան ընտանիքի կազմը, ուր սեփականութեան
իրաւունքը պատկանում է տանուտերին պա-
familiasին։ Արա մահով ինչքը չպետք է զուրս
դայ ընտանիքի սահմաններից, այլ անցնում է
նրան յաջորդող նոր տանուտերի իրաւասու-
թեանը, նոր նահապետի, որ այժմ դառնում է
ընտանեկան համայնքի պատասխանատու անձը
իրաւական-հաստրական տեսակէտից։ Բայց
երբ հօր մահուամբ տեղի են ունենում բաժան-
ման գեղքքեր, այն ժամանակ արդէն ժառանգ-
ման իրաւունքը անցնում է բոլոր դաւակներին
եւ ապա վերջններիս բացակայութեան գեղ-
քում յաջորդաբար միւս մօտիկ ազգակցական
աստիճաններին։

Աերոյշեալից պարզ հետեւում է, թէ
ինչ մեծ գեր են խաղում ժառանգական հար-

ցում՝ ագնատական յարաբերութիւնները ժողովրդների սոցիալ-կուլտուրական զարգացման որոշ շրջանների մէջ։ Եւ քանի որ հայոց Դատաստանագրքի ժառանգական իրաւունքը առջնորդած է ամբողջ օվիճն ագնատական սկզբունքով, ուստի անհրաժեշտ ենք համարում, մի փոքր աւելի ծանրանալով այդ հարցի վրայ, պարզել նրա էութիւնը։

Ագնատական ազգակցութեան էական սկզբունքը խիստ բացայաց բնորոշում է այն իրաւաբանական նշանաւոր առացուանքի մէջ, թէ Mulier est finis familiae, կին մարդը սերնդի, գերգաստանի սահմանն է, վերջաւորութիւնն է։ “Եթէ վերցնենք ազգակցութեան բոլոր ճիւղերը, որոնք գոյանում են երկու ամուսնների” այր եւ կնոջ՝ դոյգից, եւ այդ տահմագրական ճիւղաւորութեանը հետեւելով, կանգնենք առաջի պատահած կնոջ անուան վրայ եւ այլեւ չհետեւելով այդ առանձին ճիւղի միւս ճիւղաւորութիւններն, դուրս հանենք իգական սեռի իրաւանչիւր անձի ժառանգներին, այն ատեն բոլոր մեացած անձերը կը լինին ագնատներ եւ նրանց միջի կապը անուանում է ագնատական¹։ Հին իրաւաբանական հասկացողութեամբ ուր ազգակցութեան ճիւղաւորութեան մէջ պատահած է կանացի անուն, այնուղ տահմագրութիւնը արդեն վերջացած է համարում։ Իգական անձի ոչ մի ժառանգ։

1 Г. С. Маль-Древнее право, եր. 117։

յետնորդ, ոչ մի արենակից ազգական շի ընդունում գերգաստանական ազգակցութեան վերաբերեալ նախնական հասկացողութեան մէջ։ Այս փաստի պատճառը պէտք է տեսնել նրանում, որ ազնատական կապի հիմքը ոչ թէ ամուսնութիւնն, այսինքն հօր եւ մոր զուգակցութիւնը, այլ հայրական իշխանութիւնն, patria potestasն էր ճանաչում։ Այդ կապերը ոչ թէ արինակցական ազգացկութեան վրայ էին հիմնուած, այլ ընդհանրապէս մի իշխանութեան վրայ, որի շնորհիւ գերգաստանը դառնում էր քաղաքացիական ազգակցութեան մի տեսակ միութիւն։ Նախնական ըմբռնմամբ, որ սկսում էր patria potestas, այնաեղ էլ սկիզբ էր առնում ազնատական ազգակցութիւնն, և ընդհակառակն ուր վերջանում էր patria potestas, այնաեղ էլ վերջ էր առնում ազնատական ազգակցութիւնը։ Ահա թէ ինչու որդեգրութեան միջոցով ազնատական գերգաստանի անդամ էին դառնում եւ ընդհակառակն ընտանիքի միջից հեռանալով, հօրական իշխանութիւնից դուրս գալով (emancipatio), գերգաստանի իւրաքանչիւր անդամը զրկում էր ազգակցութեան ազնատական իրաւունքներից։ Այս վերջին հանգամանքի մէջ է թագնուած այն երեւոյթի բացատրութիւնն, թէ ինչու իգական սեռին պատկանող անձերից առաջացած յետնորդ ժառանգները դուրս էին մնում ազգակցութեան սահմաններից։ Եթէ իգական սեռի անձը մեռնում էր չամուսնացած, նա ի

Հարկէ ժառանգներ չէր կարող թողնել։ Եթէ ամուսնանում էր, այն ժամանակ նրա զաւակները ենթարկում էին իւր ամուսնու patria potestasին եւ ոչ թէ իւր հօր, որի գերդաստանը այսպիսով իսպան զրկում էր այդ զաւակներից։ այսինքն իգական սեռի իւրաքանչիւր անձը իւր հօրական գերդաստանի նկատմամբ չէր ներկայացնում մշտական յարատեւաղգական կապի օղակ, չէր ներկայանում իւր հօր գերդաստանի patria potestasի մշտապէս ենթակայ մի անձն։ Կինը, ամուսնալով, մտնում էր օտար գերդաստան, յարուցանում էր զաւակներ օտար patria potestasի եւ ընդհանրապէս օտար գերդաստանի ազգակցութեան ծարդիման համար¹։ Այդ պատճառով էլ հռովմէական հին իրաւունքում, կինը ամուսնալիս ենթարկում էր diminutio capitisին եւ ընդսմին ազնատական իրաւունքներից զրկում էր։ Աւրեմն ազնատական գերդաստանի կազմը բաղկացած էր այնպիսի անհատներից, որոնք իրենց ազգակցական կապը դուրս էին բերում եւ ճանաւում բացուազէս արական սեռի այն անձերի ճիւղաւորութեամբ, որոնք գոյացել էին մի pater familiashց՝ մի տանուաէլից կամ նահպետից։

Հայրական իշխանութիւնը կարող էր վերջանալ ծնողի մահուամբ, սակայն ազնատական կապը, իրրեւ քաղաքացիական ազգակցութեան միութիւն, այնպիսի մի իրաւունքներին հիմնար-

1. T. C. Մայն-Ճըռուս որոշ, եր. 118.

կութիւն էր, որ տակաւին շարունակում էր երկար ժամանակ պահպանել հայրական իշխանութեան հետքերը, նոյն իսկ այդ իշխանութեան իսպառ դադարման դեպքում։

Այդ աւելորդ ենք համարում խօսել այսուղ այսպէս անուանած Հ-ին-ու-ին (cognatio) սկզբունքի մասին, այսինքն արենակցական ազգակցութեան, որ գոյանում է հար եւ մօր զուգակցութիւնից առաջացած բոլոր ծնունդների գծով։ Այդ սկզբունքը զարգացել էր հռովմէական իրաւունքի պատմութեան վերջին շրջաններում եւ անցել է ժամանակակից բոլոր քաղաքակրթուած ազգութիւններին։ Աւելորդ ենք համարում խօսել, որովհետեւ Միփիթար Գոշը ազգակցութեան մէջ ժառանգական հարցում կողնատական սկզբունքը չի ընդունում։

Դառնալով հայոց դատաստանագլքն, կը նկատենք, որ Միփիթար Գոշը ճանաչում է ժառանգութեան ըստ ազնատական սկզբունքի եւ այն էլ չնշին բացառութեամբ լոկ առնական գծով։ “Այլ զի սերմ ոչ է հօրն՝ ոչ ժառանգէ” (II, գլ. ԿԲ.). կամ “Այլ զինի մահու, եթէ ինքն ոչ հաստատեաց, ազգականքն ի տոհմէ եւ ոչ հեռաւորքն ժառանգեն (II, գլ. ՊՅ): Մի այլ տեղ. “Հեռաւոր ընտանոյ ոչ հրամայէ, եւ զցել հօրն առնէ ժառանգ եւ ոչ մօրն” (II, գլ. ԿԲ.): Նոյն իսկ մեռնողի դստեր որդին զրկուած է ժառանգութիւնից, “զի իւր սերմ զուստը է եւ ոչ որդի զմտերն” (II, գլ. ԿԲ.):

IL.

Միսիթար Գոշի իրաւաբանական կարգերը
ժառանգութեան վերաբերմամբ համապատաս-
խանում են շատ քիչ բացառութեամբ Մօր-
գանի ընդունած երրորդ ըրջանին։ Յիրաւի
ներքոյ բերած բացատրութիւններից կը տես-
նենք, որ ժառանգութեան իրաւունքը չեր
կարող դառն էու ընդունելու հայոցիք ան-
ժաններից։ Դիտենք, թէ ինչ յաջորդութեամբ
էր տեղի ունենում ըստ Միսիթար Գոշի ժա-
ռանգական իրաւունքն ընտանիք կազմող ազ-
գականների մէջ, երբ հայրը մեռնում էր
եւ ժառանգութիւնն առանց որեւէ կտակի
թողնում։

1. Հօր մահուամիւ ժառանգում են նախ
եւ առաջ նրա ուռուն։ Նմանապէս դարձեւ որոնք
տանն են եւ մարդու չեն գնացել տակաւին
(II, զ. Ար, ԱՊ, Ղ.Զ.)։ Արդ, առաջի հայեաց-
քից կարծես ազնատական սկզբունքը խախտ-
ւում է։ Միսիթար Գոշը, թերեւս ինքն էլ խա-
տավանում է այդ, քանիցս կրկնելով իւր յա-
զուածների մէջ, թէ մավսիսական օրէնքների եւ
այլ օտար կանոնների մէջ դռւստրների ժառան-
գական իրաւունքները սահմանափակուած են,
բայց թէ ինքն աւելի օրինաւոր ու շիտակ է հա-
մարում չզատել որդիների ու դռւստրների ժա-
ռանգական իրաւունքները (II, զ. Ար, ԱՊ,
Ղ.Զ.)։ Այստեղ տեսնում ենք Բիւզանդական
իրաւունքի ազգեցութիւնն հայկականի վրայ։

Դեռևս Յուստինիանը իւր XXI հազելլոյի¹
մէջ յայտնում է, որ Հայերի մէջ “բարբարո-
սական” սովորութիւնն կայ խարբութիւն դնել որ-
դիների եւ գուստրների ժառանգական իրաւունք-
ների միջեւ, զբկելով վերջիններին ժառանգու-
թիւնից: Իւր այդ օրինական գրութեամբ Բիւ-
զանցական կայսրը արգելում է այլ եւս այդ
տեսակ խարբութիւն եւ հրամայում է ազայց ու
աղջիկների ժառանգական իրաւունքը Հաւասա-
րացնել:²... Ut et apud Armenios haec ipsa
tenere, quae etiam apud nos occasione suc-
cessionis seminarum, et nullam esse differen-
tiam masculi et feminae, sed sicut et in no-
tris legibus dispositum et secundum quam
figuram heredes edistant parentum, hoc est
patris et matris, et avi et avae et adhuc lon-
gius, et eorum qui post ipsos sunt, hoc est
filii et filiae et quemadmodum ipsi hereditatem
transmittant. Ասկայն, ինչպէս եզրակացնում ենք
մեր Դատաստանագրքի յօդուածներից, քիւզան-
դական այդ ազգեցութիւնն չէր հասել լիովին
իւր Նպատակին եւ անկարող եղաւ խախտելու
ազնատական սկզբունքը Հայ ժառանգական ի-
րաւունքից. մի սկզբունք, որ պահպանուելով
մինչեւ օրս ժողովրդի սովորութական իրաւունքի
մէջ տակաւին իւր ազգեցիկ զերն է խաղացել
եւ խաղում է Հայ իրաւունքի պատմութեան մէջ:

¹ De Armeniis ut ipsi per omnia sequantur Romanorum leges, 556 an.

² Համեմ. մեր յօդուածը՝ Հայ իշխանութեան իրաւունք, Ռուսական Հանուղիւն գիրք XV և. XVI.

Երեւի Միսիմար գոշն տեսնելով, որ հայերի
մէջ խիստ արմատացած է եղել ազնատա-
կան սիստեմը, կամեցել է մի տեսակ հաշտեց-
նել իւր Դատաստանագրքի խմբագրած յօ-
դուածները ժաղավրդական սովորոյթների հետ:
Աւստի մի կողմից՝ հաւասարեցնելով որդիների
ու տանը մնացած գուստների իրաւունքը ժա-
ռանդութեան վրայ, որով մասամբ պահպան-
ում էր ազնատական սկզբունքը եւ հօրական
ստացուածքը գերդաստանի սահմաններից գուրս
էլ չէր գալիս. միւս կողմից՝ առաջ է բերում
սահմանափակումներ ամուսնացած գուստների
նկատմամբ, սոցա զրկելով հօռ ժառանդիւնն
ձեռք բերելու լիտակատար իրաւունքից. “իսկ ար-
տաքս զնացեալն եւ առն եղեալն, այլ ոչ կա-
րեն ժառանդ լինել.” (Ա, զԼ. ԿԲ): Աւան զի
վերջիններիս ժառանդական իրաւունքով հօրա-
կան գյուքը անցնելու է արդէն մի ուրիշ ազ-
գակցական գծին եւ այդպիսով ստնձիգ կարող
է լինել ազնատական սկզբունքը, որ այնքան
սորբ էր ժողովրդի աչքում. “զի մի ժա-
ռանդութիւն յօտարս ելցէ” (Անդ): Այդ
է պատճառը, որ Միսիմար գոշի Դատաս-
տանագրքի մէջ պաշտպանում է մի սկզբունք,
որի հիման վրայ ամուսնացած գտտերք հա-
մարւում են եղբար կէսը, այսինքն իրաւ-
ուունքուն պատկռած աղջիկ իրաւունք ունէր
հօրական ժառանդութիւնից ստանալ հՀայոց
բաժն, այն էլ երկու անգամ պակաս քան
եղբայրը. “Երկու գուստը առն եղեալքն

միոյ որդւոց առցել բաժին։ (II, գլ. Ար, ԿՊ,
ԿԵ, Ղ.Զ.)։

թէ ինչու ամուսնացած զուտորը երկու եւ
երեք-չորս եւ ոյլ անգամ պակաս պէտք է ստա-
նայ եղբօրից, Մխիթար Գօշը փորձում է հիմ-
նաւորել Ա. Գրբով եւ ասում է. «զի կին ըստ
կիսոյն անուանի մարմնոյն» (II, գլ. ԿՊ)։
Դուստրների ժառանգ ական իրաւունքի սկզբուն-
քը Դատաստանագրքի մէջ պաշտպանւում ու
բացատրւում է ի Հարկէ քրիստոնէական ոգու-
համաձայն։ Պատակուած աղջիկները, հեռանալով
հօր տանից, արդէն վերցրած են լինում իրենց
հարանեաց բաժինն, ուստի «զսոսա հաւասա-
րաբաժինն զկնի մահու հօրն չէ արդարութիւն»։
Խակ բոլորովին զբկել աղջիկներին, նման մոզ-
սիսական եւ «հեթանոսական» օրէնքների,
մանաւանդ ոչ - ամուսնացածներին ժառանգ ական
իրաւունքից՝ զա նոյնպէս անարդարութիւն է
համարում, որովհետեւ զուստրների համար ա-
ւելի զժուար է ասպրիլ, քան թէ որդիներին։ «Եւ
այդպէս ամենեցուն հաւասարութիւն եղեցի եւ
տկար ազգն խնամեսցի եւ մի նուազ լիցի» (III,
գլ. Ղ.Զ.)։ «հաստատի ըստ այսմ որդւոց եւ դատե-
րաց հաւասար լինել ժառանգութիւն հօր, ըստ
որում եւ Աստուած զոյգ ետ զժառանգութիւն
արքայութեան արանց եւ կանանց» (III, գլ. ԿՊ)։

2. Եղբօրդգ կարգը ժառանգութեան մէջ,
առ ի չգոյէ զաւակներին գալիս էր Շոնուանք Եւ-
բէլ, եթէ միայն սա զաւակի տէր էր։ Հակառակ
գեպքում այդ կարգը նու ստիպուած էր զիջա-

Նել մեռնողի ամուսնացած դստերը, և թէ վերջինս ուներ զաւակներ. իսկ եթէ առն լեռլ գուստըն կամիցի իւրոք ծննդոքն եւ արամբն դալ եւ հայրենիս ժառանգել, նոցա լիցի եւ մի եղբօրն, Սակայն զրկուելով ժառանգութիւնից, մեռնողի եղբայրն այնուամենայնիւ ստանում է որոշ մաս, այն է՝ ^{1/6} թողած ժառանգական դպրից (II, գլ. ԿԲ):

3. Երրորդ կարգը պատկանում էր մեռնողի հարեւդուը, իսկ երրորդը է հայը, առ է ժառանգում (II, գլ. ԿԲ):

4. Աերջին կարգը, վերոյիշեալ միւս կարգերից ներկայացուցիչների բացակայութեան դեպքում, համում էր մացեալ ազգականներին ^{“ի ցեղէ հօրն”}: Այստեղ ժառանգական իրաւունքը տարածւում է՝ ^{“ընտանիքի մերձաւորների”} — արականների վրայ մինչեւ ազգակցութեան չորրորդ աստիճանը (II, գլ. ԿԲ, ԿԳ):

Այս բոլոր կարգերից յետոյ արգէն, առ ի չգոյէ ոչ մի ժառանգի, ժառանգութեան հարցի եւ դոյքի անօրինման հարցը վերապահում էր դատաւորների հայեցողութեանը (II, գլ. ԿԲ):

III.

Միայնակ գոշի սահմանած վերոյիշեալ ժառանգական կարգերը քննելիս, զարմանալի նմանութիւն ենք գտնում ոչ միայն մայսիսական սրէնքների, այլ եւ հինգունական, այն է՝ Սովոնի սահմանած ժառանգական կարգերի ու հին-

Հռովմէական XII տախտակների (XII Tabulae) ժառանգական իրաւունքի հետ։ Առաջին հայեցքից կարելի էր կարծել, որ մեր դաստանանադրից հեղինակը անշուշտ ազդուել է մովսիսական օրէնքներից, ինչպէս դա երեւում է դաստանանադրից Ա մասի կիրացուածից, որի առաջբանը վերցրած է հին կտակարանի թառոց դրբի իւ զիմից (1—11), որտեղ որոշւում են Սաղապատու դատեր ժառանգութեան հարցը։ Բատայնմ հետեւեալումն է կայանում հին երբոյեցիների ժառանգական իրաւունքն։ Ժառանգների առաջին կարգը ներկայացնում էին հանգուցեալի զաւակները, բայց ենթագրւում է, որ որդիները ստանում էին ամբողջ գուքը, պարտաւորուելով պահելու տանը մնացած իրենց քոյրերին, այսինքն մեռնողի աղջիկներին։ Նրկրորդ կարգը կազմում էին ագնատները, որոնք բաժանում էին երկու խմբի, նախ՝ հանգուցեալի եղբայրները, որոնք առ ի շգոյէ հանգուցեալի զաւակների պէտք է ժառանգ էին եւ ապա՝ եղբայրներ չլինելու դեպքում պէտք է ժառանգ էին հանգուցեալի հօրեղբայրները։ Աերջապէս երբորդ կարգ ին էին սրատկանում սերնդի անդամները, որոնք ժառանգում էին նոյնպէս իրենց ազգ ակցութեան աստիճանի մերձաւորութեամբ, այսինքն՝ ատաղիք զժառանգութիւն լնտանուց ազգ ականի նորա։ Ի ցեղէ նորա ժառանգ եացէ զնորայն,։

Առկայն հայոց Դաստանանադրի ժառանգական իրաւունքը, որ այնքան նման է նաեւ հին յունական եւ մոռնաւանդ հին հռովմէական XII

Տախտակների, որէնքներին ի հարկէ չէ կարող ծառայել իրրեւ փաստ, թէ ազգուած լինի այս վերջնների կողմից, այլ ընդհակառակն մեզ հիմք է տալիս ենթադրելու, որ հայոց դատաստանագրքի նօրմերը կարող են յօրինուած լինել աւելի շուտով հայ սովորութական իրաւունքի եւ ժողովրդի մէջ տիրապետող ազնատական սկզբունքի վրայ յենուելով, քան թէ մովսիսական օրէնքների անմիջական ազգեցութեամբ։ Ապա թէ ոչ հին հռովմէական XII Տախտակների, Սողոնի սահմանած հին յունական ժառանգական կարգերի եւ մովսիսական օրէնքների այդ զարմանալի նմանութիւնն պէտք է վերադրէնք նրանց փոխադարձ ազդեցութիւններին, մէկը միւսի վրայ ունեցած ըստ ժամանակագրական կարգի, որ իրօք բնաւ տեղի չէ ունեցել։ Ամենաշետագրքիրն այն է, որ թէ հայ դատաստանագրքում, թէ մովսիսական օրէնքներում եւ թէ XII Տախտակների հռովմէական իրաւունքում, աչքի է զարնում մի բնորոշ երեւոյթ՝ հայրը չէ կարող ժառանգ համարուել մեռնողի որդուց յետոյ, այսինքն նա ժառանգ մանեւ երկրորդ կարգումն չէ, ըստ Մխիթար Գօշի՝ մեռնողի հայրը երրորդ կարգումն է։ Աներոյիշեալ զուգադիպութեան բոլոր հռմանից երեւոյթները ապացուցանում են միայն, թէ ինչպէս միանման սոցիալ-կուլտուրական պայմանների մէջ զանազան ժողովրդների հայեացքներում ստեղծւում են այնքան նման իրաւական հասկացողութիւններ եւ իրաւաբանական սկզբունքներ, հիմնուած միւն-

նոյն սերնդական ագնատական կազմի վրայի Այդ
բոլոր ազգութիւնների մէջ, ինչպէս եւ հայերի,
տեսնում ենք, որ ազգակցութեան գոյացումն
ճանաչում էր միայն առնական գծով եւ
ստացուածքը կարող էր ժառանգուել բացառա-
պէս սերնդի մէջ եւ նրա սահմաններից բնաւ-
երբէք չպէտք է գուրս գար: Այս վերջին եղբա-
կացութիւնների հիման վրայ հնարաւոր կը լինի
լուսաբանել հայոց Պատաստանագրքի սահմանած
ժառանգման երկրորդ կարգը, որ առաջին հայ-
եացքից կարծես հակասում է ագնատական
սկզբունքին: Առվախական հին-յունական եւ XII
տարստագների հին հռովմէական իրաւունքներով
ժառանգութիւնն առ ի շգոյէ արու զաւակների
անցնում է ամբողջովին դուստրներին, միմայն
այն պայմանով, որ սրանք ամուսնացած լինեն
իրենց սերնդակիցների հետ, որպէս զի շխախտուի
ժառանգ ման ագնատական սկզբունքը եւ ստա-
ցուածքը պահպանուի ագնատական սերնդի
շրջանակի մէջ: Անցնելով պատմա-համեմատա-
կան հօդի վրայ մեզ այժմ՝ հասկանալի՛ կը լինի
Պատաստանագրքի օրէնքը, որի համաձայն ժա-
ռանգման երկրորդ կարգը պատկանում էր մեռ-
նողի եղբօրը, եթէ միայն սա զաւակների տէր
էր, հակառակ դէպքում ժառանգութեան իրա-
ւունքը նա ստիպում էր զիջանել մեռնողի
ամուսնացած զստերը, եթէ վերջնա ուներ շառա-
նէ: Այստեղ նկատում ենք մի տեսակ ձգտումն
անվրէոյ պահպանել ագնատական սկզբունքը,
թէեւ իրբեւ ժառանգ հանդէս է գալիս մեռնողի

ամուսնացած դուստրը։ Մեռնողի անզաւակ եղացայրը, ժառանգ ելով, վերջիվերջոյ կարող էր վատնդի ենթարկել ու խափանել սերնդական ազնատական առաջուածքի գոյութիւնը, քանի որ շեային զաւակներ։ Բայց երբ մեռնողի դուստրն էր իւր զաւակներով հանդերձ ժառանգում, այն ատեն պէտք է ենթադրենք, որ Միհիթար գուշ կամ աւելի լաւ ասած հայ ժողովովի սովորութական իրաւունքը հանապաղ ի նկատի է ունեցել, որ այդ դուստրը ամուսնացած էր իւր սերնդին պատկանող մի ազգակցի հետ։ “Այն իսկ եթէ այդ աղջկայ ամռախինը սերնդական ազգական չէր, այնուամենայնիւ” և եթէ առն լեալ դուստրը կամիցի իւրոք ծննդքն եւ արամբն դալ եւ հայրենիս ժառանգ ել, նոցա լիցին եւ մի եղբօր,՝ խօսքերը պարզ ապացուցանում են, որ ամուսնացած դստեր մարզը մանում էր նոր տան մէջ, միանում էր մի նոր “օճախի”, հետ, ոյսինքն որոշ ձեւականութեամբ դառնում էր ազգական ազնատական անդամ այն գերդաստանի, որից ծագում է իւր կինը։ Այդ իրաւուրանական հասկացողութիւնը հայ ժողովովի մէջ մինչեւ օրս պահպանում է ունչեացանիւն սովորոյթի մէջ, երբ միևսան գառնում է իւր կնոջ սերնդի ազգակից, կնոջ հօրական գերդաստանի անդամ, որովէս զի շաղկապոյի նրանց հետ ազնատական կապերով, որովք այնպէս անհրաժեշտ են ժառանգման հարցում։ Ակներեւ է արդ, որ Միհիթար գուշը, սա հմանելով ժառանգման վերոյիշեալ երկրորդ կարգը, այլապէս չէր

կարող վարուել, երբ նկատի առնենք, թէ ինչ
խոր արմատներ ունի հայ սովորութական իրա-
ւունքի մէջ ագնատական սկզբունքը։ Այդ ագ-
նատական սկզբունքի կայունութիւնն հայ ժո-
ղովութական իրաւաբանական հայեացքներում
այնքամ մեծ տեղ է բռնում, որ հոգեւոր ազ-
գակցութիւնը՝ որդեգրութիւնն, անփեսայու-
թիւնն եւ այլն՝ զանազան սրբազնագործած
ձևերով, նման հին հռովմէական ոպնեական ոպնեական
գործ անգների մասնակից առ-

IV.

Հիմնուելով ագնատական սկզբունքի վրայ,
ակներեւ է, որ Պատաստանագիրը միանգամայն
արդելում է ժառանգութեան իրաւունք տալ
կանացի գծով ազգականներին։ “ոչ եղբայր մօրն
(մեռնողի) եւ ոչ որդի նորա եւ ոչ որդի քուերն
եւ ոչ մօրքոյր եւ ոչ նորին որդի կամ հօրքոյր
կամ ժառանգ են եւ կամ մասնաւորին։ այլ
եթէ միայն կտակով նշանակուեն, երբ նորա
այգտեղ հանդէս են գալիս իրբեւ ատարներ (II,
զԼ. ԿԲ)։ Խորի՛ զաւակները նմանապէս զաւում
են այն ազգականների շարքը, որոնք ոչ մի իրա-
ւունք չունեն ժառանգութիւն ստանալու, “զի
սերմ ոչ է հօրն՝ ոչ ժառանգ է։” Եւ եթէ խորի՛
զաւակը ապրել է իւր հօր տանը ։ աշխատել
է, այն ժամանակ նա ։ իրը վարձկանի առցէ վարձ

եւ ոչ մասն, (II, գլ. ԿՊ.): Վերջին կետը ան-
շուշտ որոշ շափով յօրինուել է սովորութական
իրաւունքի ազդեցութեան ներբռյ։ Հայ ժողո-
վրդի մէջ տիրապետում է այն հայեացքը, թէ
խօրին որդին, երբ իւր հօր տանը ապրել է ոչ
այսքան շատ ժամանակ, նու չի համարում ժա-
ռանգ, ոյլ ընդհանուր գոյքի բաժանման առեն
կարող է ստանալ իւր աշխատած մասը միայն¹։

Մեռնազի մայրը, քոյրը, կինը զրկուած են
ժառանգութեան իրաւունքից, բայց միայն կարող
են ստանալ * մասն։ Ընդհանուր գոյքից մաշԱԸ
ստանում էր Հերեք թասու,, (¹|₈ մասն ամբողջ
գոյքի), կինը — “դանգ”, (¹|₆ մասը), քոյրը —
“դանգ եւ կէս”, (¹|₄ մասը գոյքի) (II, գլ. ԿԲ.)։

Երկրորդ ամուսնութիւնից ծնուած որդի-
ներն ու ազդիվները ժառանգութեան բաժնում
ստանում էին համեմատարար առաջին ամուսնու-
թիւնից ծնուած զաւակների հետ նուազ շափով։
Այսաեղ նոյն կարգերն են ներառի տվյալներ,
ինչ որ խօրին էր նայում դատաս-
տանագիրը այն ծնունդների ժառանգական
իրաւունքի վրայ, որոնք գեռ արգանգումն են
լինում հօր մահուան միջոցին։ Երբ կինը յդի է
եւ այրը վախճանուում է, դատաւորները պարտա-
ւոր են հսկել ծննդարերութիւնն, “աեն կալցին
ծննդեան,, եւ երբ ծնուի մանուկն, սրան խեկական
ժառանգ համարելով, հաստատել իւր իրաւունք-.

¹ Зеленый, Народно-верднческ., обычай зажигания
зрехи, кр. 31.

Ների մէջ։ “Եղիսաբէս Ժառանգ է Հովհակուում նորածինն, երբ սա ծնւում է Հօր մահուան վրային անին։ Այս վերջին դէպքում կենդանի թնացած ազգ ականները կարող են ժառանգել իրենց հասանելիքը այդ մանկանից արդէն եւ ոչ թէ անմիջապէս վախճանուածից։ Մօր մահուան դէպքերում, երբ զա տեղի է ունենում ծննդաբերութեան միջացին կամ յետոյ, մանուկն ժառանգում է մորը եւ մանկանից արդէն կարող են ժառանգել միւսները, այսի իսկ հայրը (II, զԼ ՊՅ)։

Բացի այդ՝ Միոիթար Գ.օշը սահմանում է նաև մի քանի իրաւունքներ հաշմ ու տկար զաւակների մասին։ Ժառանգութեան իրաւունքից խսպառ զրկում են ի ծնէ մատառը հաշմերը, “որպէս թէ բնաւ չունել միտս ու իմացուածս։” Եթէ մատառը անկարողութիւնն առաջացել է ծնուելոց յետոյ եւ այդ տկարը բժշկում է, այն ատեն ժառանգութիւնն աւանդուում է ուրիշներին, հաւանականորէն հոգ արարձուներին կամ խնամանակալներին։ Տկարի կատարեալ բժշկուելոց յետոյ ամբողջ ժառանգութիւնն իրեն է յանձնուում, իսկ եթէ չի բժշկում, իսկական ժառանգները տիրանում են գոյքին եւ պարտաւոր են խնամել նրան մինչեւ մահ։ Այս վերջին կէտից հետեւում է, որ ի ծնէ մատառը տկարներն պիտի մինչեւ իրենց մահը խնամուին սրանց ստացուածքը ժառանգողների կողմից։ Դատաստանագիրքը նաև յիշում է, որ շաղիանի զրկուն ժառանգութիւնից, “թէ այլազգ եթէ՝ կազ, կամ կօյր, կամ այսահար՝ որ չիցէ

անզգ այեւալ, կամ՝ գոտի (բօրու) որ չիցէ ընաւին առպականեալ, կամ անդամալոյն խմատուն, եւ այլք այսպիսիք որ բաւական դոն այլօք սպասաւորօք զհայրենիս ժառանգել,, իսկ որոնք անընդունեակ են իրենց բանականութեամբ այդ վիզիկական ցաւոս դրութեան մէջ կառավարել այլօք սպասաւորօք զհայրենիս,, այն ժառանակ նրանք սովորական եղանակով այլոք ժառանգաւորօք խնամիցին մինչի մահ,, (II, զԼ. ԱՅ.):

Ընտանեկան իրաւունքը քննելիս արդէն առիթ ենք ունեցել շաշափել եւ ամուսինների ընչական իրաւունքը: Մեզ յայտնի է, որ կինն էլ ուներ որոշ ընչական իրաւունքներ, այն էլ միմիայն իւր բերած բաժնի՝ “պոսյգի” ու “երիսաց տեսոյի վրայ: Առդ ինչ գրութեան մէջ էր ընկնում կնոջ այդ սեփականութիւնն ամուսիններից որեւ է մէկի մահուամբ: Մարդու մահուամբ, թեզպէս գիտենք (I, զԼ. ՃԻԲ), անդաւակութեան դեպքերում, յանձնեում էր կնոջը իւր պատկանելիք սեփականութիւնն: Պարզենք, թէ ինչ հետեւանքներ էին առաջ գալիս ժառանգական իրաւունքի մէջ կնոջ մահուամբ: Այստեղ գլխաւորապէս գեր էր խաղում այն հանգ ամանքը, թէ արդեօք ամուսինները զաւակի տէրեր են, թէ ոչ էթէ կային որդիք, այն ժամանակ բոլոր մարական ստացուածքը անցնում էր սոցա, ճիշտ այնպէս, որպէս դա ընդունուած էր հօրական ստացուածքի ժառանգ ման կարգերի նկատմամբ: Ընդհանրապէս կնոջ մահուամբ նրա

ընչքի վրայ ժառանգական իրաւունքն նոյն ծառալով էր կիրառում, ինչ ծառալով եւ մարդու։ Եւ կանանց մեռելոց նոյն լիցի դատաստան, որպէս եւ արանց զինի մահուան՝ — այսինքն նոյն չորս կարգերը ժառանգների, եւ առ ՚ի շգոյէ վերջինների — 'ի ցեղէ հօրն (կնոջ) ժառանգ է մինչեւ չորրորդ զարմ (II, զԼ. ԱԴ): Արբեմն, երբ մօրական ինչքն անցնում է զաւակներին, Նմանապէս եւ զաւակների հայրը հանգէս է զայխ իրբեւ իրաւազոր անձն, ուր պատասխանատու է այդ ընչքի ամբողջութեան ու անձեռնմխելիութեան համար։ Մինչեւ անդամ, եթէ զաւակն վախճանուի առաջ քան մայրը, վերջինիս ստացուածքը, իրբեւ հանգուցեալ զաւակի ապագայ ժառանգ ման պատկանելիք, չի վերադառնում մօր լիակատար տրամադրութեանը, այլ մնում է ամուսնուն։ Երբ մայրն էլ է մեանում, այդ մնացած դոյքը մի մասով անցնում է ամուսնուն, այսինքն իրբեւ վազամեռիկ զաւակի ժառանգին, իսկ միւս մասով կնոշ հօրը, եթէ վերջինս տակաւին ապրում է (II: զԼ. ԱԲ): Երբ ամուսնութիւնն անզաւակ է եղել, կնոջ մահուամբ սրա գոյքը անցնում է իւր հօրը, իսկ ամուսինն «վասն ՚ի միաւին կենակցութեան» ստանում է միայն «մասն», այն է մի քանչ (¹ մասը գոյքի): Բայց երբ բնաւ զուգաւորութիւն չեն ունեցած, եւ կինը վախճանուել է կոյս, այն ժամանակ ամուսինն ոչինչ չի ստանում։ զի՞ որպէս ոչ է տիրեալ մարմնոյ նորա, նոյնպէս եւ ոչ տիրէ ընչից նորա։ Եւ գոյքն ամբողջապէս

անցնում է կեռջ ազգականներին (I, գլ. 2Ե, II, գլ. ԿԲ): Այդ ամուսինն ստանում է մի դաշտ, ոչ միայն այն գեղքում, երբ անզաւակ են, այլ եւ երբ զաւակ կայ մէջ տեղը: Խնչպէս որ հօրն ժառանգ ելով, որդին տալիս եր մօրը մաս՝ մի գանգ, “Նցնպէս զմօրն ժառանգ ելով որդին, հայրն գանգ առցէ”:

V.

Դառանանք ժառանգ ական իրաւունքի մի ոյլ կողմին. ի՞նչ եղանակով եր կատարում է ժառանգ ութեան բաժանումն եւ ինչ հետեւանքներով եր զայտանանում իւր տէրերին: Այսող է պատահչել, որ ժառանգութիւնն ըստ որենքի մի քանի անձերի պէտք է անցնի, ուստի հարց է ծագում, ինչպէս է դաստաստանագիրը այսպիսի գեղքերը կարդ ոգրում: Եթէ քննելու լինենք, թէ ինչպէս է Մխիթար Գոշը անորինում՝ ըստ բաժանուական արուեստի. գոյքի ժառանգ ութեան ուղիղ բաշխումն, կարելի է հետեւցնել, որ նրա ըմբռնումն ժառանգման ձեւի մասին խիստ նման է Հին Հռովմէական Universalsuccessionին, այսինքն գոյքը համարւում է մի ամբողջութիւն, իւր բոլոր իրաւունքներով ու պարագերով եւ իրրեւ այդպիսի ամբողջութիւնն անցնում է ժառանգներին: Իւրաքանչիւր ժառանգին ընկնելու է խեկապէս ամբողջ գոյքը: Եթէ ժառանգները մի քանի հոգի են, այն ժամանակ ամբողջ ստացուածքը բաժառւում է իդէալական մասերի (aliquoten) ըստ

ժառանգողների թւի, և իւրաքանչիւր ժառանգը ընդունելու է իրեն յատկացուած ամբողջ մասը։ Այդ նպատակով իւրաքանչիւր թողած ժառանգութիւն վերածւում է դառնչէ, այսինքն զնահատական մի արժեկիի, որ դատաստանագրիի համաձայն կոչւում է ունենան, նման հռովմէական լին։ Այդ գահնեկանը բաժանեւում էր 15 հաւասար մասերի, որոնք կոչւում էին չորրէ կամ՝ չորրէնու։ Կար նաև մի շաբաթ բառակամատ համեմատ ահա իւրաքանչիւր ժառանգող սահմանում էր իւր մասն էլլը (II մասի) յօդուածում Ախիթար կոչը մի առ մի թւում է զանազան դէպքեր, ուր քոյք է տալիս, թէ ինչպէս է հարկաւոր վարութիւն։ Աւելորդ կը լինի այստեղ բոլորն ի միամին յիշել, բայց եւ այնպէս առաջ բերենք քանի մի բնորոշ որինակներ։

1. Եթէ հօք մահուանից յետոյ մնում են ժառանգներ՝ որդի եւ շամուանացած գուստը, այն առնեն $2\frac{1}{2}$ դանգ սահմանում է որդին. Նշյան էլ դուստրը ծւ մնացած 1 դանգը՝ մայրը։ Աւելին ամբողջ գումարը կանի 6 դանգ, որ կազմում է մի դահնեկան, մի ամբողջ գոյք։

2. Եթէ մի եղբայր իցէ եւ քոյք առնակին (ամառնացած) — կէս դահնեկան եւ չորս գարի (ուրեմն $3\frac{1}{2}$ դանգ) եղբարն լիցին եւ դանգ եւ կէս եւ երկու գարի քուերն (այն է

$1\frac{2}{3}$ դանդ, այսինքն կէսն այն բաժնի, որ ստանում է եղբայրը կամ շամուսնացած քոյրը) եւ դանդ ի մօրն»:

Յ. « Խսկ եթէ վեց քոյր (տմուսնացած) եւ մի եղբայր իցէ — ի չորս ժառանգութիւնն բաժանիցին. երեք՝ եղբայր, վեց քոյր լիցին. Հետեւապէս եղբայրը ստանում է $1\frac{1}{2}$ դանդ ($\frac{1}{4}$ դահնեկան), խսկ իւրաքանչիւր քոյրը $\frac{3}{4}$ դանգ ($\frac{1}{8}$ դահնեկան):

Բաժանման վերջին եղբանակները ու շադրութեան առնելով, տեսնում ենք, որ հօր մահուամբ ժառանգութեան $\frac{1}{6}$ մասը դատում է մօր համար, եթէ ի հարկ է վերջինս կինդանի է. խսկ մեացածը բաժանում է համահաւասար թուով ուղղակի ժառանգների թուի համեմատ, ըստ որում որդիներն ու շամուսնացած դուստրները հաւասար մասների իրաւունք ունեն, խսկ պսակուած ազգիները — « վերկուան մի եղբայր կաթիս : Խնչ վերաբերում է այն գեղաքերին, երբ ժառանգութիւնն անցնում է հօրեղբայրներին ու ազնատական գծով այլ ազգ ականներին, դատաստանագիրքը լուութիւն է պահում, թէ ինչպէս է այստեղ « բաժանողական արուեստն գործագրուելու : »

Ժառանգութեան բաժանման միջոցին ժառանգների վրայ որոշ պարտականութիւններ է զրւում, որոնք սրբութեամբ պէտք է ի կատար ածութիւն: Կախեւառաջ՝ դատաստանագիրքը խըստ արգելում է « փոխել զընկերին յափշտակելով : » Եւ խրատում է եղբայրների, ազգա-

կանենքին ու ստարների վերաբերմամբ ժառանգութեան հարցերում "իրաւամբար" վարութիւն (II, դլ. Կ.2): Այնուհետեւ ժառանգների վրայ պարտք է զբուռմ որոշ գումար հանել ընդհանուր ժառանգութիւնից մեռնազի հոգու յիշատակի համար, "նախ զպատշաճ ոգուոյ նորա տալով", ինչպէս եւ մեռելոցից ծախքերը (II, դլ. ԶԵ, Կ.Դ): Հոգու յիշատակի եւ այլ այսպիսի եկեղեցական պետքերի համար (μυημόσυνα) ժառանգ ական իրաւունքի մէջ սահմանած յատուկ օրինական որոշումներ խիստ զարգացած էին բիւզանդական իրաւունքում¹: Աերջապէս, ինչպէս արդէն յայտնի է մեզ նախընթացից, ժառանգների վրայ պարտաւորութիւն կայ ինչամելու մինչեւ մահ բոլոր հաշմերին, Փիղիկապէս ու մտաւորապէս անկեալներին:

Ի վերջո ու շագրութեան արժանի է մի հետագրքիր երեւոյթ, որ տեղի է ունենում ժառանգութեան բաժանման ժամանեակ ըստ Միհրանար Պ.Օ.Հ., եւ որսպիսի երեւոյթ տակաւին մինչեւ օրս գոյութիւն ունի հայ նահապետական գերգաստաններում ըստ սովորութական իրաւունքի: Պահ Հնչքուոյն ու Հայշքուոյն հարցն է — կրտսեր ու անդրանիկ զաւակների արտօնեալ իրաւունքները ժառանգական գոյքի մէջ: Եւս տռաւել ու շագրաւ է այս երեւոյթը, որովհետեւ նա գոյութիւն է ունեցել շատ ժաղավրդների սովորութական իրաւունքի մէջ՝ հնդիկների, գերմանացիների, ռուսների, սերբի եւ այլն: Հայ զատապատ-

¹ Zachariae, Geschichte des griechisch-römischen Rechts. 1892. էր. 139—140.

նազրբից երեւոմ՝ և, որ անդրանիկ՝ աւագ որդին՝ համեմատաբար մեացեալ ժառ անդների հետ օժառած է առանձնաշնորհութեալով։ “իսկ անդրանիկանն պատիւ լիցի, ըստ այդմ, եթէ հաւասար բաժ անիցի ժառանգութիւնն որդւոց, առաւել լիցի յաղագս պատւոց։ (II, գլ. ՎԶ)։ կամ “այլ զակիղըն պատուիցէ զարդւոց . . . եւ առաւել տալ ի ժառանգութեանց։ (II, գլ. ԽԹ)։ “Եմանապէս եւ կրտսեր օրդին ստանում է բաժանուելիք ժառանգութեան մէջ հօրական տունը (II, գլ. ՎԶ)։

Խնչով բացատրել այդ երկու տեսակ զաւակների առաւելութիւնները ժառանգ ական իրաւունքի մէջ։ Ախիթմար գոշը, հիմնուելով ի հարկ է քրիստոնէական կրօնի վրայ, տալիս է իրեն համեմատ բացադրութիւն։ “ըստ օրում եւ Ցէրն պատուիրեաց տալ զառաջին ծնունդն՝ (II, գլ. ԽԹ)։ Ընդրանիկան այդ “պատիւը”, նմանապէս եւ կրտսերի հօրական տուն ստանալը, պէտք է բացատրել այլ կերպ։ Դրա բացատրութեան հիմքը հարկաւոր է գտնել այն ընտանեկան կազմի մէջ, որ յատուկ էր հայ ժողովուրդին, այն է՝ գերդաստանի նահապէտական կազմն ու համայնական կենակը։ Խնչապէս յայտնի է հայ, նոյնպէս եւ այլ ժողովուրդների, սովորութական իրաւունքից, նահապէտական ընտանիքում տանտիրոջ մահուամբ սրա իրաւունքներն անցնում են ipso iure մէծ օրդուն, որը լիազօր տէր է լինում՝ ընտանեկան կառավարութեան մէջ։ Անձ օրդուն այդ առ անձնաշնորհ գիրքը անշուշտ պահ-

պանտում՝ եր նմանապէս եւ այն դէպքերում՝
երբ ընտանիքը կազմալոյն էր լինում՝ ու բաժան-
ուում հօր մահուամբ։ Աւստի մեծ որդին, իբրեւ
պապական ս օջախին յարատեւութեան պատաս-
խանատու ժառանգը եւ նահապետական գեր-
դասանի տէրը, որ ամենից շատ է աշխատել
ընտանիքի բարօրութեան համար եւ որը այնքան
մեծ իրաւունքներով էր օժտուելու, ըստ այնու-
եւս պէտք է աւելացրդ որեւէ մաս ստանայ ժա-
ռանգութիւնից, պէտք է առաւելութիւն ունե-
նայ բաժանուելիք ընչքի մէջ։ “Նոյն այդ նահա-
պետական ընտանեկան կազմի գոյութեամբ կա-
րելի է բացատրել նաև կրտսերի առանձնաշնորհ
դրութիւնն ժառանգութեան մէջ։ “Նա ստանում
է հօրական տունը, ուր գտնւում էր օջախը, որ
այնքան սուրբ է ժողովրդի աշքում։ այն տունը,
ուր երկար ժամանակ տարածւում էր “տան
մեծի”, լիազօր իրուրենքն, հնչում էին նրա հրա-
մանները։ Մինչորատի էութիւնը կարելի է բա-
ցատրել այսպէս։ “Նահապետական ընտանիքի
կազմարոյն լինելու դէպքերում, երբ զա տեղի է
ունենում նոյն իսկ հօր կենդանութեան ժամա-
նակ, հայրը պարտաւորուած է լինում՝ ընդհա-
նուր գոյքից որոշ մասն տալ հեռացող մեծ որ-
դուն։ Այդպիսով մեծ որդին զրկում է այն
դիրքից, որ մինչեւ այդ որը նա վայելում էր
ընտանեկան ընդհանուր գոյքը հարստացնելու
եւ ընդհանուր աշխատանքում մասնակցելու
պարտաւորութեան մէջ։ “Նրա տեղն այժմ
բռնում է կրտսեր որդին, որ աւելի երկար ժա-

մանակ է մեռմ՝ իւր հօր մօտ անբաժան ու հետեւապէս աւելի է նպաստում իւր գործակցութեամբ հօրական կարողութեան հարստացնելուն համեմատաբար անդրտնիկ որդու հետ։ Այդ միանգամայն պարզ է թւում կրտսերի առանձնաշնորհ իրաւունքն հօրական գոյքի ժառանգելուն մէջ, այսաեղից էլ մասնաւորապէս առաջանում է եւ այն կարգը, որ նա ինչպէս տնազուրկ, ժառանգում է հօրական տունը։ Անդրանիկը արդէն վաղուց կառուցել է իւր սեփական օճախորեւ բնաւ կարիք շունի ժառանգութեան մէջ թողած հօրական տանը։¹

VI.

Աւելորդ չէ նկատելու, որ Միհիթար Գօշի Պատաստանագիրքը ժառանգական հարցերումն էլ շատ ու շատ թերի է։ Յիշենք, որ Պատաստանագրքի յաղուածներում ոչ մի տեղ որոշակի չի պարզաբանուած հօր իրաւունքները որդու թողած ժառանգութեան վրայ։ Թերեւս գուցէ այն պատճառով այդ հարցը աւելորդ է համարուել պարզել, որ ընդհանրապէս հօր իրաւունքները ընտանեկան յարաբերութիւնների մէջ, շնորհիւ նահապետական ընտանեկան կազմի, լիազոր էին եւ ոչ մի կարգաւորման կարուա չէին։ Շատ հարցեր էլ մեռմ էին անշօշափելի։ արդեօք ինչ գեր էր իսազում ամօնինն, երբ կնոջ թողած ժառանգութիւնն ան-

¹ М. Кондаковский, Сокращенный обычай и древний законъ, т. I, бр. 334.

ցնում էր որդուն. իրաւունք ուներ այս գեղաքում իրրեւ հայր (patria potestas) թէ իրրեւ հոգաբարձու մտնել գոյքի կառավարութեան մէջ ։ Երբ կնոջ ժառանգութիւնն անցնում է մարդուն, արդեօք վերջինս չէր դրկւում այդ իրաւունքից երկրորդ ամուսնութեան գէպքում եւ այլն։

Այս թերութիւնների պատճառը պէտք է որոնել այն առանձնայտուկ պայմաններում, որոնց մմնողորտում գոյացել եւ զարգացել է հայ ժառանգական իրաւունքը։

Դախնական ժամանակներում ընտանիքը, այսպէս անուանած նահապետական գերդաստանը, իւր ամբողջութեամբ ներկայանում էր մի առանձին սեփականատէր, գերդաստանը մի համայնք էր անտեսական հիմունքներով առաջացած, անային խնդուրոյն եւ թշնամիւնի մի անտեսութիւն էր։ Հին յունական օւշուը կամ լատինական familiaն հասկացւում էր մի գաղափարով, իրրեւ մի առևն, որ անտեսական կաղմակերպութեան միաւոր էր նշանակում։ Այդ նոյն հիմական գաղափարով էր ըմբռնւում հայ նահապետական գերդաստանը։

Ընտանիքն հայերի մէջ իւր ամբողջութեամբ մի հաւաքական, համացիւական սեփականատէր է համարւում, որն իւր ընդհանուր միջոցներով թէ շահագործում է համացիւական գոյքը եւ թէ արտադրած արդասիքն էլ անբաժան սպառում է։ Ոիմիայն տան նահապետը՝ տանուտէրն է հանդէս գալիս իրրեւ ներկայա-

ցուցիչ այն համայնքական անտեսական միաւորդի ։
Ներկայացուցիչ, որ պատասխանատու է ընտա-
նիքի բոլոր անդամների կողմից ամբողջ անտե-
սական հասարակական յարարերութիւնների
մեջ։ Առկային սովորութական իրաւունքը, նայե-
լով ընտանիքի վրայ նաև կրօնական-բարոյական
անտեսակէտից, ընտանիք, որ կազմում է իւր նա-
խահօր շառաւորդը, իւր ցեղական նահապետի
շարունակութիւնը, նմանապէս բնականօրէն հե-
տեւեալ հասկացողութիւնն էր առաջ ընթելու։
Ինչպէս որ յարատեւ պիտի լինի ընտանեկան
պաշտամունքը գերդաստանի գոյութեան ան-
հրաժեշտութեան համար, այնպէս էլ ընտանե-
կան գոյքը, սեփականութիւնն անբաժանելի,
անխախտ պիտի անցնի սերունդէ սերոնդ միեւ-
նոյն ընտանիքի շարունակութեամբ։ Հասկանալի
է, որ այսպիսի դէպքում ժառանգութեան գա-
ղափարը խորթ բան է տիրապետող ընտանեկան
սովորութական իրաւական հայեցքներում։
Քանի որ ընտանիքը շարունակում է իւր գոյու-
թիւնը նոյնութեամբ նոյն իսկ գարերի ընթաց-
քում, բնականօրէն նրա գոյքն ու սեփականու-
թիւնն, որոնք նրա գոյութեան հիմքն են կազ-
մում, նոյնպէս զուգահեռաբար շարունակում են
իրենց գոյութիւնը պահպանել։ Փոխուում են ըն-
տանիքի անդամները տարբիների ընթացքուն,
մեռնում է տան նահապետը, սրան հետեւում
է յաջորդը եւ այսպէս շարունակ, անընդ հատ-
իցց քանի որ միեւնոյն ժամանակ ընտանիքը,
համայնքը մեռնում էր կանգուն եւ անբաժան, հա-

մայնական ընտանեկան սեփականութիւնն եւ գոյքն էլ մնում է կանգուն, անբաժան: Աւրեմ համայնական - ընտանեկան սեփականութիւնն պաշտպարբն միանց ամայն խորին է ժառանգութեան հարցը:

Ըստմանակի ընթացքում սպահալ - անտեսական էվոլյուցիանի շնորհիւ համայնական սեփականատիրական գաղափարը տարրալուծում է: «Ահա հասկեալունց զերդաստանը դիմերերենցիացիոնի է ենթարկուում: Ական է գերիշխել անհատականութեան սկզբունքը: Բանի որ տիրապետում էր բնույն պատճեններուն եւ հասարակական արտադրական յարաբերութիւնները գուրս չեն գալիս գերդաստանի, տան օճախի սահմաններից, միանցամայն տրամաբանական հետեւանքով անհրաժեշտ էր թուում եւ ընտանեկան համայնքի գոյութիւնը: Աակայն անուշ է գալիս աշխատանքի բաժանումը, որ կատարելապէս վրախում է արտադրական յարաբերութիւնների ձեւերը եւ հասարակական - անտեսական կենացքում մացնում է անհատական սեփականութեան գաղափար: Աերցինս յեղափոխականացնուում է ամրող զերդաստական կազմը եւ ի վերջոյ տարրալուծում է ընտանեկան համայնքի հիմքերը: Այդ անհատականութեան գաղափարը շատ բնորոշ ու շնչառակի աչքի է զարնում նաև հասկեալունց զերդաստանների մամնեաններին, որոնք մեծ մասամբ տեղի էին ունենում տան մեծի մահամբէ: Այժմ մ անհատականութեան սկզբ-

բունքի համաձայն համայնական - ընտանեկան դոցքն էլ պիտի անհատականար, սեփականութեան վրայ էլ պիտի տարածուեր անհատական աշխարհայեացքը + ինչպէս որ գերդատանն էր բաժանեռում իւր բազկացուցիչ մասերի, ըստ այնմ էլ նրա գոյքն էր բաժանեռում, նրա սեփականութեան իրաւունքներն էին բաժանեռում:

Ի՞նչպէս բաժանել գոյքը. ում եւ որքան ապլ — ահա այն հարցերը, որոնք ծագելու էին իւրաքանչիւր բաժանման գէպքում:

Այս հարցերն արգեն պատասխանում է ժառանգական իրաւունքը, որը, ինչպէս վերը նկատեցինք, ծնունդ է առել ու կազմակերպուել միմիայն անհատական սեփականութեան գաղափարի ծագումով: Այդ հիման վրայ շատ հասկանալի կը լինի, թէ ինչու ժառանգական իրաւունքը հայ ժողովրդի կեանքի զարգացման պատմութեան մէջ խիստ անբաւարար ու անմշակ բնաւորութիւն ունի: Ըստանեկան բաժանումները, պատմականորեն նայած համեմատաբար նորագոյն երեւոյթներ են: Հետեւապէս ժառանգական իրաւունքը հայերի մէջ մնացել է ու հասել է մեզ իւր զարգացման սկզբնական աստիճաններում: Առվորութիւնը, իւրաքանչիւր ադաթը, որ իրաւունքի ազբիւրն է համարում, կարգաւորելով բաժանման գործողութիւնները եւ որոշելով իւրաքանչիւր ժառանգի հերթն ու ստանալիք մասը, գտնուում էր իր խմօրման, իր գոյացման պրօցեսում:

Ա. Ե. Ա. Կ. Ե. Պ. Բ. Բ. Պ. Պ.

Անշարժ է - ըստիւն սոսցունք :

Ե. .

Անշարժ է - ըստիւն սոսցունք :

Լ.

Ախիթար Կոշի Հայոց Պատաստամագրքում՝
ոչ մի տարբերութիւն չի դրւում ահանձնվեալ
իրաւունքի և սապ ընչքի վրայ ականաւել-
իրաւունքի դաշտաբարենքի միջնեւ։ Այդ երկու
հասկացազաթիւնները որոշում են միեւնայն ա-
նունով, միեւնոյն մաքով, այն է՝ նշանակում են
իրեւ միայն ահանձնվեալ։ Հին, տակաւին շգար-
գացած իրաւունքներում՝ սովորաբար սեփակա-
նուտերը միաժամանակ համարուում էր աիրապե-
տով։ Իսկ ով տիրապետող էր որեւէ սապցւածքի,
ևս նաև ճանաչուում էր նոյն ընչքի սեփակա-
նուտեր։

Առկայն մօտից քննելով Պատաստամա-
գրքում՝ արծարծած սեփականութեան իրաւունք-
ի էութիւնը, կարելի է նշմարել, որ Ախիթար
Կոշի օրէնքներում, թէեւ ոչ ամբան որոշակի,

այնուամենայնիւ փորձ է արւում մի տեսակ անշատել իրարից վերօյիշեալ երկու հասկացողութիւնները :

Խակապէս Ալոխթար զաշի դատաստանագրի մէջ տարբերում են սեփականութեան եւ ցկեանու տիրապետելու իրաւունքները : Դա բացայացաւ է ընտանեկան ստացւածքի վերաբերմամբ երկու ամուսինների միջեւ գոյութիւն ունեցազ յարաբերութիւններից Առնախնազ մահուամբ, ինչպէս արդեն մեզ յայտնի է ժառանգական իրաւունքից, ամրազը նրա գոյքը զաւակներ եղած գեպքում անցնում է ամուսնու ձեռքը, որ պարտաւոր է պահել այդ, ուրեմն տիրապետել, բայց ոչ երբեք սեփականութիւն համարել, որովհետեւ այդ գոյքի սեփականութեան իրաւունքը պատկանում է իրօք զաւակներին, որոնց պէտք է յանձնի հայրը նրանց չափահատութեան գեպքում (I, գլ. Հին, 2Ե): Կմնանապէս այս ամուսնու մահով սրան պատկանած ստացւածքը, եթէ չի եղել ուեւէ կատկիտմ անորինութիւն, անցնում էր կեոչ իրբեւառանգութիւնների, եթէ վերջինն ծնել էր զաւակները։ Հետեւապէս կինն էլ ստանում էր միայն ցկեանու տիրապետութեան իրաւունքը այն ստացւածքի նկատմամբ, որը իրոք զաւանում էր զաւակներին սեփականութիւն։ Խսկ ամլութեան գեպքում կինը ժառանգութիւն յազագս անտեսութեան, մարդուց մնացած ստացւածքը (I, գլ. 2Ե)։ Աերջին երկու բառերի իմաստից կարելի է հետեւեցնել, որ այստեղ գործ ունենք

արիապետութեան գաղափարի հետ։ Հաղագս
անտեսութեանը բառը մեզ յիշեցնում է հին
ուստական իրաւունքի մեջ գոյութիւն ունեցող
նոյնանոնց երեւ ոյթը, որ կուլում էր Կոմլի
և պարսիակում էր իւր մեջ ցիեանս արիապե-
տութեան գաղափարը։

Ընչական իրաւունքի երկու հասկացողու-
թեան՝ այսինքն սեփականութեան ու արիապե-
տութեան գաղափարների՝ զատման գիծը նկա-
տելի է մանաւանդ այն պարագաներում, երբ
դաստանատագիրքը հիմնաւորում է սեփակա-
նութեան իրաւունքի գոյացումն որեւէ ընչքի
ու եւ կուլ պակաս տեսազական արիապետու-
թեան եւ օգտուելու գուատով։ Անընդին պայ-
մաններում սեփականութեան իրաւունքը հաս-
տառաւում է, և թէ որոշ ժամանակամիջոցից յե-
տոյ անշարժ ստացուածքը գուղից յետ չի գնուամ
իւր նախկին ամրուծ ձեռքով։ Այս հարցին դա-
տաստանագրքի հեղինակը յատկացրել է երեք
յագուած, որոնք ամբողջովին վերցուած են մով-
սիսական իրաւունքից եւ բոնցից հետեւել
եզրակացութիւններն ենք հանում։

Հետեւելով մովսիսական օրէնքների այն
սկզբունքին, որով հրեաները սովորութիւն ու-
նեն իրենց եօթնամեայ ու յիննամեայ յօրե-
լիաններին բաշտուն պարզեւել սարուկներին,
յանցաւորներին, պարտքերին եւ ի հարկէ որոշ
հատուցմամբ վերադարձնել վաճառուած կա-
լուածքներն ու անշարժ իրերը նախկին սեփա-
կանատէրերին, Հայոց դաստանագիրքը նշա-

համեսմ է եօթ տարի ժամանակամիջոց որեւէ կալուածքի սեփառկանութեան իրաւունքը հաստատելու համար։ Ըստ Միհիթար Պաշի եթէ ոչ ու ու ու ու ու ու պատճառով որեւէ մէկը տախառած է լինում վաճառել իւր կալուածքը, նա յընթաց եօթ տարւայ չի կորցնում իւր սեփականութեան իրաւունքը. ամեն մի բռպէ նա կարող է յետ վերցնել այդ կալուածքը գնովից, վճարելով ստացած գինը։ Հետեւապէս այն անձը, որ գնել էր կալուածք, ամբողջ եօթ տարի իրեն տակաւին չի համարում սեփականատէր ձեռք բերած կալուածքի, այլ միայն օգտուում է, միայն օժտուած է տիրապետութեան իրաւունքով։ Միմիայն եօթ տարուց յետոյ արդէն որոշում է վերցնականութէն կամ նախկին սեփականատիրոջ իրաւունքների վերականգնումն եւ կամ գնովի սեփականութեան իրաւունքը այդ նոր կալուածքի վերաբերմանը։ «իսկ եթէ ոչ կարից փրկել յեթն ամենամի յառաջ հաստատիցի վաճառն» (II, գլ.՝ ԴԲ.):

Այս օրէնքը Հայոց Դատաստանագրքի համաձայն չի վերաբերում բնաւ այն գէպքերին, երբ կալուածքը վաճառուում է ոչ թէ աղքատութեան պատճառով, այլ միանգամայն ուրիշ շարժառիթներում։ զարորինակ՝ զանազան յանցանքների ու պատիժների պատճառով։ Այս գէպքում սեփականութեան իրաւունքը գոյանում է հենց նոյն տարին։ «Ապա թէ ըստ այլոյ պատճառի վաճառն իցէ ի նմին ամի հաստատիցի» (Անդ.):

Նոյնն է տեղի ռանենում ըրազացի վաճառման ժամանակ (II, գլ. Շ.Պ.): “Ամանապէս, երբ վաճառ ռում է՝ առն բնակութեան ի պարսպաւոր քաղաքին. սակայն այստեղ փրկութիւնը իրաւունքը տեւում է ամբողջ մի տարի, ուրեմն սեփականութեան իրաւունքը դոյանում է միայն մի տարուց յետոյ, եւ կալուածքը բնաւ ենթակայչէ Շառաւունքուն¹: Խակ քաղաքի պարիսպներից գուրս գ տնուած կալուածքի համար գնողի սեփականութեան իրաւունքը որոշուում է այսպէս. “Խակ տունք, որ յաւանս իցեն, որոց պարիսպ ու իցէ շուրջանակի, ընդ անդս երկրի համարեսցին եւ հանապազ ընդ փրկանոք լիցին եւ ի թուղթեանն ելցեն²”:

Խիստ բնորոշ է իրաւական տեսակէտից այն հազերի սեփականութիւնը, որոնք թագաւորը տալիս էր իւր իշխաններին: Եթէ վերջնները շինեն այդտեղ բերդ կամ աւան եւ շենացնեն տւերակները, այդ հողը դառնում է արդէն սեփականութիւն նոյն իշխանների եւ զինի մահունցա՝ որդւոց նոցա լիցի հրամանու թագաւորի (II, գլ. Ա.): “Նոյնն է մեացեալ դասակարգերի համար՝ ազատների ու շինականների. “Այնպէս ընդ ձեռամբ իշխանաց ազատը լիցին եւ ընդ ազատաց ձեռամբ շինականք. յորժամ աւերս շինեսցեն եւ հողս հատանիցեն ի մայրեաց, ստացուած լիցի անփոփոխ եւ որդւոց նոցա յետ մա-

¹ Համակառ. Saalschütz, Das Mosaische Recht, էր. 851 :

² ԱՌԱՋՈՒՄՅՈՒՆԻ ԱՐԵԿՈՐ. Պ. Տ. Ա. Պ. Ե. Ա. 11 :

հու (Անդ): Ուրեմն հօղերը, որոնք տրւում են թագաւորի ձեռքով իշխաններին կամ իշխանների ձեռքով ազատներին եւ վերջնների ձեռքով էլ շինականներին, դառնում են ըստ Ախիթար Գոշի Նրանց սեփականութիւն այն դեպքում միայն, երբ այդտեղ որոշ աշխատանք է թափւում, որպէս զի այդ հօղերը շենացոյն կամ արգասաւէտ դարձուին։ Հետեւապէս գրուած հօղերը մինչեւ այդ համարւում էին յոկ ստացող անձերի տիրապետութեան ներքոյ, մի իրաւունք, որով հօղերի վրայ տիրողները չէին կարող զեր եւս անօրինել ստացուածքն ըստ իրենց ցանկութեան։ մի իրաւունք, որով ամեն մի բոլէ կարող էին տիրապետողից յետ պահանջել յանձնուած հօղը, որպիսի վրաս ըստ երեւութիւն ստէպ էր տեղի ունենում եւ ստվարական բան էր թւում։ Ապա թէ ոչ, ինչո՞ւ դատաստանագրի հեղինակը ստիպուած է լինում խօսիւ շեշտելու, թէ այն հօղերը, որոնք ստացողների, այսինքն տիրապետողների, աշխատանքի չնորհիւ դառնում են արդէն Նրանց սեփականութիւն, շորէոք է յետ խլուին եւ սեփականութեան իրաւունքները չպիտի բռնաբարուին, « մի լիցի փոխել առանց մեծի եւ իրաւացի յանցանց»։

Հաղերի տիրապետութեան իրաւունքի պահութելը սեփականութեան իրաւունքի Ախիթար Գոշը կապում է աշխատանքի գաղափարի, թափած փիզիկական ջանքերի հետ։ մի հասկացողութիւն, որ տիրապետել է շատ օտար ժողո-

զօրդ ական իրաւունքներում։ Արքան նմանութիւն
հին գերմանական ու ալեմանանան իրաւունքների
հետ, ուր գանձում ենք նոյն գաղափարի ներ-
կայութիւնը։ Ան-գալլէնի VIII և IX դարերի
միաբանութեան հոգոյին պիտիաց բներում եւ-
գաղափրերում (ալեմանանան) ստեղ շիշատակ-
ւում են, թէ հոգերը դարձել են նրանց սեփա-
կանութիւն (dominium կամ proprietas) միայն
նրանց աշխատանքի, թէ ավածք քրոնքի շնորհի։
— զաօ լազրավ կամ զաօ պսօրութիւն առա-
մազուրդի սովորութական իրաւունքում զ ոյու-
թիւն ունեցող ՅԱՀԿԵՆ։

Աշխատանքի այդ սկզբունքը պահպանուել
է նաև ժամանակակից հայերի սովորութական
իրաւունքում։ Գիւղական հայ ժողովոցի մէջ
սովորական երես ոյթ է, որ հոգին տիրապետելին
է։ ապա սեփականութիւն դարձնելն արտայոյ-
տում են արտը կամ ցանկացած հոգը հերկելով
ու ականելով։ “Արին քրոնքին ու աշխատանքի
միջոցով հոգ սեփականացնելու զ ազաւիարք
մարմնանում է զիւղացու հայեացքներում զ ու-
թանի կամ արօրի մէջ, որով խկասվէս կարելի
է մշտկել հոգը։” որու Բայազիտի զ աւատում
ստորին պատկանած անմշտկ հոգը զիշերով
հերկելը համարւում է ստացուածքի տիրապե-
տութեան եղանակներից մէկը։ «10 տարուց ա-
ւելի էր, որ Նոր Բայազիտի տեղական զինուորա-
կան զօրամասի արամագրութեան ներքոյ էր
զ ան ու մի արատատեղի բարդաքին մօտ, 1883թ-

ամառը գիշերով մի քանի բնակիչներ (պէտք է նկատել, որ Կողմանոյազիտի բնակչութեան մեծամասնութիւնը զբաղւում է երկրագործութեամբ) այդ հողը, որ ճահճու լինելով իրեւ վարելահող միանգամայն անպէտք էր, գիշերով հերկել եին եւ միւս օրը իրենց տիրապետական իրաւունքներն եին առաջացրում այդ հողի նկատմամբ: Կամանապէս եին վարուել նոյն քաղաքացները ոմն Արծրունի ազգանունով հաղատիրոջ արքատատեղերի հետ, որոնք առաջ բնաւ հերկուած չեին եղել¹:

II.

Սեփականութեան իրաւունքի մի այլ ձեւը (գլխաւորապէս շարժուն ընչքի նկատմամբ) ծագում է անտէր ինչքը գրաւելու եղանակով, որոշ չափով համանիշ հռովմէական օccipatio-ցին. Res nullius occupanti cedit. Այս կարգին ըստ Միսիթար Գ. օշի նախ եւ առաջ պէտք է վերագրել սեփականութեան իրաւունքը ոյն ստացուածքի վերաբերմամբ, որը ձեռք է բերւում պատերազմական աւարից, այսինքն թշնամուն պատկանած ընչքից (res hostilis): Այս աեղ դատաստանագիրքը տարբերում է երկու մօմենտ. արդեւոք պատերազմին մասնակցում էր թագաւորը, թէ ոչ երբ պատերազմին անմիջապէս մասնակից է եղել թագաւորը, աւար վերցրած ամբողջ ուկին պատկանում է բացառապէս

¹ Խորհութեան Օծուցիոն, 1884 թ. Տարինեա.

թագաւորին, որը միայն մի տասանորդն այդ ունկոց յատկացնում է յօգուա եկեղեցուն. մնացեալ աւարծն ու գերիները բաժանում են երկու մասի, որից մեկը պատկանում է նոյնպէս թագաւորին, իսկ միւսը՝ ամբողջ զօրքին, ընդ սմբե երկու կողմից էլ հանուամ է մի տասանորդ եկեղեցու օգտին: Իսկ եթէ թագաւորը մասնակից չի լինում պատերազմին, այն ատեն ⁴ ուկին նմանապէս թագաւորի լիցի, եւ ի գերւոյն եւ յաւարէն տասանորդ թագաւորի, իսկ յեկեղեցին յիսներորդիցեն ⁵, մնացեալ ամբողջ աւարը դառնում է սեփականութիւն մասնակցող իշխանների ու զօրքերի (II, գլ. Ա): Պատաստանագրքի այս օրոշումն անշառաշ հեղինակուած է մովսիսական որէնքի ազգեցութեան տակ¹:

Ղազա գրաւման եղանակով սեփականութիւն ձեռք բերելու՝ occupatioի ձեւերին, որով յիշատակուում են մեր Պատաստանագրքում, հարկաւոր է դասել հետեւեալ դէպքերը:

1. Արարութենէնց (venatio) եւ Յիշատակութիւն (piscatio) անկասկած իրաւունք է տալիս որսորդին եւ ձենուամին բացարձակ սեփականութիւն դարձնել գրաւած որսը, եթէ միայն իւր կալուածքի սահմաններումն է կատարուել այդ: Իսկ եթէ որսը եւ ձուկն գանուել է օտարի կալուածքում, այն ատեն որտորդի սեփականութիւն է դառնում գրաւածի ^{6/10}, իսկ միւս ^{1/10}ը պատկանում է կալուածատիրոջ (II, գլ. Ժ):

¹ Տես Թուաց 1, Ա. 30:

2. Գ. ՀԱՅՈՒ ՀԵ-ՊԸ (thesauri inventio) կարգաւորւում՝ է հետեւեալ կանոններով, որոց շիման վրայ էլ օրոշւում՝ է սեփականութեան իրաւումըքը դանձը իրաւաբանութեն համարւում՝ է անյայտ հին ժամանակները թագցրած արժեքաւոր ինչք, որի տէրը խոկապէս անգոյ է ներկայումն:

-) Երբ օրեւէմէկի կալուածքում՝ գանուած գանձը բաղկացած է հին թագաւորների, ժամանակուայ դրամներից, այն առեն այդ գանձը գառնում՝ է սեփականութիւն թագաւորի, եւ միայն $\frac{1}{10}$ տրւում՝ է գանզին, եթէ սա տուեալ կալուածքի սեփականատէրը չէ, եւ $\frac{1}{5}$ էլ կալուածքի տիրոջը: Խակ եթէ գանզը միեւնոյն ժամանակ կալուածքի տէրն է, նա ստանում՝ է միայն գիւտի $\frac{1}{5}$ ը (II, Ժ. Ա.):

Է) Երբ յայտնագործուի, թէ գանուած գանձը թաղուած է եղել օրեւէ նախարարի կամ՝ “փարթամաց”, նախնիքների ձեռքով և եթէ նրանց սերնդակից ժառանգները տակաւին դոյտթիւն ունին, այն առեն գանուած գանձը համնում՝ է վերջններին, միայն “տասանորդիցի” արքունի եւ գտողին եւ տեղուոյն տիրոջը: Խակ երբ բացակայում՝ են այդ ժառանգները, գանձը դառնում՝ է սեփականութիւն գանողի (Անդ):

Դ) Խեր սեփական կալուածքում՝ գտած գանձը եւ իւր նախնիքներից թաղուածը անշուշտ համարւում՝ է սեփականութիւն գանողի, որը միայն $\frac{1}{10}$ է հանում յօդուարքունիքի (Անդ):

Դ) Եւ թէ վարձկանաց ոք իցէ զանողն ու կարծեմ իրաւացի տասանորդել, այլ մասնաւորել։ (բաժին հանել) (Անդ):

Չքացած կամ կորած առարկաները, որոնք կարող է գանել դիպուածով մէկը եւ դարձնել իւր տիրապետութեան իրաւունքի ենթակայ, դառտաստանագիրը չի ճանաչում իրեւ թէ nullius, այլ թէ ալևիս, ուստի եւ չի ընդունում մանականութեան իրաւունքը գանուած ընչքի նկատմամբ։ Այս հարցում Միսիմի ար դոշի կարծիքը միանգ ամայն համապատասխանում է իւր հոգմական իրաւունքին, թէ մավսիսականի եւ թէ մի քանի այլ ժողովրդական իրաւունքներին, ուր տիրոջ կամքի հակառակ ընչքի կորուստի հետ միասին բնաւ չի կորել սեփականութեան իրաւունքը, այլ կորել է միայն իրական տիրապետութիւնը։ Ուստի ամեն մի օտար գանող չի կարող համարուել սեփականատէր, այլ պարտաւոր է վերադարձնել ըստ պատկանելոյն խել երբ չի յայտնուում տէրը, ովէոք է պահպանել գտած ինչքն ըստ կարելոյն մինչեւ որ հանդէս գայ սեփականատէրը։ Ահա թէ ինչու Միսիմի ար դոշը կորուստի վերաբերեալ սա հմանած օրէնքն ամբողջովով անպատճին վերցրել է մավսիսական իրաւունքից (Տ. Օրին. Իր. 1—3) եւ դատաստանագրիի մէջ մացրել է հետեւալ բովանդակութեամբ։ Դուքէ սեստալ զարչառ եւ զոշխար եղբար քո մոլորեալ ի ճանապարհի անտես առնիցես զնոսա, ոյլ դարձուցանելով դարձուցես զնոսա եւ ածցես

առ եղբայրն քո: Ապա թէ շիցէ եղբայրն քո մօտ առ քեզ, եւ ոչ ճանաչիցես զնոսա, ժողովնացես զնոսա ի տուն քո եւ եղիցին առ քեզ մինչեւ անդրեսէ զնոսա եղբայր քո, եւ տացես ցնա: “Նոյնպէս արացես զէշ նորա, նոյնպէս արացես եւ զհանգերձ նորա, նոյնպէս արաց զնա զամենայն կորուստ եղբոք քո, որ ինչ կործ շիցի ի նմանէ եւ գտանիցես, մի իշխնացես անանս առնել զայն” (II, գլ. ՀԲ): Այս յօդուածին մեր հեղինակը իր կողմից միայն աւելացնում է, թէ ամենայն կորուստ հաւատաբին լինել եւ անվարձ, զի արտաքոյ իրաւանց դատաստանի է վարձուք զկորուստ դարձուցանել: (Անդ):

Մինիթար Գոշը փորձում է որոշել սեպականատիրական իրաւունքները նաեւ հետեւ եալ հետաքրքիր դէպքերի վերաբերելում:

Հանքերից գտնուած ոսկին, նաեւ ակն ու մարդարիտ երկրի բոլոր սահմաններում պատկանում է միմիայն թագաւորին, իսկ արծաթը՝ թագուհուն: Արանք արդէն իրենց բարի կամքով կարող են որոշ մասն հանել հողատեր իշխաններին, որոնց սահմաններումն էր գտնուած հանքը (II, գլ. Ժ):

Պղինձը, երկաթն եւ այլ նման հանքերը պատկանում են կայուածատեր իշխաններին թագաւորի նուերով: “Նմանապէս եւ աղը, բորսկը, նաւթը, կուպրը, ապակին եւ սցնանման առարկաները (Անդ): “Իսկ ձիւթ եւ խունկ եւ գեղնախունկ եւ զիմթոր եւ մաղիճ այլէ եւ զա-

թիկոն եւ սակամունի եւ այլք այսպիսիք, որք վաճառին եւ շահին, տասանորդիցին իշխանաց = (Անդ):

Թագաւորի եւ իշխանների այդ արտաքոյ իրաւունքները երկրի հաճքերի ու արտադրած նիւթերի վրայ պէտք է բացատրել նրանով, որ երկրի տիրապետող ու սեփականատեր թէ իրականօրէն եւ թէ իրաւաբանօրէն համարւում էր թագաւորը, որի անձնաւորութեամբ մարմանում էր նաև ամբողջ պետական երկրի, հոգի սեփականութեան իրաւունքը, որ այնպէս ընորոշ էր արեւելեան քաղաքակրթական աշխարհում։ Թագաւորի այդ հոգային սեփականութեան գերազ ոչն իրաւունքը մասին գեռ եւ տոիթ կ'ունենանք մի փոքր ստորեւ խօսելու։

Մայրիների մէջ գանուած պառողները դառնում են սեփականութիւն նրանց, որոնց սահմաններում են գանուել (Անդ): «Ամանապէս գետը պատկանում է նրանց, որոնց սահմաններով է հասում, իսկ ակունքը սեփականութիւն է համարւում այն իրաւատերի, որի հօգումն է բղիսում» (Անդ): Ընդհանրապէս պէտք է նկատել այստեղ, որ յօդուածի վերջին կէտը խիստ հակասուկան ու անօրոշ է արտայայտուած զանազան վարիանտներում։

Ընչքի սեփականութեան իրաւունքի գոյացումն ժառանգման կամ ամուսնական զուգ մանեկանակով արդէն արծարծել ենք ժառանգական ու ամուսնական իրաւունքներին նուիրած զլուխներում։

III.

բացի սեփականութեան իրաւունքից հայ Շատ առաջանանագիրը արծարծում է նաեւ օտարին պատկանող իրերի նկատմամբ դոյլացող իրաւունքը։ Օտար իրերի վրայ տարածուող իրաւունքի դազափարը կայանում է նրանում, որ յատակ իրաւաբանական նօրմերի վրայ հիմնաւելով որոշ կենսական պայմաններում ամեն մէկը իրաւունք է ստանում օգտուելու որիցի սեփականութեան ներքոյ գանուող ընչքից։ Օտար իրերի այդ իրաւունքը դատաստանագրքի մէջ արտայայտուամ է գլխաւորապէս բարեկան իրաւունքի նօրմերում։ Կը և կոչում բառ Ախիմար Գօշի այն ինչքը, որով երաշխաւորւամ է պարտքը։ Գրաւական իրաւունքի հիման վրայ պարաւատէրը կարող է միշտ իրեն վարձատրել ի հաշիւ զբաւի, եթէ պարտքը իւր ժամանակին կամ բնաւ չի հատուցւում։

Հայոց Դատաստանագրքի յօդուածները զբաւի մասին ամբողջովին վերցուած են մավասական որէնքներից, որոնք սահմանում են որոշ բացառութիւններ թէ զբաւի իրերի եւ թէ անձերի նկատմամբ։

Չեն կարող իրեւ զբաւ ծառայել երկանքը, "զօր եւ ամենայնս մեղ պահելի է շղբաւել զոյժ հարկաւորսն ու ի հարկաւորաց զոյիցն իցէ" (II, զԼ. 28)։ Այդ սկզբանքի հիման վրայ չէ կարելի որոշ անձերից, ինչպէս որինակ՝ որբեւայրիներից, աղքատներից զբաւ-

ողահանչել, քանի որ նրանք զբկուելու են այդ
գեղքում՝ իրենց ամենանհրաժեշտ գոյրից.
“մի գրաւիցես զձորձս այլուոյն¹... աստ եթոց
հարկաւոր ոչ գրաւել զայրոյ,” (II, դԼ. Դ.Զ.);
“Ապա թէ յաղագս աղքատոթեան հարկաւո-
րիքն իցեն, հրամայել չափեցուցանել” (II, դԼ. Հ.Բ.):

Դատաստանագիրը պարզ չե օրոշում,
թէ գրաւը պարտատիրոջ ձեռքում ինչ զբո-
թեան մէջ էր դանեւում ոգտուելու տեսակէտից,
այսինքն սեփականութեանն, նման չին հռովմէա-
կան fiducia յին, թէ տիրապետութեան իրաւուն-
քով, հռմանիչ հռովմէական pignusին: Յամենայն
գեպս Դատաստանագրըին II մասի Խ. յոգուա-
ծից կարելի է մօտաւորուպէս եզրակացնել, որ
պարտատէրը համարում էր վերցրած գրաւի
տիրապետով եւ ըստ այնմ էլ ոգտում էր իւր
իրաւունքից: “Նա իւր ոգեազերի համար կարող
էր գործադրել գրաւ ստացած ինչքը, բոյց եւ
միեւնոյն ժամանակ պարտաւոր էր այդ վելա-
դարձնել գրաւ ատիրոջը նոյնութեամբ եւ ան-
վեաս, եթի իրեն հատուցուեր պարտը:

Գրաւական իրերից ոգտուելու սկզբունքը
պայմանաւորում է ըստ Դատաստանագրի
նրանով, որ օրէնքը չէր ընդունում տոկոսի
գոյութիւն եւ այդ տոկոսի վրանարէն պարտա-
տէրը ոգտում էր եւ գործադրում իւր անձնա-
կան-անտեսական ոլեազերի համար գրաւ վեր-
ցրած իրը: Եթէ պարտատէրը իրենից կախեալ

¹ Համեմատական աղքագութիւն: ՕՐ. ԵՐԵՒԱՆ ԵՐ. Տ. Պ. Հ. Ե. Ա. Յ. Ա. Յ. Ա. Յ. Ա. Յ. Ա. Յ.

որեւէ պատճառով փշացնում էր կամ գործածութիւնից վեասում էր զրաւ վերցրած իրերի խնկական արժէքը, ոյն ատեն նա պարտաւոր էր լրացնել իւր կողմից այդ պակասը, կամ զեղչելով տուած պարտքի բնդհանուր գումարից վեասի համապատասխան արժէքը եւ կամ իւր կողմից այդ վեասն անմիջապէս վճարելով։

Այն հանգամանքը, որ Ախիմեր Գոշը գրաւական իրաւունքին վերաբերեալ բոլոր որոշումները վերցրել է Առվախական օրէնքներից, մեզ հիմք է տալիս եզրակացնելու, որ հայերի մեջ այդ իրաւունքը շատ թոյլ էր զարգացած եւ բնորոշում էր իւր նախնական գոյաւթեան գծերով, որոնք համապատասխանում էին մի իրաւական - սոցիալական միջավայրի, որտեղ իշխում էր ինքնուազլուին դատաստանի, սեփական կամացականութեամբ սկզբունքը իրաւունքի համամատական հետազատութիւնը ցոյց է տալիս, որ իրաւունքի զարգացման սկզբնական նախնական աստիճաններում պարտատէրերը ոյժով եւ բռնութեամբ տիրանում էին սովորաբար իրենց պարտապանների ընչքին, նոյն իսկ յամփշտակամ որեւէ ննչք, որպէս զի դորանով ստիպեն վերցններին հատուցանելու իրենց պարտքը։ Աւրեմն զրաւն իւր սկզբնական էռթեամբ ուրիշ ունին էր, եթէ ոչ յամփշտակութեան եղանակով կատարուած ինքնագլուխ պաշտպանումն պարտատիրոջ շահերի։ Այդ բնոյթն եւ այդ սկզբունքը էին կրում հին Հռովմէական pignoris capioն, մալու ու սական սովորոցիներում երբեմն տիրող

գրանքեր եւ վերջապէս զանազան հոմանիշ իրաւական երեւոյթները հին գերմանական (Lex salica) ու հին իրլանդական (Senchus Mor) օրէնքներում:

Անշուշտ նոյն գաղափարը պիտի որոնել եւ հին Հայոց իրաւունքում, մանաւանդ ժաղավրդի սովորոյթներում։ Հենց «գրաւ» բառը ու սրանից զոյացած «գրաւել» բայլը պարզ ցոյց են տալիս իրենց ամրագոյթ իմաստը, իրրեւ խլելու, վերցնելու գործողութեան հետ կապուած մասպատճեր։ Ահա թէ ինչու Միսիթար Գոշը, իւրացնելով գրաւական իրաւունքին վերաբերեալ որոշումները մովսիսական օրէնքներից, շեշտում է հենց այն կետերը, որոնք կազ ունին գրաւի նպատակով ինչքը խլելու, ոյժով վերցնելու գործողութեան հետ եւ ընդգծում է այն նարմերը, որոնցով կարելի է պաշտպանել պարտապանների սեփականատիրական իրաւունքները։ Չույյ թոյլ մտանել եւ առնուլ գրաւ, զի՞ մի բռնութեամբ լիցի, այլ կամու հանելն է» (II, ՊԼ. 2Բ):

Միսիթար Գոշի դատաստանագրքի մէջ կան նաև երկու այլ յադուած, որոնք նոյնպէս նիւթ են առած օտարի սեփականութիւնից օգտուելու իրաւունքը։ Այդ յօդուածներն են «Յաղագս գատաստանաց մտելոց ի հունձս» եւ «Յաղագս գատաստանաց մտալաց յայդի ընկերաց»։ Որոնք վերցրած են Մովսիսական օրէնքներից¹. Եւ եթէ մտանիցես ի հունձս ընկերի քո, քաղեսցես

¹ Բ. օրին. ԿՊ. 24. եւ Բ. օրին. ԵՊ. 25:

Հեռոք քովք զհասկն եւ մանգաղ մի արկանից
յես յօն ընկերի քո. (II, գլ. ՀԲ), եւ “Եթէ
մանիցես յայգի ընկերի քո, կերիցես խաղող
մինչեւ յագենալ անձին քո, բայց յամանս մի
ամանիցես” (II, գլ. ՀԹ): Այս յօդուածներին
Ախիթար Գօշը իր կողմից միայն աւելացնում է,
ստարի սեփականութիւնից այդ տեսակ օգտուիլը
պէտք է չափ ու սահմանով լինի եւ սեփակա-
նատիրոջ համաձայնութեամբ, հակառակ դէպ-
քում մեղանչողներին սպառնում է պատիժ:

IV.

Դիտողութեան առնելով ընչական իրա-
ւունքը իրաւանց առարկայի վերաբերեալ, ան-
հրաժեշտ է արդ տեսութեան առնել դա
իրաւանց անձերի նկատմամբ: Ըստ անձերի ըն-
չական իրաւունքը հին Հայոց մեջ կրում էր
համայնական բնաւորութիւն, սեփականատիրու-
թիւնը համայնական էր:

Նրբ նախորդ գլուխներում վերլուծում
էինք ընտանեկան ու ժառանգական իրաւունքը,
քանիցու շեշտեցինք հայ նահապետական գեր-
գաստանի առանձնայատուկ կազմը, որտեղ տի-
րում է տան նահապետի հայրական իրաւունքը,
ընդգծեցինք գերդաստանի համայնական բնոյթը,
որով ընտանիքի բոլոր անդամները patria poter-
stasի ներքոյ ներկայացնում էին մի հասարա-
կական - տնտեսական միաւոր: Աահապետական
գերդաստանը համարւում էր ընդհանուր գոյքի
սեփականատէր. Նրա բոլոր անդամները միարան

ոյժերով, ընդհանուր միջոցներով շահագործում էին համայնքի գոյքը եւ ստացած արդիւնքն էլ միաբան կերպով սպառում են:

Այդ համայնական-անտեսական բնօյթը բացայացած է Միհիթար Գօշի հետեւեալ յօդուածից, որտեղ նա որոշում է գերդաստանի անդամների իրաւունքները ընտանեկան ստացուածքի վերաբերմամբ. — Աւճառ ամենայն հաստատին, յորժամ որք վաճառեն՝ ամենեցուն յանձնաբարութեամբ եւ վկայութեամբ ընդհուս իցէ: Ընդ այսմ — թէ հայր վաճառիցէ, պարտ է որդւոց եւ գատերաց կամքն ընդ նմալինել եւ եզրարց, որք ժառանգ իցեն: Կամանապէս՝ թէ որդին վաճառէ — հօրն եւ այլ եղբարցն եւ քերցն: Առա թէ ոչ — յորժամ կամին անդրէն դարձուցանել՝ իշխան լիցին, թէ եւ գրով հաստատեալ իցէ: Ինչպէս որ գերդաստանն իրաւաբանօրէն անձնաւորում է հայրական իշխանութեան մէջ, այնպէս էլ այդ գերդաստանի համայնական ստացուածքը մարմնանում է հայրական սկզբունքում, մի գաղափարում, թէ այդ ստացուածքը անբաժան է, մշտական եւ սերունդէ սերունդ անցենում անիտքութիւն: Քանի որ գոյութիւն ունի հայրենական տռւնը: Ուստի Միհիթար Գօշը համայնական սեփականութիւնն ի տարրերութիւն անձնականի, կոչում է Հայունուց, հայրենական, որ հոմանիշ է ժողովրդական ներկայ սովորոյթներում կոչուող Շահ-Է-Համ համ հայուն ստացուածքին:

Գերդաստանի համայնական սեփականութիւնն առելի շեշտակի է աչքի ընկնում, երբ Մխիթար Գօշը ճանաչում է նուեւ ընտանիքի մի քանի անգամների անհատական սեփականութեան իրաւունքը, գլուխաւորապէս հարսերի դատաստանագրքի հեղինակն այստեղ հետեւել է ժողովրդական սովորութներին, որոնց համաձայն հարսի անձնական ստացուածքը (առնազինն, սարմեան եւ այլն), իրեւ օտար գերդաստանից բերած, այլ ընտանեկան համայնքի պատկանած, չի կարող միախառնուել այն ընտանիքի համայնական ստացուածքի հետ, ուր այդ հարսը գալիս է միանգամայն խորթ, օտար “հայրենեաց” տանից: Կանանց այդ առ անձնայատութ սեփականութեան իրաւունքի մասին արդէն նախորդ գլուխներից մէկում առիթ ենք ունեցել իրաւունք:

Յամենայն դէպս Հայոց Դատաստանագրքից նկատելի է, որ Մխիթար Գօշի ժամանակներիը հայ գերդաստանի համայնական սեփականութեան իրաւունքը սկսում է կազմալուծուել, նահապետական տանտիրոջ անձի հետ կապուած իրաւական սեփականատիրական գաղափարը կամաց կամաց կորցնում է իւր նշանակութիւնը, տեղի տալով անհատական ինքնառոշման սկզբանքներին: Ահա այդ պատճառով էլ Մխիթար Գօշը յատուկ յսդուածներ է խմբագրել, ուր սրոշում է բաժանութեան երեւոյթները:

Բ.

Հ Յ Ա Վ Ե Ր Ա Կ Ա Ն :

I.

Այժմ շօշափենք ընտական իրաւունքի մի այլ մասը, այն է հազարին աիրապետութիւնը, Միավորաբ գուշն այստեղ էլ չի տալիս բաւարար տեղեկութիւններ, ուստի ստիպուած կը լինենք շատ անգամ յանգել ենթադրական եղբակացութիւնների:

Հին Արեւելքի ամբողջ պատմութեան մէջ հողը, իրրեւ անշարժ ստացուածք բացառապէս թագաւորների եւ ընդհանրապէս գերագոյն իշխանների սեփականութիւնն էր համարւում¹, Կոյնն էր նաև հին Հայուստանի պատմութեան մէջ: Այստեղ հողը, ընդհանրապէս երկիրը, տեսականորէն համարւում էր թագաւորների սեփականութիւն, իսկ իրականորէն, բացի թագաւորներից հողի սեփականատէր էին ճանաչում նաև նախարարները, բդեշինները եւ այլ աիրազ իշխանները, բարձր հագեւորականութիւնը յանձին կամեռզիկառական տան, եպիսկոպոսական աթոռների, վանքերի եւ նոյնանման հոգեւոր հիմնարկութիւնների: Հողային սեփականութեան գաղափարն իւր սկզբունքով մարմնանում էր թագաւորի անձի մէջ: Բացաւորն արդէն իւր կողմից կարող էր հողատիրութեան

¹ L. Felix, Entwicklungsgeschichte des Eigentums, IV. Teil. Erste Hälfte, h. p. 123—217.

իրաւունք տալ նախարարներին եւ այլ մարդունաւոր ու հոգեւոր իշխաններին, սրանց բաշխելով հողեր կամ իրրեւ ժառանգական սեփականութիւն, նման միջնադարեան աւատական կազմի ու ուժի համար կամ թէ ժամանակաւոր սեփականութիւն նման beneficiumին։ Ըստ այնու էլ առաջին գեպքում հին հայ սովորութական իրաւունքը հողերն անուանում է հայրենի։ կամ հայրենիոն, իսկ երկրորդ գեպքում պարբերական երկիրը երկարատեւ տիրապետութեան շնորհիւ դառնում էր հայրենական եւ դատում էր նախարարական ու ընդհանրապէս իշխանական աների ժառանգական սեփականութիւն, քանի որ հին Հայուստանի նախարարական ամբողջ կազմը հիմնած էր աւատական-հողային տիրապետութեան ու ծառայութեան սկզբունքների վրայ։

Աւատականութեան առանձնայատուկ բնոյթի շնորհիւ հողատիրութիւնը նախ՝ պայմանական էր, երկրորդ՝ կապուած էր «ծառայութեան» հետ եւ վերջապէս կրում էր դաշինքային բնաւորութիւն։ Հայ հողատիրութեան պայմանականութիւնն երեւում է նրանից, որ թագաւորը, ինչպէս տեսնում ենք պատմական ժամաներից, շատ անգամ որպէս ՏԵՇԻՐ խլում էր իւր ստուգագրեալ իշխաներից, իրրեւ վասալներից,

¹ Եղիշէ պատմութիւն. 1893. վ. հնեաբիկ, էր. 159.

նրանց երկիրը, հողերը, նմանապէս իրաւունք էր համարում միջամտելու նախարարների ժառանգ-ման իրաւունքներում. “ամենայն հայրենի գու-ւառք հատան ի նոցանեց”¹:

Հայ պատմագրների հազորդածներից եղա-րակացնում ենք, որ նախարարներն, բգեշխներն եւ այլ իշխանները համարւում էին “ծառայր”, թագաւորի. եւ այդ ծառայութիւնը, հոմանիշ է միջնադարեան Եւրոպայի վեհօդալների տեր-տիւնին. “ապստամբեաց յարքայէն մի ի ծա-ռայից նորա մեծ իշխան Աղձնեաց . . .” կայր բարեաշխն Աղջնակ ի ծառայութիւն արքային²:

Հողատիրութեան պայմանականութիւնն ու կապը ծառայութեան հետ անհրաժեշտորէն առաջադրում են իշխան-Հողատիրերի փոխադարձ եւ գեղ ի թագաւորը եղած յորաբերութիւնների հողային սեփականութեան դաշին-քային բնոյթը: Առանց գաշինքային համաձայ-նութեան, առանց որոշելու իւրաքանչիւրի ստանձնած պարտականութիւնները, որոնք ծա-գում են հողին տիրելու եւ իւր սեփականու-թիւն ճանաչելու մօմենտից, չեր կարող գոյա-թիւն ունենալ այն պետական սոցիալական կազ-մը, որը հիմնած լինելով աւատականութեան սկզբունքի վրայ, դարձել էր Հայաստանի նա-խարարական էռթեան բնորոշ յատկանիշը: Գտնելով հին Հայաստանում աւատականու-թեան նոյն երեք վերոյիշեալ պայմանները, որոնք

¹ Եղիշէ. եր. 312:

² Փաւաստա Բիւզանդ. եր. 21:

յատուկ էին նաեւ միջնադարեան Եւրոպայի վեօդալականութեանը, եղբակացնում ենք, որ յիրաւի միայն թագաւորն էր ճանաչւում հողի սեփականատեր, նրան է պատկանում հողերի տօրինութեան բացարձակ իրաւունքը:

Հողատիրական այդ սկզբունքները, իրրեւ հին Հայոց նախարարական իրաւունքի մնացորդներ, շատ քիչ տարբերութեամբ պահպանուել են նաեւ այն ժամանակները, երբ ծնունդ առա Միսիթար Պաշտ Պատաստանադ իրքը:

¹⁴Հող միայն է թագաւորի եւ իշխանի, առում է Միսիթար Պաշտ (II, գլ. Ա, եր. 315), իրրեւ հողի միակ սեփականատերներ նրանք տալիս էին այդ հողերը ուրիշներին. Թագաւորները իշխաններին. ¹⁵Թագաւոր իշխանի տուեալ գաւառ . . . . (II, գլ. Ա, եր. 317): Խակ իշխաններն էլ իրենց կողմից գլխաւորապէս գիւղացիներին: Այդ գիւղացիները կապւում էին հողի հետ, գաւառում էին ճորաներ եւ կոչւում էին շնուրով: Շնուականներն, իրրեւ մի սոցիալական կաթեգորի շատ հին ժադ ունեն ունին հայերին մէջ:

Թէ ինչ իրաւուրամբ անական-տնտեսական յարաբերութիւններ գոյաւթիւն ունեին գիւղացիական գասի եւ հասարակութեան միւս գասերի, բացառապէս իշխանների, հոգեւորականների եւ այլ ազնուականների հետ, իսկամ աղքատ պատմական տեղեկութիւններ կան: Մի բնորոշ վասառ աներկրպայելի է, որ գիւղացիութիւնը, այսինքն շնուականութիւնը, հանապաղ հակազրուում է

Հայ պատմագիրների մէջ՝ “ազատներին” : Ընկանական բառին հոմանիչ գործածում են մեր պատմագիրները նաև Հեղվածիք, այսպերը :

II.

Հայոց Պատմատանագը բրումն էլ իշխաններն - ազատները հակազրում են շինականներին, որոնք յիրաւի զուրկ են ազատութիւնից, ճորտացած են եւ կապուած հոգին: Դա երեւում է հետեւեալ յօդուածից: “Ազատ յԱրարէն եղեւ մարդկայինս բնութիւնն, այլ ծառայել տերանց յազագս պիտոյից եղեւ հոգոյ եւ ջրոյ: (II, գլ. գ.): Կամ մի այլ հետաքրքիր յօդուածից, որ վերցրած է դռնի Ն ժողովի թի կանոնից: “Ազատք յորթամ զիւրեանց զերդ եւ զմարդ բաժանեն, յոլովք չարակնութեամբ առնեն եւ զմանկուն եկեղեցւոյ ըղձանան ծառայս առնել եւ ի սորեկութեան ունին, որ չփայելէ քրիստոնէից: Զի երիցս երանելոյն սրբոյն գրիդորի եւ երանելոյն Տրոդատոյ թագաւորի զսուրբ եկեղեցւոյն զժառանգութիւնն ընդ այլ ազատաց տունն կարգեալ է եւ ազատ էին սրբոյ եկեղեցւոյն հոգովին եւ ջրովին: Եւ ի պարսից թագաւորութեան ժամանակս թէպէտեւ ի բեկար տրկին, սակայն տունն ի գիւտնի յայտնի է եւ չէ խառնեալ ի շինականն: (I, գլ. Ճ.):

Ա երջին հատուածից պարզ երեւում է, որ “ծառայս առնել”, “ի սորեկութեան ունին, եւ վերջապէս “շինական”, խապերը գործ են ածւում այստեղ հոմանիշ մորով, այն է ազա-

առութիւնից զուրկ մարդիկն են ի նկատի առնուած եւ ընդ սմին հակագրւում են “ազատին” : Ինչպէս Դաստաստանագ իրքը, նմանապէս շատ անգամ հին հայ պատմագիրները շինականներին հաւասարացնում են սարուկների հետ : Անքն ըստ մեքեան սարուկները, որոնք անշուշա գոյութիւն ունեն հին Հայաստանում եւ որոնց գոյութիւնն ընդունում է նաև Հայոց Դաստաստանագ իրքը, ենթակայ էին ամբողջովին իրենց տէրերին եւ, հլու ծառայութեան լուծը տանելով, զուրկ էին ազատութիւնից. միւս կողմից՝ շինականներն էլ իրենց ծառայութիւնով նստած լինելով տէրիշիւանների սեփականութիւն համարուած հօղերի վրայ, նմանապէս զուրկ էին ազատութիւնից: Այդ անազատութեան բնորոշ գիծը, որ ընդհանուր էր թէ՛ շինականներին եւ թէ սարուկներին, առիմ է տալիս գատաստանագրքի հեղինակին պրեմիլ նոյնանիշ մաքով ըմբռնել երկու հիմնովին տարրեր հիմնարկութիւնները՝ շինականութիւններ եւ սարկութիւնը:

Յամենայն գեպս շինականները հեռու էին բացարձակ սարկութեան (σεργιս) դրութիւնից, որը ինչպէս յայտնի է գոյութիւն ուներ մեծ մասամբ առանց կապ ունենալու հողի վրայ նըստելու հարցից: Մինչդեռ շինականն աներեւակայելի է առանց հօղի, որի հետ նա ըստ իրաւական-սոցիալական էութեան կապուած է եւ որով պայմանաւորուած է նրա անձնական գոյութիւնն ու նրա պարտաւորութիւնները իւր հողատիրոջ նկատմամբ: Աերջապէս այն հան-

գամանքը: որ շինականները որոշ պայմաններում
կարող էին բաշխուած լինել յայտնի հողաբա-
ժիններով ու մասնաւոր արտօնութիւններով:
որոնց մասին յետադայում կը խօսինք: մի նոր
ապացոյց է: թէ շինականութեան էութիւնը
չպիտի խառնել ստրկութեան հետ: Հայ շինա-
կանները մասամբ մօտիկ նմանութիւն ունին բիւ-
զանդական իրաւունքին յայտնի coloni adscrip-
tioնի կամ՝ չնառնչըցօ: անուանած գիւղացինների
հետ^{1:}:

Աւրեմն շինականները կապուած ու ամրա-
պնդուած էին հողի հետ. նրանք անազատ էին:
Այդ մասին ասում է Այսիթար Պոշը, որ թէիւ-
ազատ յԱրարէն եղեւ մարդկային բնութիւն,
բայց հողի եւ ջրի կարիք ունենալով, գիւղացին
ծովածիւն է տիրոջ, այսինքն լինելու է ճորտ:
Այդ ճորտութիւնը, կամ ծառայութիւնը, որ
հոմանիշ է միջնադարեան վեօդալականութեան
servageին, ժառանգական էր: Դա բացայաց է
Հայոց Պատաստանագլուխ այն խօսքերից, որոնք
վերաբերում են իւր տիրոջ հողը թօղնող ու
հեռացող շինականնեն, երբ վերջնասոնի զաւակ-
ներ. “Եւ զայս պատշաճ կարծեմ դատաստան
(Անողի եւ Կայսերականի թ. 488 եւ 749 ձեռա-
գիրները փոխանակ այս նախադասութեան պա-
րունակում են աւելի հասկանալի միտք՝ եւ որ
ոչ ունիցին ջուր եւ հող ոք...” — զի թօ-

¹ Zachariae — Geschichte des römisch-griechisch-Rechts, 4. p. 222—225.

զեալ զտէրունիսն ազատ է ուր եւ կամեսցի կալ։
Ապա թէ այսմ ոչ ներէ ոք ի տերածց եւ բռնա-
դատէ զզնացեալսն անդրէն դառնալ։ զինի մա-
հուան հօրն ազատ են որդիք ծնեալք այլուր եւ
ոչ անդ,։ Հետեւապէս տիրոջ հողից դորս
ծեռածներն իրենց ճորտ-հսկ մահուանից յեաց
ազատ են ճանաչում, իսկ ընդհակառակն
տիրոջ հողի վրայ ծեռածները շարունակում
են նոյն ճորտը համարուել, ինչպէս եւ իրենց
ծեռդը։

Միիթմար, գոշի վերոյիշեալ խաքերից եզ-
րակացնում ենք, որ շինականեր կարող է թող-
նել “զտէրունիսն”, եւ ազատ է, որ կամեսցի,
զնալու։ Առկայն որէտք է ենթագրել, որ դա
կարող էր տեղի ունենալ, ինչպէս երեւում է
Հայոց Պատաստանագրքի ուրիշ ձեռագիր վա-
րիանաներից, այն ժամանակ միոյն, երբ շինա-
կանները “ոչ ունիցին ջուր եւ հող”։ Իսկ “թէ
այս ոչ ներէ ոք ի տերածցն, խաքերից, եզրա-
կացնում ենք, որ տէրերը կարող էին իրենց
շինականներին ազատել ճորտութիւնից ու ծա-
ռայութիւնից։”

Անշուշտ շինականութեան այդ ընորոշ
յատկութիւններն, Հայոց Պատաստանագրքի հե-
ղինակն իւրացրել էր իրականութիւնից եւ տի-
րող սովորութական իրաւունքից։ Շինականների
անազատութիւնն, ճորտութիւնն ու անում ենք
նաեւ այն բազմաթիւ յիշատակարանների, ար-
ձանագրութիւնների մէջ, որոնք մեղ հասել են
Հայաստանի, դըմաւորապէս միջնադարի ան պատ-

մութիւնից, Անւոյ¹, Հաղբատի², Շիրակի³ եւ այլ
բազմաթիւ արձանագրութիւնների մէջ միշտ
յիշատակւում է, թէ այս կամ այն հայ իշխանը,
պատրօնը վանքերին եւ այլ բարեգործական
նպատակներով նուիրում է որոշ հողամաս իւր
ճորտերով հանդերձ:

III.

Շինականները, իրեւ սոցիալական խմբակ-
ցութիւն, որ հետեւանք էր հին Հայաստանի
հողատիրական - առատական առանձնայատուկ
սիստեմի, կապուած էին իրենց տէրերի հետ ոչ
միայն իրաւաբանորեն, այլ եւ անտեսականա-
պէս: Ամրացած լինելով իրենց գոյաթեամբ
կալուածատիրոջ հողի հետ, նրանք այդ հողից
օգտուելու համար որոշ պարտաւորութիւններ
ունեին իրենց տէրերի վերաբերմամբ: Ի հարկէ
այդ բոլոր պարտաւորութիւնները զուտ տեղա-
կան բնաւորութիւն ունեին եւ հաստատուել
էին սովորութական իրաւունքով: Այնուամե-
նայնիւ այդ պարտաւորութիւնների հասարա-
կական - անտեսական բնոյթը կախուած էր կա-
լուածատիրոջ անհատական դրութիւնից: այդ
պարտաւորութիւնների շափն ու սահմանը որոշ-
ւում էր մեծ մասամբ ուժ եղի իրաւունքով:

¹ Լ. Հո-Մուրհ. 1903 թ.:

² Արարուս. 1886 թ. եր. 524-525:

³ Ագհան-Շիրակ. եր. 20: 126: Համեմ. Կահե. Կի-
լիկեան շրջանի Առաւատիրութեան վերաբերեալ Հետարքիր
Նորվարտական Հեթում. 15 թագաւորի. Ալիսու. անը. եր. 207:

Ախիմեար Կոշը մի առ մի յիշատակում է այդ պարտաւորութիւններից շատերը, որոնց հիման վրայ մատաւոր գաղափար ենք կազմում շինականների ու կալուածատեր-իշխանների միջև աիրող անտեսական-սոցիալական յարարերութիւնների մասին:

1. Հ-ԵՒՐ: Շինականները վճարում եին իրենց տէրերին որոշ հարկեր: Կրբեւ սկզբունք ընդունում է՝ անդաստաններից վերցնել հարկ, բերքի հիմնգերորդ մասը: Այստեղ Ախիմեար Կոշը փորձում է հիմնաւորել այդ օրէնքը նրանով, որ այդպէս "Յովսէփ օրինագրեաց յԵղիպտոս, զի յորժամ ստացաւ զերկիրն Փարաւոնի, յայնժամ զհինգերորդ կարգեաց" (II, ՊԼ. Ը, Եր. 315): Ասկայն այդ Շ-ԵՒՐ-ի շինականներից պահանջում էր միմիայն ջրարրի անդաստաններից, իսկ անջրդի անդաստաններից մի չորրորդ: "Բայց անդաստանք ջրարրիք" լիցին ընդհնդեկաւ, այլ ոստինք տասանորդեսցին, (Անդ): Տասանորդ էր վերցուում նաեւ այդներից, ծառաստաններից եւ այլ պտուղներից: Մի այլ տեղ էլ յիշատակում է, որ շինականները ժողոված պտուղների համար տասանորդ են հատուցանելու: "Շինականաց իրաւացի է տասանորդել ոտարացն ի կթել պտղոցն, որ ոչ իւրեանց իցէ, այնոցիկ՝ որոց իցէ սահմանն եւ ըստ ինդրոց նոցին կամոք եղիցի" (II, ՊԼ. Ժ): "Նմանապէս շինականները վճարում եին հարկեր որոշ անտառների համար": "ոչինաք ի գառնեն տասանորդեսցին, նաեւ կովու լիտը եղն միայն

լիցի։ Խակ որոշ կենդանիների, ինչպէս օրինակ՝ եղի, ձիռւ ջըռու եւ էջի համար հարկեր չեն վճարուեր, որովհետեւ շինականը նրանց աշխատանքը գնում է անդաստանների վրայ եւ այդպիսով արդեն կարողանում է վճարել Շնդեկի։ «զի այն խակ է զոր աշխատեալ Շնդեկի» (Անդ)։

Ըստ երեւոյթին բացակայում էր գլխահարկը. միայն ոչ քրիստոնեանները, որոնք զենքի ոյժով էին հպատակուած, պարտաւոր էին գլխահարկ վճարելու։

2. Անդամին շառայաններն։ Շինականները պարտաւոր էին շաբաթուայ մէջ՝ 7 օրից մէկը բանել ու աշխատել իշխանի համար (II, դլ. Ա, եր. 315)։

Աերցյիշեալ պարտաւորութիւնները խիստ բնորոշ են այն տեսակետից, որ ոչ միայն Միսիթար գոշի ժամանեակները, այլ եւ նրանից առաջ, տակաւին Հայաստանի հին պատմանեեան մէջ, նմանապէս նրանից յետոյ մինչեւ Նախընթաց դարերի վերջը գտնում ենք հայ գիւղացիութեան տնտեսական պայմաններում։ Այդ պարտաւորութիւնները յայտնի են համար անոնով եւ իրենց բնոյթը պահպանել են շատ քիչ փոփոխութիւններով սկսած Հայոց պատմութեան 7րդ դարից։ Խնչպէս օրինակ Դունայ ժողովի (641թ.) սահմանած ը. կանոնի մէջ հանդիպում ենք. «առկայն զեկէս շնորհին կալցի յաղագս ձեռնադրութեան, աղատ ի հարկէ եւ ի բեկարէ։» «Հնդեակ», եւ - առասա-

Նորդ ու անսակի, հարկերի մասին բազմաթիւ վտառածեր ենք գտնում բազ բարտունեաց¹ եւ կիլիկիոյ² հարստութեանց շրջանում։ Աս ապացոյց է, որ այդ ձեւի հարկերը ոչ թէ սուարամուս, այլ սովորական ու պատմական երեւոյթ էին հայ իրականութեան մէջ։

Վերջապէս կռու ու բեկարի մասին կան բառ ականաշաղու տեղեկութիւններ հայ գիւղացիութեան մասին Պարաբաղի Մելիքների շրջանին, նմանապէս խաների Հայաստանին տիրապետած օրերին վերաբերեալ պատմութիւնից, երբ միւրագորական եւ այլ անոններով յայտնի գիւղացիները, գտնուելով ճարտական զրութեան մէջ, կռու ու բեկարով էին կապուած իրենց իշխանների հետ։ Այդ անձնական ծառայութիւններն ու հարկերը, ինչպէս յայտնի է, պահպանուեցնելու որոշ չափով նաև այն ժամանակները, երբ ռուսներն արդէն տիրապետեցին Կովկասը։

IV.

Չնայած, որ շինականները Հայոց Դատավատանագրքի համաձայն դանուում էին անազատների շարքերում, ճարտական զրութեան մէջ, այնու ամենայնիւ նրանք օժառած էին որոշ

¹ Արքան-Շիրակ, եր. 40, 62 :

² Ամբողջ Օքինագիրքը՝ Պ. Ա. Ա. Է շպորդ հարկուն առաջնորդ այս, որ զինէ Առաջնորդ առաջ հարկութիւն ի գինին մէնին է, ու Նոմանապէս առաջ Հրազդարանի Հեթանոց Ա. Ա. Հայունի, եր. 267 :

իրաւունքներով, որոնք յայտնի չափով մեզ-
մացնում էին նրանց սոցիալական ծանր վիճակը:
Դատաստանադիրը իրքը պարունակում է յատակ
իրաւական նորմեր շինականների անձնական
իրաւունքների համար, որոնք կարծեա յիշեց-
նում են բիւզանդական իրաւունքին յայտնի
Նորմերը coloni liberis կամ չլենթերու բառներու
որաշմագաւու անունով կոչուած գիւղա-
ցիների վերաբերեալ:

Կախ եւ առաջ պէտք է յիշատակել շինա-
կանների այն իրաւունքը, որ նրանք կարող էին
սեփականութիւն ձեռք բերել: Կալուածատեր
իշխաննի իրաւունքը չէր կարող տարածուել շի-
նականի սեփականութիւն գարձած գոյքի վրայ:
Դա պարզ երեւում է այն վատաշից, որ Ախի-
թար գօշն արգելում է հարկ դնել շինականի
գնած գոյքերի, այսինքն արգեն անձնական սե-
փականութիւն գարձած ընչքի վրայ. “արծա-
ժագին անդաստան եւ այգեստան եւ բուրա-
սան մի լիցի ընդ հարկաւ հնդեկին” (Ա, Պ. Ա.
Եր. 314): Շինականների սեփականատիրական
իրաւունքին է վերաբերում նաև այն, ինչ որ
նախորդ գլուխներից մէկում առիթ ունեցանք
արծարդելու աշխատանքի սկզբունքից բղիսող
սեփականութեան գաղափարի մասին: Շինա-
կանը, ստանալով իր իշխանից անապատ կամ
խոպան հողաբաժնն (sterilia), երբ իր անմիջա-
կան ջանքերով մշակելի եր գարձնում այդ
հողը, այն ժամանակ նաև ձեռք էր բերում սե-
փականութեան իրաւունք մշակուած (fertilia)

հողարաժնի վրայ։ Այդ fertiliaն շինականը կարող էր իրեւու ժառանգութիւն խր զաւակներին թողնել (II, գլ. Ա., եր. 317)։ Եւ շինականի տերը իրաւունք չուներ խլելու կամ իւր քմահաճոյքով տնօրինելու այդ հողարաժննը, միայն՝ “այլ փոփոխութիւն ի վերայ մեծի յանցանց եւ իրաւացի լիցի, եւ մի ի պատճառու զբարտութեան փոփոխիցին։ (Անդ)։

Երկրորդ՝ Ախիթար Գոշը, նկատի առնելով շինականների կախութիւն իշխաններից եւ հասկանալով, թէ “ուժեղի իրաւունքը՝ ամենամեծ գերն է խաղում շինականների ու իշխանների փոխազարձ յարաքերութիւնների մէջ եւ առիթ է տալիս բազմաթիւ ճնշումների, մի շարք կանոններ է մշակում” եւ կարծիքներ յայտնում շինականների բարորութեան համար։

Դատաստանագիրքն արգելում է տէրերին բարձել շինականների վրայ սահմանած շափից աւելի աշխատանք։ Իշխանը շպէտք է պահանջէ, որ շինականը շարաթական մի օրից աւելի աշխատի նրա օգտին։ “այլ աւելի աշխատելն զձեռամբ անկեալն անիրաւութիւն մեծ է։ Կամացապէս” ի տարեւմուտա ըստ կարի ծառայեացէ եւ յաւուրա առնից։ (II, գլ. Ա., եր. 316)։ Տէրերն օգտուելով իրենց իշխանութիւնից շպէտք է կեղեքն ու յափշտակեն շինականներին։ “Ո՞ի լիցի շէք-ու շէք բազում, այլ շնէք լիցին անիրաւութիւնըն, զի եւ սահմանդ բազում” եւ յաւելորդ սովորութեանց եղեւ։ (Անդ)։

Խշառներն իրենց շինականներին թե-
թեւամորէն եւ ինքնադլուխ պատժելու շեն-
առանց գատառտանի մուտքանեսցի, ոյլ ըստ
կարի լիցի թէ յանցաւոր ի աերունիսն գացի.
իւկ յայլս յանցաւոր գանեալ, գատառոք վճա-
րեցի: Ախիթար Գօշն այնքան հեռու է գնում,
որ շինականների կեանքին պաշտպանութեան հա-
մար վերապահում է նոյն քրէական-իրաւական
նորմերը, որոնք գոյութիւն ունին ազատների կամ
իշխանների կեանքին ապահովութեան նկատմամբ:
Եւ եթէ աւելի քան զօրէնն անգթաբար հրա-
մայիցէ գործել եւ այնու վեաս մահու հասցէ ի
տերանց ընդ հարկիւ անկելոց, ուրբառուն լոյն
-շեան ուսուածունի չեղուսունից ունենց: Եւ ըստ
արժանուոյն զապաշխարանուն ցուցցեն խոնարհու-
թեամբ, եւ զայլսն ի վեասից զրծշկութեան եւ
զիստիանածոյն հատուցեն, եւ յանրժշկելեաց
զառգանս: (Ա, գլ. ԺԴ):

Ի վերջոյ այն հանգամանքը, որ նոյն իսկ
սորուկները, ՏԵՐՎԱԾ բառի նեղ խմաստով վեր-
ցրած, որոնք անշուշտ գոյութիւն ունեն հին
շայաստանում շինականների կից, օգտում էին
որոշ իրաւունքներով ու պաշտպանութիւնով աե-
րերի կամոյականութիւնների դէմ, եւս առաւել
հիմք է տալիս եզրակացնելու, որ շինականները,
որոնց առիտլ-անտեսական վիճակը սորուկների
հետ համեմատած անկասկած բարձր էր, ան-
պայման օժառած էին իրենց անձնական պաշտ-
պանութեան համար այդ տեսակ իրաւական
միջոցներով:

Ուրեմն Դատաստանագրքի դրական իրաւունքը իւր հավանաւորութեան ներքոյ է առնում շինականներին եւ որոշ շափով ճանաչում է նրանց իրաւանց անձի նշանակութիւնը :

Պ.

Սահմանադրութեան :

Լ.

Միանգ ամային տարբեր սոցիալական դասակարգ էին ներկայացնում առ Հանելը, SERVUS բառի իւրական իմաստով։ Սարուկների վրայ բառ ականի ու շաղրաթիւն է գարձրել Միաթար Գ. Օ. Ը. իր Դատաստանագրքում։ Ա. Ե. Հարցի մասին այստեղ երկար կանգ չենք առնի, որովհետեւ մեր հեղինակը սարուկների իրաւաբանական գրութեան վերաբերեալ բոլոր որոշումները գրեթէ անփոփոխ իւրացրել և Մովսիսական օրէնքներից։

Հայ բանասէրների մէջ երբեմն սիրապետել էր կարծիք, թէ իրը Հայ սոցիալ-կուլտուրական պատմութեանը անյայտ է եղել սարկութեան հիմնարկութիւնը, այսինքն զոյութիւն չի ունեցել սարուկը որպէս իրաւանց առարկայ։ Ա. Ե. անսակ կարծիքը չի գիմանում ոչ մի քննադատութեան։ Բաւական է մի փոքր իտրազներին սպազտել ու վերլուծել մէջ Հասած հատ ու կտոր պատմական տեղեկութիւններն ու հակադրել դա հին արեւելքի, մանաւանդ Հայաստանի զրացի ժաղավրգների պատմութեան

հոմանիշ երեւոյթներին, որպէս զի համոզուել, թէ ստրկութիւնն անխռուսափելի էր հայկական կեանքում։ Միայն մի բան կարող ենք չեշտել, որ ստրուկների վիճակը հին Հայաստանում գրիստոնէութեան շնորհի հին Համեմատարար մեջ էր ու առնելլի:

Մեր պատմագիրների յիշատակումները եւ մանաւանդ հայ եկեղեցական ժողովների մի քանի որոշումները ճշգրիտ ենթադրել են տայիս, որ յիրաւի ստրուկները (ծուծու) մեծ շափով էին տարածուած պատմական Հայաստանում։ Աշտիշատի (352թ.) ժողովն իր մշակած նրդ կանոնում՝ խրատում է գթասրտութեամբ վարուել ծառաների (ստրուկների) հետ։

Ըստ երեւութիւն ստրկութիւնը գոյութիւն ունէր նաև։ Միարիմար Գօշի ժամանակները, թէեւ արդէն կազմալու ծանու էր հասել եւ յետընթաց վիճակումն էր գանուում։ Այս փաստը՝ դիւրին բացատրելի է, եթէ ի նկատի առնունք, որ ստրկութեան դլխաւոր աղբիւրը՝ պատերազմներում կատարուած գերութիւնն էր։ Բագրատունեաց շրջանում հայերի քաղաքական գոյութիւնը կռուածազիկ էր գարձել թիւզանդիմում արտօների եւ ասլա սելչուկների միջեւ, որը անշուշտ Հայաստանի քաղաքական ինքնուրոյնութիւնը տարառ գեպի կորուստ։ Այս տեսակ պայմաններում Հայաստանը չէր կարող ինքնուրօյն պատերազմներ վարել, ուրեմն եւ ինքնըստինքնեան ցամաքում էր այն աղբիւրը, որով զարգանում էր մեզանում ստրկութիւնը։

Խակ Ախովիստար Գոշի ըրջանում արդէն միանգա-
մայն մեռնելու նշաններ էր ցոյց տալիս սարկու-
թիւնը:

Հոյոց Պատառատանագիրքը սարուկներին՝
զատելով շինականներից, կուռում է ծուռոց, որով
ցոյց է տալիս յատուկ իրաւական զրութիւն եւ
դեպի տէրերն եղած իրաւաբանական յարաբե-
րութիւնների որոշ բովանդակութիւն։ Այդ
սոսկ ծառայութեան զազափարով բնորոշում
էին նուեւ սարուկները հին Հրեատանական եւ
ըստ մօվսիսական իրաւունքի նրանց կուռում էին
այր մարդիկ — Ebed, խակ կանայք — Amah.
սրան հոմանիշ մեր Պատառատանագրքում եւ
ընդհանրապէս հոյ յիշատակարաններում այր
սարուկները յայտնի են ծուռոց, խակ կանայք
— ըստին անուններով։

Դաստանները, ինչպէս ենթագրելի է
Պատառատանագրքին յադուածներից, տարրերում
էին շինականներից նրանով, որ զուրկ էին հո-
ղերից եւ շէին աիրում որեւէ սեփականու-
թեան։ Սարուկների այդ առանձնայատուկ զրու-
թիւնը նկատելի է մի կաղմից՝ հին Հայաստանի
նախնի պատմութեան մի քանի կցկուուր փաս-
տերից եւ եկեղեցական ժողովների մի քանի
որոշումներից. միւս կողմից՝ բաւական է հակա-
զրել Միսիթար Գոշի արտայայտած կարծիքները
շինականութեան եւ սարկութեան գոյացմանց
ու զրութեանց մասին, որպէս զի պարզ լինի
մեր արած ենթագրութիւնների հիմնաւորումն։
Սարուկների ու սրանց տէրերի միջեւ գոյութիւն

աւնեցող յարաբերութիւնները կրում են միանգումայն այլ բնորդներ եւ գծեր, քան շինուկանութեան մէջ՝ քննենք այդ տառանձնայատառէ գծերը:

II.

Սարկութեան, կամ ինչպէս դաստանաւանագիրքն է ասում “ծառայութեան”, զլխաւոր պղբիւրը պատերազմն է: Կերի բռնուած մարդկանց բաժանում են աւար վերցուած իրերի ու ապրանքի հետ միասին զինուորական հրամանաւարների միջև, նախապէս հանելով $\frac{1}{10}$ ժագուտ եկեղեցուն (II, գլ. Ա., եր. 312): Խակ եթէ պատերազմին անձամբ մանակցել է նաև թագաւորն, այն առեն “եւ գերոյն եւ աւարին կէան թագաւորի լիցի եւ տասանորդ իցէ յեկեղեցին. եւ կիսոյն — զօրացն» (Անգ): Հետեւապէս եկեղեցիներն ու վանքերն էլ ստանում էին գերիներ, որոնք մանում էին հաց եւ որ հիմնալու թիւներին պատկանող սարուկների շարքը: Ասկայն մեր դաստանաւագիրքը ճանաչում է սարկութեան նաև այլ աղբիւրներ:

1. ԾԱՆՈՒԹՅՈՒՆ: Սարկից ծնուելը համարւում էր հիմք, որպէս զի ժառանգները զառնան ախրով ծառաներ: ապա թէ աէր իւր տացէ նման կին եւ ծնանիցի նման որդիս եւ զառերս, կինն եւ որդիքն տեառնն նորա եղիցին եւ նա միայն ելցէ. փրկանօք ելցեն եւ նորա» (II, գլ. 1):

2. ԱՌԵՎՈՒՄ ԵՎ ՔՆՈՒԹՅՈՒՆ: Սարկուկներ կարելի էր ձեռք բերել զնման եղանակով. դա ակնե-

բեւ է Դատաստանադրքի մի քանի յօդուածներից. «Եթէ պատահի քրիստոնէի գնել ծառայքրիստոնեայ» (III, գլ. ԽԱ). «Եթէ գնիցէ ոք ծառայ այլազգինեւ կամ աղախին»... (III, գլ. ԿԲ). Ըստ երեւութիւն ծնողները կարող էին իրենց զաւակներին վաճառել սորկութեան. «Խոկ եթէ պատահի ումեք վաճառել զդուար իւր ըստ որում եւ իցէ պատճառի յաղախնութիւն առնեն հաւատացելոյ, մի իրբեւ զաղախին վճռաւ վաճառիցէ. զի թէ իցէ յաշս տեառն իւրոյ հաճոյ որում հաւատացեան. փրկեսցէ զնա հայր իւր Բայց յազգ օստար չէ իշխան վաճառել տէր իւր, զի անարգեաց զնա...» (ԱՆՊ): Վերջին յօդուածը Միսիթար Գոշը վերցրել է ամբողջամբն Մովսիսական օրէնքից՝ Ելից ԽԱ. 7—11¹:

Յ. Առշիկ յշեր-ի-ի-ամ շանի-նի-նը: Խորագանչինը սորուկ կարող էր ինքնակամ հրաժարուել իւր աղատութիւնից եւ աղատուելու իրաւունքից. «Ղայտ թէ պատասխանի տռեալ ասիցէ ծառայն — սիրեցի զտէր իմ եւ զկին իմ եւ զորդիս իմ եւ ոչ զնասցէ յազգատութիւն, արցի զնա տէր իւր յեկեղեցի Աստուծոյ եւ քահանայիք եւ հաւատարիմ մկայիք եւ դրավ առցէ զնա ծառայ յաւիտեան» (III, գլ. Կ)²:

Մովսիսական օրէնքին հետեւելով, Միսիթար Գոշը սորկութիւնը ձանաչում է ոչ իր-

¹ Համեմատ. Saalschütz, էր. 709—710:

² Համեմատ. Մովսիս. օրէնքի Ելից ԽԱ 1—6, թ. որին, ձիս. 12—16:

բեւ յաւիտենական հիմնարկութիւն։ Աեց լրիւ
տարիներ անցնելուց յետոյ եօմներորդ տարում
իւրաքանչիւր ստրուկը ստանում է ազատուելու
իրաւունք եւ կարող է հեռանալ իր տիրոջից
(II, գլ. 4), եթէ ամուսնացած է, կին էլ նրա
հետ է ազատում¹։ Բայց այդ ազատութեան
օրինակոն ժամանակամիջոցից, դատաստանագիր-
քը սահմանում է, որ ստրուկն ամէն մի բոպէ կա-
րող է իրեն ազատ կացուցանել։ «յորժամ» ըստ
գնոյ իւր ծառայեցէ» (Ընդ), կամ երբ յեռ
են գնում ծնողները։ «ապա թէ կանխաւ հայր
իւր փրկել զնա կարիցէ, փրկիցէ» (II, գլ. 11)։
Վերջապէս ստրուկը կարող է ազատուել նաև
քրիստոնեաթիւն ընդունելու դեպքում։ «եթէ
գնիցէ ոք ծառայ այլազգի եւ կամ աղախին,
եթէ յանձն առնուն մկրտել՝ ընդ փրկանոք լի-
ցին — գնոյ շափ ծառայեալք ազատք լիցին։

Ստրուկները կարող եին վերջնականորէն
ազատուել, երբ ընդունելու եին հոգեւոր կո-
չում։ Այս գեպքում անհրաժեշտ էր տիրոջ
կանխակալ յօժարութիւնն։ «Զծառայս ի ժա-
ռանգաւորութիւն ածել առանց կամաց տերանցն
ու հրամայելիք ի տրտմութիւն ստացողացն,
քանզի տանց կործանումն այս գործէ։ Ապա թէ
երբեք արժանի երեւեցի ծառայն առ ի ձեռ-
նադրութիւն աստիճանի... եւ թողացուցեն
տեարք իւր եւ ազատեցեն եւ ի տանէն ի բաց
առաքեցնեն, եղիցին» (II, գլ. Ժ.1)։ Աս որո-

¹ Համեմ. Մովսես. արէնիք, անդ։

շումն Միսիսար զօշը վերցրել է ամբողջովին
Աղեմի առաքելական կոչուած ՀԶ կանոնից:

Խնդպէս որ Մավախական իրաւունքը տար-
բերում է հաւաացեալ սարուկներին ան-
հաւատներից, Նմանապէս դաստանագիրքը
քրիստոնեայ սարուկներին բաժանում է ոչ-
քրիստոնեաներից: Բնական է, որ քրիստոնեայ
սարուկների վիճակը համեմատարար ոչ-քրիս-
տոնեաների հետ ամեն կողմից, որպէս եւ ազա-
տուելու տեսակեաից, աւելի բարեյածող էր:
Աերոյիշեալ բոլոր որոշումները սարուկների
ազատման նկատմամբ վերաբերում էին քրիս-
տոնեայ սարուկներին: Ոչ-քրիստոնեաների նկատ-
մամբ դաստանանագիրքը առում է, որ եթէ
հեթանու ծառան կամ աղախինը շկամե-
նան միլուուել, տէրն այն առեն իրաւունք
ունի նրանց ի վաճառ հանելու (II, զL ԻԲ):

III.

Սարուկների իրաւական դրութեան մասին
վերոյիշեալ բոլոր որոշումները, որոնք վերցուած
են բացառապէս մավախական որէնքներից, պարզ
զոյց են տալիս, որ սարուկների վիճակը կա-
խուած էր ամբողջովին տիրոջ անձնական կամ-
քից ու նկատումներից: Աերջառապէս նաև սարկու-
թեան ծագման ձեւերը, որոնց հետ վերը ծա-
նօթացանց, մեզ հիմք են տալիս ենթադրելու,
որ այդ տեսակ սոցիալ-իրաւական պայմաննե-
րում խօսք անգ ամ չի կարող լինել սարուկ-

ների անշարժ ստացուածքի սեփականատիրական
իրաւունքների մասին:

Եւյնուամենայնիւ ստրուկների ղբութիւնը
համեմատաբար չին յունական եւ չուվական
իրաւունքների հետ մովսիսական օրէնքների հա-
մաձայն աւելի մարդասիրական էին: “Այնն ենք
գտնում” հայ Պատառատանագրբում, ուր ստրուկ-
ների անձի պաշտպանումն աւելի է կամացյակա-
նութիւնների եւ բռնութիւնների գէմ՝ հիմնում
է գարձեալ մովսիսական օրէնքների օրոշումների
վրայ:

Ազատների վերաբերմամբ գոյութիւնն ու-
նեցող “արեան գնի” եւ վրէժինդրութեան
սկզբունքը հայ իրաւունքը կիրառում է նաև
ստրուկների նկատմամբ: Տիրոջ հասցրած հա-
րուածներից ու ծեծից ստրուկների մահուան
գէպքերում “Պատառատանագր վրէժինդրութիւնն
լիցի ի աերանց... եւ եթէ այլազգիք իցեն եւ
եթէ քրիստոնեայք, բայ այնմ գինք արեանն
տուգ անիցին:” Բայց երբ մեռնողը հարուածնե-
րից յետոյ առպել է տակաւին մի քանի օր, այն
ժամանակ չպիտի լինի վրէժինդրութիւն, “զի
գինք արծաթոյ խրոյ են”¹, Պատառատանագիրքն
այս գէպքում նշանակում է իրրեւ պատիտ
նաև ապաշխարութիւն: Այ այլ աեղ Պատառ-
ատանագիրքը, հիմնուելով մովսիսական օրէնքի
վրայ², սահմանում է հետեւեալ օրոշումները

1 Մովսիսական օրէնք. Ելից Ի. 20-21:

2 Մովսիս. օրէնք. Ելից Ի. 26-27:

այն գեղաքերում, երբ աշբերը վեասում եւ
հաշմ են գարձնում ստրկի մարմին ու զգայա-
րանքի որեւէ մասը։ Երբ վեասուած ստրուկը
քրիստոնեայ է, նա այլեւս ազատում է ստրկու-
թիւնից։ “Իսկ եթէ յայլազգեաց իցէ ծառայն
եւ աղախինն, վաճառիցէ որքան արժան է պա-
կաս եւ կամ ընդ կէս գնոյ ըստ որում ի գեղ
իցէ գաստաստանի իրաւամբք. սակայն իշխան
լիցի թէ եւ ոչ կամի վաճառել, (II, գլ. 1):
Անրջապէս երբ ստրուկը փախչում է տիրողից
ստարի մօտ, վերջինս իրաւունք շունի յետ վե-
րադարձնել նրան նախկին տիրոջը, այլ պար-
տաւոր է միախած եւ իւր մաս ազատատանած
“ծառայինն պահել իւր տանը, իրրեւ սեփական
ստրկինն, եւ ապա 6 տարուց յետոյ ազատու-
թիւն տալ նրան (II, գլ. 2): Առաջին հայեաց-
քից այս տարօրինակ սկզբունքը միախած ստրուկ-
ների մասին բացատրելի կը լինի, եթէ մտարե-
րենք, թէ նու նշանակութիւն ունէր հին ժո-
ղովրդների, նմանապէս հին հայերի իրաւունք-
ների մէջ տիրապետոց, նաև միջնադարեան
Եւրոպայում երբեմն ծաղկող ——————Նէ իշ—————+
— Asylrechtը¹։

Ազատութիւն ձեռք բերելով, ստրուկ-
ները՝ պիտի ենթագրել, մտնում էին շնչական-
ների շարքը եւ ստանում էին իրենց անտեսու-
թեան համար որոշ հոգաբաժներ։ Աւրեմն

1. Ազատութիւնի իրաւունքի մասին առեջի մունքամասն
անս մեր աւագ մասու։ “Երեսն զրէմ եւ փրկանքու։ Ազգա-
դարկ. Հանդէս. 1903 թ. գիրք Խ, եր. 278—280։

ազատուած սարուկները վերջիվերջոյ մտնում
էին դարձեալ նոր յարաբերութիւնների մէջ
իրենց աէրերի հետ, մէեւ ի հարկէ նախկին
սարուկներին արուամ էր լինակատար ազատու-
թիւն ընտրելու իւր համար նոր բնակատեղ կամ
անտեսական գործունեութիւն։ Առկայն ի նկատի
առնելով հին եւ միջնադարեան Հայաստանում
աիրող հռային յարաբերութիւններն եւ ար-
դիւնաբերութեան նու ազ զարդ ացումն, բնակա-
նօրէն այն անձնուք, որոնք նոր էին ազատուել
սարկութիւնից եւ զուրկ էին միանգամայն նիւ-
թական միջնորդներից, որիշ ելք չպիտի գտնէին
իրենց կենական գոյութեան համար, եթէ ոչ,
դիմել գիւղատեսեական աշխատանքին։ “Այսուք
պիտի առանցին որեւէ հռայրառքին եւ որս հետ
միասին պիտի մտնէին այն հոգատիրական յա-
րաբերութիւնների եւ կախումների մէջ, որու-
ցով բնորոշուամ էր շինականութիւնը”:

Այս ենթադրութիւնը հիմնում ենք հռ-
մանիշ երեւոյթների վրայ, որոնք տեղի ունեին
հին դասական աշխատի սարկութեան պատմու-
թեան մէջ։ Այդ սարկութեան շարքերից առաջ
եկան հին հռովմէական coloni, որոնք որոշ նմա-
նութիւն ունին հին Հայոց շինականների հետ։
Երկրագ ործութեան ու գիւղատեսեութեան
կազմական եւ անկման շրջանում հին հռով-
մէական կայսրութեան մէջ բազմաթիւ հա-
րուստ հռատերեր իրենց սարուկներին տեղաւո-
րում եւ ապրեցնում էին իրենց սեփական հռ-
գերի վրայ, տալով նրանց մանր կապալառու-

ների իրաւունքներ։ Այս եղանակով հին հռոմ-
ական ստրուկտուրը իրականացնելու ազատում էին
իրենց տէրերի անմիջական իշխանութիւնից եւ
աիրապետութիւնից, բայց եւ միւս կողմից նրանք
այնուհետեւ որոշ պարտաւորութիւններ էին
ստանձնում, արդէն իրրեւ հօգագործներ ու
գեղտկեներ, գեղ իրենց տէրը, որովէս հօգի-
միակ սեփականատիրոջ զերաբերմամբ¹։

---

¹ Felix, Entstehung des Eigenthums, IV. B.
1. Hälfte, S. 441.

Մ Ա Յ Ն Հ Յ Ա Ր Ա Ր Գ

Դ Ա Յ Ն Հ Յ Ա Ր Ա Ր Գ :

Ա.

Ը Ն Դ Ա Ն Ա Ր Ա Ր Գ :

Հայոց գաւառաստանագրքի դաշտեց իրաւունքը վերլուծելիս. ակներեւ համոզւում ենք, թէ որչափ թօյլ էին զարգացած հին Հայաստանում իրաւաբանական հասկացողութիւններն ընդհանրապէս: Որեւէ ժողովրդի դաշտեց իրաւունքը ներկայացնում է նրա իրաւաբանական զարգացման աստիճանը, հանդիսանում է նրա իրաւական յարաբերութիւնների փորձաքարը: Բաւական է յիշել հռովմէական դաշտեց իրաւունքի ամբողջ պատմութիւնը, որպէս զի աեւնենք, թէ ննչպէս եր արտայայտում՝ այդ իրաւունքը նրա իրաւաբանական յառաջիմութեան զանազան շըջաններում:

Հայ ընտանեկան համայնքների նահապետական կազմը սերտ միացած գերիշխող բնական տնտեսութեան հետ, չեր կարող տալ պարարտ հող դաշտեց իրաւունքի զարգացման համար:

Հակառակ հոգինեւ ական եւ մասսամբ հիմ
րիւզանդական իրաւունքի, ամէն մի դաշինք,
պարտաւորական համաձայնութիւն, ինչպէս էլ
զա կուած լինէր, Մխիթար Գօշի Դատաստա-
նագրքի համաձայն ունէր դատաստանական
պաշտպանման ոյժ։ Ընդհանրապէս արեւելքի
ժողովրդների մէջ իշխում էր կարծիք, թէ
իրաքանչիւր դաշն, որ կապում էր տեղական
իրաւորանական հայեացքների համեմատ, նոյն
իսկ առանց որեւէ ձեւականութիւնների, սովո-
րական ենթագրութեամբ համարւում էր իս-
կական եւ իւր պաշտպանութեան ու ապահով-
ման համար ճանաչում էր դատաստանական
եղանակը։ Չեւական դաշնոց ոյդ անսակ բա-
ցակայութիւն նկատում ենք նաև հայ Դա-
տաստանագրքում։ Գոնէ ոչ մի տեղ չենք
գտնում, որ Մխիթար Գօշը առաջ բերէր դա-
շնոց ու պարտաւորութեանց որեւէ ձեւ կամ
նրանց տեսակների առանձին նկարագիրները։

Առնգնած լինելով իւր զարգացման ստո-
րին աստիճանի վրայ, Դաշնոց իրաւունքը Դա-
տաստանագրքի մէջ բնականօրէն կրում է մեծ
մասսամբ էրիտան պարտաւորութիւնների բնաւո-
րութիւն (contractus reales)։ Խիստ բնորոշ է
ոյն, որ իրական դաշնոց յօդուածները Դա-
տաստանագրքում գրեթէ բոլորը վերցուած են
մովսիսական օրէնքներից։ Դատաստանագրքի
մէջ գտնում ենք նաև թոյլ փորձեր համայ-
նակ դաշնոց (contractus consensuales) կա-
ռացման։ Աերջին ձեւի դաշինք ըստ Մխիթար

Գոշի աեղի ունեին անշարժ իրերի գնման վաճառման ժամանակ:

Հայոց Պատաստանագրքի Պաշանց իրաւունքի մի այլ բնորոշ զիծն էլ նրանումն էր, որ թէ էւու (re) եւ թէ հաւայանուներն (consensu) կայացրած պարտաւորութիւններն այնուամենայինիւ կարող էին համարուել անկատարը: Եւյդ պարտաւորութիւններն օժտուած էին յեւ ինձնելու իրաւունքներով (Rücktrittsrecht, *actio redhibitoria*): թէ պարտատէրը (creditor) եւ թէ պարտապանը (debitor) սրոշ դեպքերում, նայած պարտգաներին, կարող էին յեւ կանգնել իրենց պայմանաւորուած պարտաւորութիւններից: Ա աճառուած տունը, կալուածքը, ջրաղացը կարող էր սեփականատէր-վաճառողը մի տարօւայ ընթացքում վերագարձնել յեւ, հաստցանելով ի հարիէ կանխօրէն գնման արժէկը (II, զԼ. ՇԲ, ՇԳ, ՇԴ, ԶԷ):¹

Միիմար Գոշի Պատաստանագրքի արծարծած Պաշանց իրաւունքի ամենագլխաւոր չատկութիւններից մէկն էլ նրա հասարակական, հրապարակական բնաւորութիւնն է: Պարտաստարութեան պայմաններ կազելիս անհրաժեշտ պահանջում է վկաների ներկայութիւն, որոնց թիւը Միիմար Գոշը սահմանում է երեք: Եւ զշորքառանիս վաճառեալ — երից վկայից առաջի հաստատիցէ զայտոսիկ: (II, զԼ. ՇԲ, ԶԷ): Կամ՝ ² վաճառոք ամենայն հաստատին, յորժամ

¹ Համեմ՝ Անշաբան իրաւունքը ներկայ աշխատանիւնների գր. մասի 1 դրույթ:

որք վաճառենն՝ ամենեցուն յանձնաբարութեամբ
եւ վկայութեամբ կամք ընդ նոսա իցէ» (Ա, գլ.
ձի): Հոմանիշ երեւոյթ նկատելի է նաև բիւ-
զանգական իրաւունքի պատմութեան մէջ։
Eklogaի հիման վրայ պահանջում է, որ
գրաւոր դաշնիք կայացուին երեք վկաների ներ-
կայութեամբ։ «Նմանապէս Ekloga privata aucta-
թոյլատրում է բանաւոր համաձայնութիւններ
կոել (օբօլուշյուն) միմիայն վկաների ներկայու-
թեամբ»¹։

Նկատի առնելով բիւզանգիոնի մէծ ազ-
գեցութիւնն հայերի վրայ, առաջին հայեացքից
կարելի էր կարծել, արդեօք վկաների ոյդ ան-
հրաժեշտութիւնն դաստանագրքի որոշումնե-
րում առաջ չ' եկել բիւզանգական ազբիւր-
ներից։ Արա դէմ կարելի է առարկել, որ միա-
ների հիմնարկութիւնը գոյութիւն ունի շատ
ժաղացագների հին իրաւունքներում, ինչպէս եւ
արդի սովորոյթներում, որոնք ոչ մի կապ չու-
նին բիւզանգական քաղաքակրթութեան ազգե-
ցութիւնների հետ։ Մեր կարծիքով այդ հարցի
որոշումը, թէ վկաների վերաբերեալ դաստա-
նագրքի սահմանումները բիւզանգական են
թէ ոչ, կարելի է լուծել միմիայն ժամանակա-
կից հայերի սովորութական իրաւունքի հետա-
զոտութեամբ։

Դաշնաց հասարակական-հրապարակական
բնոյթի հետ սերտ կապուած է հետեւեալ բնո-

¹ Zachariae էր. 290 :

բոշ երեւոյթը։ Մեզ արդէն յայտնի է, թէ նա հապետական կազմի ընտանեկան համայնքում միակ անձն, որ գերդաստանի կողմից հանդէս է գալիս համայնքական շահերը պաշտպանելու ռարեների առաջ, — զա գերդաստանի գլուխը՝ տանուտէրը, կամ՝ “ջոն”, է։ Ի հարկէ գա շնչք կուելու իրաւունք ունի միայն գերդաստանի այդ զլիստորը, սակայն միևնույն առնեն հակառակ իւր ռենեցած անսահման իրաւունքների ու գերդաստանական լիազօրութիւնների նու այնուամենայնիւ պարտաւորական համաձայնութիւնները կայացնելիս իրականօրէն որոշ չափով սահմանափակուած է այդ իրաւունքներում։ Նա այդ գեղագերում պիտի դիմէ գերդաստանի մուտքեալ մասիկ անդամեների կանխակալ համաձայնութեանը (Ա, զլ. ձէ)։ Աս մի համատարած երեւոյթ է, որ տեղի ունի մի քանի ժողովրդների սովորութական իրաւունքներում, որոնք ապրում են տակաւին նահապետական գերդաստանական կազմով։ Այդպէս են կոմիտեան լեռներում ապրող սեերը¹, իսկ Շնորհացիները այդ սովորոյթին իրաւուրանական-որէնսդրական ոյժ են տուել, մուծելով զա իրենց օրէնքներում։ Այս զա կոչուած օրէնսդրում առուած է։ “Գերդաստանի առանձին անդամը չի կարող ծը վաճառել, ոչ էլ ընծայել գերդաստանի անշարժ ստացուածքը, ինչպիսի էլ զա լինի.” Vivad Chintamanit անուանած գրքում սահմանուած

¹ М. Ковалевский — Древний законъ, т. I, кн. 146—147:

է. " Կնշ որ պատկանում է շատերին, դա կարելի է ստարացնել ուրիշին միմայն բոլորի համաձայնութեամբ . . եւ վերջապէս Միտաքշարա օրէնքների ժողովածուի համաձայն պահանջուռում է որեւէ սեփականութիւն ուրիշին յանձնելու դէպքում բոլոր ազգականների համաձայնութիւնը¹: Մի այլ հոգանիշ օրինակ է ներկայացնում իրլանգական իրաւունքը՝ Gorus Besena, որ պահանջում է բոլոր ստարացումները կամ ընծայումները կատարել գերդաստանի անդամների ընդհանուր համաձայնութեամբ եւ խելագար է համարում նրան, ով դաշն է կապում որդու հետ, առանց նրա հօր ներկայութեան կամ մասնակցութեան:

Այս օրինակները թռուցինք իրեւ ապացուցներ, որ Միտթար դաշն էն յօդուածով սահմանած որէնքը որեւէ ստար ժողովով ից ազդուած կամ ստար օրէնքներից փօխառած նորմ չէ, այլ բուն ժողովրդական բարբերից ու գերդաստանական իրաւական յարաբերութիւններից բղինած երեւոյթ է: Այդ երեւոյթը ծաղկում է այնպիսի ժողովրդների մէջ, որոնց վերաբերմամբ, ննչպէս մեր յիշած օսերի ու իրլանգացների, չի կարելի ենթադրել, թէ այս դէպքում տեսնում ենք որեւէ մէկի ազգեցութիւնը միւսի վրայ կամ իրացումն: Տան մեծի իրաւունքի այդ տեսք սահմանափակումն ստացուածքի ստարացման հարցում բղինում է հենց գերդաստանի նահապետական ազնատական բնոյթից, որը նայում

¹ Անդ եր. 31—32:

Է ընտանեկան գոյքի վրայ իրեւու անբաժի
սեփականութիւն ամբողջ գերգաստանական հա-
մայնքի :

Հայոց Դատաստանագիրքը տարբերում է
նաև գրաւոր դաշինք, որոնք պիտի անպայման
հաստատուելին կամ վառերացուելին դատաւոր-
ների կողմից նրանց կնիքներով . Նմանապէս կա-
րող էին հաստատուել հայրապետների ու եպիս-
կոպոնների ձեռքով . “իսկ զիր հաւատառունշա-
նաւ դատաւորին լիցի . (լ, դլ. ճէ) : Յամենայն
գեպս, ինչպէս եղբակացնելին է Դատաստանա-
գրից, գրաւոր դաշինքները չունեն ձեւուկան
նշանակութիւն եւ պարտաւորեցուցիչ չելին դա-
տաստանական պաշտպանութեան համար : Այդ
տեսակ պաշտպանութեան ոյժ վերապահուած էր
բոլոր համաձայնութիւններին, որոնք կայացած
էին նաև յանաւոր կերպով որեւէ վկանների
ներկայութեամբ :

Ըստ երեւութիւն գրաւոր դաշինք մեծ
ծառայումն ունեին Հայաստանում, մանոււանդ
տուրեւարի, առաւելապէս անշարժ կալուած-
ների ստարացման գեպքերում : Կերկայ մեր
աշխատութեան առաջին գլուխներում արդէն
փորձել էինք ապացուցանել, որ հին Հայաստա-
նում տակաւին զանազան դաշանց գրաւոր դոր-
ծազութիւններ էին տեղի ունենում : Նմանապէս
եւ այժմ Հայ ժաղավրդի սովորոյթներում հա-
մատարած երեւոյթ է, որ երկու կողմերը փո-
խադարձ համաձայնութեան դաշն յաճախ կա-
պում են գրաւոր, առանց որեւէ յատուկ ձեւա-

կանութիւնների կամ իրաւաբանական պահանջների:

Դառնալով գաշանց կատարման հարցին, կը աեւնենք, որ դաստաստանագիրքը ոչ մի աեղայդ մասին պարզ որոշ չի արտայայտում: Այս քանի հաս ու կտոր ցրտած նախադատութիւններից եղբակացնում ենք, որ դաշանց պարտաւորութիւնների պաշտպանումը վերապահուած էր գատարաններին: Ախիթար Գօշը քանից կրկնում է, որ քաղաքացիական օրինագանցութիւնների ու պարտաւորութիւնների թերանալու դէպքերում վճռական խօսքը պատկանում է գատաստանին: Այնուոյն ժամանակ պէտք է ենթադրել, որ ժողովրդի սովորութական իրաւունքին խորիժ չէր, որ գաշանց կատարման մէջ ստէայ կողմերի ինքնազնութիւնը կամ ինքնազլուխ գատաստանն էր հանդէս գալիս: Մանաւանդ դա կարող էր արտայայտուել այն եղանակներում, երբ պարտասէրը բռնի աիրանում էր պարտապանի որեւէ ընչքին, որ ծառայում էր օրգէս պարտաւորութիւնների ճշգրիտ կատարման ապահովութեան գրաւ: Աակայն այս տեսակ միջոցները, ինչպէս արդէն առիթ ունեցել ենք յիշելու, գատաստանագիրքն աղնքան էլ չի խրախուսում:

Բ.

Ա - անդին ու - զին + :

II.

Տ - ը ե ս ս ս :

Հայ գաշանց իրաւունքի ընդհանուր սկզբաների մասին խօսելիս, ընդգծեցինք այդ տեսակ գաշանց մի քանի բնորոշ գծերը — այն է՝ յետ գարձնելու իրաւունքը մանաւանդ անշարժ ստոցուածքի տուրեւառի ժամանակ եւ վկաների ներկայութեան անհրաժեշտութիւնը:

Յետ կանգնելու կամ վերադարձնելու իրաւունքը, որ Ախիմի ար գոշն իւրացնելով Մավսիսական որէնքներից, անուանում է չորսում, ստանում է, նայած իրաւաբանական հանգամանքներին, առըբեր ձեւեր, նախ անձների եւ ապա՝ ժամանակամիջոցի տեսակէտից:

Դաստատանագ իրքը, հիմնուելով գերդաստանի համայնքնական սեփականատիրութեան սկզբունքի վրայ, անըրաժանելի է համարում ընտաննկան գույքը: Աւտի այդ գույքի որեւէ մասի վաճառման դէպքում անհրաժեշտ է, որ ամենեցուն յանձնառութեամբ եւ վկայութեամբ կամքն ընդ նոսա իցէ: Այդ հիմնան վրայ, “թէ հայր վաճառիցէ, պարտ է որդուոց եւ զատերաց կամքն ընդ նմա լինել եւ եղբարց, որպ ժառանդիցն: “Ամանապէս” թէ որդին վաճառէ — հօրն եւ այլ եղբարցն եւ քերցն, (Ա, զԼ. ձԷ): Հակառակ գեղքում իրաբանչի: ԱԸ

սրանցից իրաւունք ունի յետ պահանջել վաճառուած ինչքը:

Փրկանքի այդ իրաւունքը զօրութիւն ունի միայն որոշեալ ժամանակամիջոցներով, որոնք զանազան հանգամանելներում տարբեր են: Այս հարցում Միտիմար Գօշը ղեկավարուել է բացառապէս մովսիսական օրէնքի նօրմերով: Հրէական իրաւունքում փրկանքը սերտ կապուած էր մթողութեան յօրելեանների, հետ, իսկ Հայոց համար դա ըստ երեւութեն անսովոր, խորթ մի բան էր, որ բանագրասիկ ընդունում էր դատաստանագիրը: Աս բացայայտ է հենց Միտիմար Գօշի խօսքերից: «զի թէպէս եւ ամ թողութեան ոչ է առ մեզ, սակայն զաման փրկուաց հաստատուն կողցուք պակասեալք յառաւելութենէ», (II, գլ. 'ԾՊ):

Անշարժ կալուածքների նկատմամբ Միտիմար Գօշն ընդունում է փրկանքի, կամ դաշնիքից յետ կանգնելու իրաւունքը՝ միամեայ եւ եօթնամեայ տեւողութեամբ: Միամեայ տեւողութիւնն ըստ Միտիմար Գօշի սովորաբար տարածում է գրեթէ բոլոր երեւոյթների վրայ եւ բոլոր անձերի նկատմամբ: Եօթնամեայ տեւողութիւնը պարտաւորութիւններից յետ կանգնելու իրաւունքում գոյութիւն ունի, երբ օրեւէ վաճառք կատարուել է աղքատութիւնից ստիպուած (II, գլ. 'ԾԲ), նաև երբ վաճառուած օրեւ կալուածք գտնուում է «ընդ անդս երկրիքաղաքի պարհսպներից դուրս (II, գլ. 'ԾՊ): Բացառութիւն է կաղման ջրաղացների վաճա-

ոռումն, որոնց փրկանքի տեւողութեան իրաւունքը
մի տարի է պահպանում իւր օյժը (II, գլ. 'ԾՊ.'):
Առկայն այդ եսթնամեայ տեւողութիւնն էլ կա-
րելի է ըստ Հայոց Դատաստանագրքի աւելի
եւս երկարացնել երկու կողմերի կանխօրեն իր-
խագարձ համաձայնութեամբ։ “Զեւթն ամ-
երաք, բայց առաւելուլ որքան կարէ — ար-
ժան է, (II, գլ. 'ԾՊ.'). կամ” “Եւ զվաճառ փար-
թամաց թէ ոմանց ազքատաց վաճառէ սահ-
մանաւ, վասն ողորմութեան գարձուցանելի է
ըստ պայմանին,, (II, գլ. 'ԾՊ.'):”

“Այն ակզրունքներն էականապէս պահ-
պանում են նաև շարժական իրերի նկատ-
մամբ, միայն կարծես այս տուրեւառի գործո-
զութիւններում, որոնք կատարում են իրեւ-
իրական դաշինք (re contrahuntur), բացա-
կայում են գրաւոր ձեւեր եւ ընդհակառակն
տիրապետում է վկաների անհրաժեշտութիւնը։
Աւստի տուրեւառի գործողութիւնների մէջ պա-
հանջնում է անպայման ազնուութիւն։ Դատաս-
տանագիրը նախատեմում է վաճառողի պա-
տասխանատութիւնը վաճառած իրերի “արառ-
ների,, համար, նայելով, թէ դա զիստորեալ
է եղել թէ անգիտակցական։”

Վաճառողի կողմից ակնյայանի եղած խա-
րերայութեան ու միտումաւոր խարդախութեան
գեպքերում՝ գնողը յետ է դարձնում արա-
տաւոր իրը, սատանալով հատոցած գինը։ Եթէ
միանգամայն անգիտակ վաճառողի կողմից ոչ մի
խարդախութիւն չի եղել, գնողն իրաւունք չունի

յետ վերադարձնել ձեռք բերած իրը (II, գլ. 2): Բացի այդ ամենից դատաստանագիրըն ընդունում է վաճառած իրերի յետ դարձնելու իրաւունքը, այսինքն դաշտնց ռնչացումն, եթէ ուռենեափ գործողութիւնից յետոյ երկու կողմերի սպասածին հակառակ երեւան գան իրերինի թական արաւաներ կամ այնպիսի յատկութիւններ, որոնք միանդ ամայն հակառակ են կանխօրէն կայտցրած համաձայնութեանը: Ասկայն վերջին տեսակի դաշտնց ոյժի լուծումն սահմանափակում է որոշեալ ժամանեակամիջացով: Չորքոտանի կենգանիները յետ են գործուում վաճառողին մի առարտոյ ընթացքում, եթէ զնողն այդ ժամանեակամիջոցում անսպասելի երեւան հանի այնպիսի արաւաներ ու պակառաթիւններ, որոնք դաշինքի համաձայն բնաւ երրեք լինելու շէին (II, գլ. Դկ., ԴԶ, ԴԸ). Նմանապէս, երբ կոմը, հակառակ վաճառողի խոսումն, մի առարտոյ ընթացքում հորժ չի ծնում (II, գլ. Դկ.), կամ մեղոն ու փեթակը վաճառելուց յետոյ թթիւրութեան յաւուրս վճախն (ուրիշ վարդանաներում՝ վաճառն) կարծիս լիցի գողութեան եւ մահու առաջնորդին¹ (II, գլ. ԴԸ): Ահա արդարութիւնն ու աղնուութիւնը պաշտպանելու համար Ախոհթար Գօշը նկատի է առնում զնողի շահերը եւ սահմանում է եօթնօրեայ փորձ վաճառելի առարկայի որպիսութիւնն ստուգելու եւ հուաստիւնալու համար, իսկ մեղուների դարձնան սերմանոց

¹ Ահա արդարութիւնը մայրէ:

վաճառեալ եւ երգեալ ի մեղուոց, մինչ ի առաջ օր կամ ի քսան փորձի, (II, զԼ. ԾԱԸ), “Եւ արտաքոյ այլոց պատճառանոց մինչեւ յեօթն օր փորձի վճիռ հասցի,, (II, զԼ. ԾԱԵ), կամ “Եւ վկայինք եւ զայս եւս հաստատեցին որք վաճառեն զեղինս, զի փորձ ի հերկ եւ ի սայլ եւ ի կալ իցէ եւ մի հնակաղ եւ մի հնահաղ եւ մի զիշերակըր եւ հարկանող իցէ եւ մի զողն,, (II, զԼ. ԾԶ):

Եթէ վաճառուած առարկաները յայտնուին զողն, այն ատեն զնողը պարտաւոր է քանդել բաշինքը փառատի հենց երեւան դալու անմիջական ժամին, եւ պարտաւորութեան լուծման այս տեսակ հիմքը մշտնչնական ոյժ ունի բայց այն զնողները, որոնք ձեռք են բերուած աարեկան որեւէ պառաղ շահուելու յայտն եւ թէ որանց յայտնը ի դերեւ են ելնում, նրանք այն ժամանեակ իրաւունք շունին վաճառողներից պահանջնու իրենց կրած վնասները (II, զԼ. Կ):

Խիստ հետաքրքիր է ամանների, գլխաւորապէս զնուու կարստի, արաւոների պատճառով փշացած կամ գուրս ծորուած զնուու արժէքի հետ կապուած վնասների պատասխանաւութեամբինը: Եթէ կարասը կոտրուած ու ճեղքուած է եղել թրծման ժամանակ՝ մի մեայն զկարաս գործողն առցէ, այլ եւ զկէս վնասուն առողունեցի: Եթէ կարասը կոտրուել է թաղելու միջոցին, այն ատեն վաճառողը պատասխանաւու շէ: Բայց “յայդմանէ երկրայեսցէ, զամանն միայն վաճառողն առողանեցի, (II, զԼ. ԾԹ):

II.

Ա-Հ-Ե-Վ-Ի-Ն-Ց-Ա-Բ-Ա-:

Դաստանագիրքը ճանաչում է թէ
շարժական եւ թէ անշարժ ստացուածքի վար-
ձումն: Երկու դեպքում էլ պարտապանը պէտք
է վերադարձնի ստացուածքը սեփականութիրոջ
այնպէս, ինչպէս որ նկըն է ստացել նրանից:
Եթէ ստացուածքը կորել է կամ որեւէ կերպ
վեասուել է, այն ժամանակ նկատի են ամեւում
հետեւեալ պայմանները:

1. Շ-Ե-Ւ-Ի-Ա իւերը եթէ վեասուել կամ
կորել են վարձողի յանցանքով, վերջինս պար-
տաւոր է լիովին բաւարարութիւն սալ ստա-
ցուածքի տիրոջ: Երբ վարձագինն արգեն վճա-
րուած է եղել տիրոջ եւ իրը վեասուել է վեր-
ջինիս բացակայութեամբ, այն ժամանակ սա
բաւականանալու է միայն ստացած վարձագնով
եւ պահանջելու չէ ամբողջութեան վերականգ-
նումն կամ յատուկ վարձատրութիւն փշացած:
կորած առարկայի համար (II, գլ. Խէ): Այս
օրէնքը Ախիթար Գաշն իւրացրել է Ավախա-
կան իրաւոնքից (Ելից, ԽԲ, 14—15):

2. Ա-Հ-Ե-Վ-Ի-Ն-Ց-Ա-Բ-Ա- վարձման պայման-
ների մասին Դաստանագրքի մէջ չենք գտնում
յատուկ օրոշումներ. սակայն գտնում ենք մի
առանձին օրէնք ջրաղացի վարձման կամ կա-
պալի վերաբերեալ: Այդ օրէնքը, որ ըստ
երեւութիւն կազմուած է տիրող սովորութական
իրաւոնքի օգւով ու ազգեցութեամբ, անշուշտ

պէտք է զեկավարող սկզբունքը հանդիսանար ընդհանրապէս անշարժ ստացուածքի վարձման հարցերում։ Եթէ ոք կապալով ջրաղաց էր վերցնում եւ արդիւնք ստանում, ջրաղացի սեփականատէրն իրաւունք չունէր այդ արդիւնքի վրայ։ Երբ ջրաղացը վնասուել էր վարձողի անփոյթ վերաբերմունքով, սու պարտաւոր էր նոյն ուղղելու եւ կալուածքը նախկին դրսթեան բերելու։ “Ամսնապէս վարձողը պարտաւոր էր բաւարարութիւն տալ ջրաղացատիրոջ, եթէ ջրաղացի պատկանեալ իրերը գողացուին։ “Խակ այրեալն եթէ ի պատճառս տեսառն իցէ՝ նմանիցի, եւ թէ ի պատճառս առողին՝ նմա,, (II, 45. ԿԱ)։

III.

ԱՆԴԻ ՀԱՐԴԱՐԱ:

Անձնական վարձումն ասելով պիտի հասկանանք դաշնիք, որով մի անձն պարտաւորում է որոշ վարձատրութեամբ եւ որոշ ժամանակի ընթացքում միւսին ծառայութիւններ մատուցանել։ Դատաստանադիրքը մի առ մի թւում է վարձման բաւականաշափ ձեւեր։ Բայց իրաքանչիւր առանձին դեպքի վրայ նայում է աւելի շուտով բարոյական աեօսակետից, քան իրաւաբանական։ Վարձողների պատասխանատուութիւնն ի նկատի է առնւում պյնափիսի ակնյայտնի դեպքերում միայն, երբ սրանց յանցանկով վարձկանների կեանքն ու առողջութիւնն վտանգի է ենթարկւում (II, 45. Մ.Գ., Ճ.Գ., Շ.Ի.)։

Ընդհակառակ վարձկաները պատասխառութեան և առաջարկութեան մեջ նիւթապէս բաւարարութիւն տալու վարձողներ իրենց պատճեռուած վետաների համար իւսչեարածները պատասխանատու են իրենց պահպանութեան յանձնուած հաների ամրազշութեան համար (II, ՃԻԲ). Վերակացուներն ու պահպանները — արտերի ու այգիների ամրազշութեան համար Տիրոջ զեկավարութեամբ կամ ասիազմամբ գործ կատարելիս, վարձկանեները պատասխանատու չեն առաջացրած վետաների կամ նիւթերի վշացման համար պատասխանատու են միայն, երբ առանց այլուջ զեկավարութեամբ աշխատելիս եւ կամ դիմաւութեալ կերպով վետաներ են առաջացնում, պատասխանատու են վճարը հատուցանելու (II, ԳՀ. ՃԻԵ):

Հետաքրքիր է, թէ ինչպէս է նայում Ախիթար Գոշը պատուերների պատասխանատութեան հարցի վրայ, — որը անձնական աշխատանքի մի տեսակ վարձումն է, այսինքն համաձայնական գաշինք, որ կայանում է վարչութեաի ու պատուիրողի միջեւ որեւէ առարկայ պատրաստելու, կամ գործ կատարելու նպատակով։ Արհետառորդ, համաձայնուելով աշխատել հատուածով կամ օրոշ ժամանակավայրութեալ, պարտաւոր է գործը կատարել, ինչպէս դա իրեն պատուիրած է։ Ընդ սմին նա պատասխանատու է այն նիւթերի համար, որ ստացել է պատուիրողից։ Հակառակ գեղովում դաստատանադիրը հետեւեալ պատասխանատութեան եւ դանակիներն է որոշում։

։ Ամբողջ նիւթը փշացրած գեպքում վարպետը պարտաւոր է հասուցանել այդ վեասը : Եթէ քանակով քշացրել է նիւթը պատուերի մէջ, պէտք է ըստ այնմ պակսեցնել նաեւ վճարելիք վարձը : Եթէ գողանայ նիւթից, վարպետի հետ պիտի վարուել իրրեւ գողի եւ պահանջել նաեւ պատուերի ամբողջ արժէքը :

Բ. Երբ պատուերի նիւթը փշանում է կամ կորչում թշնամական աւարտումների ժամանակ եւ կամ գողացում է արհեստաւորի սեփական իրերի հետ միասին, կամ՝ *զհրով այրեալն ի հասարակաց թշնամեաց . — վարպենան անպարտ է :

Գ. Երբ արհեստաւորից գողացուի պատուերը, որի համար նաև արդէն ստացել էր վարձ, այն ժամանակ պարտաւոր է միայն վերադարձնել պատուիրողին վճարած գնի կէոր (Ա, գլ. ՃԻՒ) :

Միանգամայն հոմանիշ պատասխանաւութեան օրինակներ է բերում Մխիթար Գոշը, երբ սահմանում է ջրաղացպանի պարտաւորութիւնները : “Այնողիսի վեասողացն գատաստանաւ է ոչ տալ վարձ, այլ զվասն եւս տուգանել : Ազա թէ պատճառն ի գիշեթենէ աղօնին իցէ, անպարտը իցեն. իսկ ի ջուր զաղացեալն վճարիցեն: Այլ զգողացեալն շորեգինե, եւ ի կռփողց յանդիմանութիւն լիցի նշաւակաց: Այլ թէ աղացողն աւելի քան զպատրաստեալն ի վեր եւ ի խոնարհ արտացէ, վճար առ ի նմանէ լիցի, զի

ասել ի գեպ էր պատրաստողին եւ ոչ իւր համարձակել, (II, գլ. ՃԵՒ):

Հայոց Դատաստանադիբը քննութեան է առնում նաև անձնական վարձման հետ կապուած պարտաւորութիւնների վարձատրութեան հարցը: Անտարակոյս այդ վարձատրութիւնը տիրապետութ անձնական առանձնայատուկ պայմանների պատճառով կատարութեմ էր գլխաւորապէս բնական իրենով, նիւթերով:

Այն անձինք, որոնք կողմերի փոխադարձ համաձայնութեամբ ծառայութիւնն են, մասնացանում նաւերի բեկման եւ այլ սոյնանման պատահաբների ժամանակ, առանում են մի տասանորդ կամ հնդեակ ազատած ապրանքից կամ աւարից (II, գլ. ՃԵՒ): Կմանապէս, եթէ որեւէ հանքի կամ թաղած հին հարատութիւնների գիւտի ժամանակ աշխատել են վարձկաններ, որոնց վճարուելու է ըստ փոխադարձ համաձայնութեան, հանելով որեւէ մաս գտած իրերից. “Եւ թէ ի վարձկանաց ոք իցէ գտողն, ոչ կարծեմ իրաւացի տասանորդել, այլ մասնաւորել.” (II, գլ. ԺԱՅ):

Ինչ վերաբերում է անձնական վարձման, գինը վճարելու ժամանակամիջոցների հարցին, Ախիթար Գօշը զեկավարում է բացուապէս մովսիսական օրէկըններով ու պահանջում է վարուել վարձկանների վճարելու ժամանակ բարոյական սկզբունքներով եւ վճարել հենց նոյն օրը մինչեւ արեւի մուտքը. “յայտ է զի յազագս աղքատութեան եղեւ վարձկան եւ աւորն

պիտոյից. զի թէ ոչ հասուցէ յաւորն գործոյն, դատաստանաւ է աւելի, քան որ ի վարձնիցէ հասուցանելու (II, գլ. 24):

IV.

Փ. կամ կամ ուստի բառն :

Դատաստանագիրքը շատ նույզ տարբերութիւն է զնում՝ դատաստան (contractus commodati [ссуда — Leihe]) եւ դոն (contractus mutui [заем — Darlehen]): Առաջինն այնպիսի գաշն է, որով մեկը տալիս է միւսին, առանց որեւէ վարձատրութեան մի իր օգտուելու այն պայմանով, որ միւսը որոշ ժամանակին վերադարձնի նոյն էւս նոյն դրամեամբ եւ ձեւով, ինչպէս որ վերցրել էր. այս պարտաւորութեան ձեւն յայտնի է հայ ժողովրդի սովորոյթներում՝ “բան տալու խոսքով”, իսկ երկրորդը այնպիսի գաշն է, որով մեկը տալիս է միւսին ի սեփականութիւն փոխարինելի իր (res fungibles) այն պայմանով, որ վերջինս որոշ նշանակած ժամանակին նոյն շափի եւ որակի իր վերադարձնէ փոխառութիւն: Աս պարտաւորութեան այն ձեւն է, որը առօրեայ կետըրում եւ ժողովրդի սովորութական իրաւունքում յայտնի է ուրդու հակացողութեամբ:

Դաշտնց վերոյիշեալ երկու տարբեր ձեւերը Հայոց Դատաստանագրքում տակաւին չեն շեշտաւորուել եւ մնացել են իրենց նախնական անզարդացած ձեւերում, հանդէս դա-

լով գրեթե միեւնոյն խօստով, միեւնոյն չո՛-
անունով։ Բայց եւ այնպէս եթէ ուշագրու-
թեամբ նայենք դաստանադ ըրի երկու յօ-
գուածներին, որնք վերաբերում են այդ հար-
ցին, կը գտնենք, որ չո՞ին նո՞ւ պիտի հաս-
կանանք այն, ինչ որ Միսիթար գոշն արծար-
ծում է իւշ յօդուածում (II մաս)։ “յաղագ ս
անօթ առողջաց, ունչ ունչ ըստ Միսիթար
գոշի միանգամացի համանիշ է commodatumին։
Ըստ ական իրերը կարող են փոխառութեան
զրուել լոկ միայն խնդրանք եւ առանց որեւէ
վճարի հատուցման։” իսկ եթէ խնդրիցէ ոք
անօթ յընկերէ իւրմէ…… Աւրեմն իրերի փոխա-
ռութիւնն իւր գաղափարով խիստ մնանի է
չարժական իրերի վարձման, այսինքն ոք մի
անսակ վարձումն է առանց որեւէ վճարի։ Փոխ
առած իրը, լինի նա անշանչ կամ շնչառոր,
եթէ “ընկցի կամ մեռցի կամ գերի գնացէ,
եւ տէր նորա ոչ իցէ ընդ նմա, տուգ աներով
առ գանեսցի (այլ վարիանտ՝ տուժելով տու-
ժեսցի) ապա թէ տէր նորա ընդ նմա իցէ, ոչ
տուգ անեսցի”, (II, գլ. ԽԵ)։

Իսկ ինչ արծարծում է դաստանանա-
գրի ԽԶ. յօդուածում (II մաս), վերաբե-
րում է չո՞ին իսկակական մոքով վերցրած եւ
խօսում է ունչովն մասին։ “Եթէ արծարծ փոխ
առցես եղբօր քում, որ աղքատ իցէ եւ ընա-
կեցէ առ քեզ, մի ճեղեցես զնա եւ մի ար-
կանիցես նմա տոկոսիս” Այս յօդուածը յարի-
նելու Միսիթար գոշն եղել է ամբողջովին Մով.

սիսական սրենքների ազգեցութեան տակ, ինչպէս եւ վերը տուաջ բերած պարբերութիւնը վերցրած է այդտեղից (Ելից, ԽԲ. 25): Բացի այդ՝ Ախիթար գաշը գտնուամ էր նաև կանոնական որոշումների ազգեցութեան ներքոյ Ուստի նա խստի արգելում է տուած եւ մաշին պահանջել փոխ տուած դրամագլուխ համար:

Երգելելով տոկոսը, իրրեւ փոխ տուած դրամագլխի վարձագին, Դաստատանագրքի հեղինակն ակներեւ կարցնում է Հայունան (contr. commodati) եւ Հայուն (contr. mutui) միջնեւ եղած էական տարբերից գծերից մէկը: Հետեւապէս մասամբ եւ սրանով կարելի է բացառել, թէ ինչու Դաստատանագրքի մէջ խստիւ շնորհանուում իրաւաբանական պարագանութիւնների այդ երկու միանգամայն տարբեր ձեւերը:

Ըստ երեւութիւն ժողովրդական բարբերուում վաշխի եւ տուած վերցնելը խխատ տարածուած սովորութիւն, որ Ախիթար գոշը այնքան մեծ ուշադրութեան է առնում այդ հարցը եւ կարծես ատիպուած է նաև հաշտել այդ երեւոյթի հետ ու ճանաչել նրա իրազութիւնը: Նա նոյն իսկ մասամբ ու մի աեսակ թոյլ է տալիս վաշխի հատուցումն, տարբերելով նրան տուկոսից: “Աերմամբ առնուլ զգլուխն եւ վաշխի լիցի հատուցումն հանգերձեալ”, կամ թէ “Արգւոց զկնի մահուան հարց մի լիցի զվաշխի հատուցանել, բայց միայն զգլուխն, (Ա, ԽԶ):

Աերջին պարբերութիւնից հետեւցնում
ենք, որ որդիք կարող են շվճարել այն վաշխը,
որը երեւի վճարում էր հայրը:

Թոյլատրելով ակամայից մեղմացուցիչ շա-
փով վաշխի հատուցումն, դատաստանագիրը
սական դրաւկանօրեն ընդգծում է, որ դրամա-
գլուխն անօբաժնի պիտի մնայ, միշտ սկզբնական
քանակը ներկայացնի ու բնաւ շմեծ անայ վաշխի
աւելացումով: “Ըստ թէ կար իցէ փօխառողին,
տացէ փոխառուին զնոյն գլուխն մնալ առ նուս
զնոյն չափն եւ այդ ըստ կարի լիցի:”

Գործածելով երկու բառ “վաշխ,” ու
“տոկոս,” Մինիթար գոշը նրանց տալիս է տար-
բեր իմաստ: Վաշխը լինելով զուտ ժաղովրդա-
կան սովորոյթ, որ արևմատացած էր փոխառու-
կան յարաբերութիւնների շրջանում, դատաս-
տանագիրը մասամբ թոյլատրելի է համարում
“կարող փօխառողին,” զատելով նրան միան-
գամայն դրամագիշխից: Խակ տոկոսը, որ զուտ
յունական բառ է, չոչօչ, հաւանականօրեն
մուել է հայերի մէջ յունական ազգեցու-
թեամբ: Թոյլատրելի համարուելով վաշխը,
պիտի ենթադրենք, որ ընդհակառակն դատաս-
տանագրքի իմաստի համաձայն տոկոսը միան-
գամայն արգելեալ էր, որովհետեւ ըստ երեւու-
թին տոկոսն աւելի ծանր էր, քան վաշխը: Ցո-
կոսը, վաշխի տիրող սովորութեան հակառակ,
նկատուում էր իբրեւ ստարամուտ եւ ունենալու
էր այն բոլոր վնասակար ու հակաքրիստոնէա-
կան յատկութիւնները, որոնց գէմ կուռում էին

թէ կանոնական յոգուածների հեղինակները¹ եւ
թէ բիւղանդական աշխարհիկ սրբնողիրները
Յուստինիանից յետոյ (Ekloga, Nicophorus Generalis, Prochiron, Epanagoge), երբ նրանք
արգելում էին տոկաների վրայ տոկոս (բարդ
տոկոս) վերցնելու սովորութիւնը։ Եւ պէտք է
ենթադրել, որ այս գէպքումն էլ Միսիթար
Գօշն, իւրացնելով տոկոս բառի իմաստը բիւ-
զանդականից, հասկանում էր, տոկոս ասելով.
Խոկապէս տոկոսի վրայ տոկոս վերցնել, այն ինչ
որ մենք ներկայումն հասկանում ենք վաշի
բառով։

V.

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐԻ ՀԱՅԻ:

Բացի այն նորմերից, որոնցով ըստ Հայոց
դատաստանագրքի կարդաւորում են գիւտերի
եւ պատերազմական աւարների միասն ձեռք
բերելու եւ բաժանելու յարարերութիւնները,
որոնց մասն խօսել ենք արգեն իւր տեղում,
Միսիթար Գօշը խմբագրել է նաև մի յատուկ
յոդուած, որ վերաբերում է այդ ինների ու ար-
տերի միասն մշակման ընկերակցական յարա-
բերութիւններին։ Այս յօդուածը բնորոշ է
նրանով, որ վերցուած է տիրող հայ սովորու-
թական իրաւունքից. “իրաւամբը զբաժանումն
արացէ ընդ ընկերին։ Խակ գող գտեալ ոք ի

1. Առաքելուկ. կանոն. 44. Կիկինակ. մոզ. 1. զլ. 17.
Տառապեան մոզ. զլ. 10. Լառուիկի զլ. 4. Կարմիր Սնի.
զլ. 5. Ա. Բարսովի կան. 14.

Նուսաւ, կը կի՞ն առուգանեսցի եւ ոչ չորեքի՞ն ըստ
օրինացն, դի յիւր վաստական եւ ոչ յստարին
անիրաւ է,, (լլ, գլ. ձիԱ): Պատաստանագիրքը
չի տալիս “ընկերուոր մասնաւորաց” բաժնանման
կանոններն ու պայմանները, այլ շեշտում է
միայն առաջական կերպով, որ դա լինելու է
“իրաւամբը”։ Երեւի սրանով նաև ուզում է
հասկացնել, որ ընկերութեան իւրաքանչիւր
մասնակիցը ստանալու է իւր անձնական ծա-
ռայութեան ու թափած աշխատանքի համեմատ,
եւ կամ վերջապէս այդ բաժնանման եղանակ-
ները կատարւում էին անդական սովորութների
համաձայն։ Այդ սովորութները խիստ տարբեր
էին երկրի զանազան մասերում, ուստի եւ
“իրաւամբը” բառով Պատաստանագրքի հե-
ղինակը վաւերացնում էր անդական սովորու-
թական նորմերը։ Այս վերջին ենթագրութիւննե
աւելի հիմք է ստանում հենց Մխիթար Գոշի
սեփական խօսքերից։ Պատաստանագրքի մէջ շեն
որոշուած ընկերութեան ձեւերը ու մասնակ-
ցողների ժոխագարձ յարաբերութիւնների պայ-
մանները։ Արա պատճառը բացատրում է իւրեւ
հեղինակը, խօսելով “այդեզործաց, ընկերուոր
մասնաւորաց, հարակշաց ու վարձկանաց, մա-
սին։ “յաղագս այգեզործաց եւ յայլոցդ
ճշգրտել զօրինակն ոչ կարեմ յաղագս զանա-
զան սովորութեանց գաւառաց եւ աշխարհաց-
րայց սակաւ ինչ նշանակ տացուք իրաւանց, զի
ըստ սովորութեան վճիռն այն հաստատուն առ
նուսա կացցէ”։”

VI.

Առաջին:

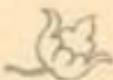
Եթիվմար կոշին յայտնի են նաեւ այս
ձեւի պարտաւորութիւնները: Դաստաստանա-
գրում այդ հարցի վերաբերեալ խմբա-
գրուած երկու յօդուածը վերցուած են մով-
սիսական օրէնքներից (Ելից, ԿԲ, 7—9 և
10—13): Դաստաստանագրքի հեղինակը զա-
նազանում է երկու տեսակ աւանդ, մէկն՝ ան-
վարձ, որ խկապէս աւանդ է բառին բուն նշա-
նակութեամբ, միւսը՝ վարձու, որ իրօք անձնա-
կան վարձման երեւոյժներից մէկն է, եւ դա-
տաստանագիրը անուանում է ունկու:

Աւանդ տուած իրերը պէտք է նոյնու-
թեամբ ու անփոփոխ իւր ժամանակին յեւա-
գարձուին սեփականատիրոջ: Այս պարտաւո-
րութիւնների զանցառութեան գէպքերում
աւ անդապահը պատասխանատու է առարկաների
ամբողջութեան համար, նոյելով, թէ նոքը որ-
քան յանցաւոր է աւանդ վերցրած իրերի
փշացման կամ կորուսի մէջ:

Աւանդի կամ պահեստի փշացման ու գո-
զացման դէպքում աւ անդապահը պարտաւոր է
երդումով հաստատել իր անմեզութիւնը, հա-
կառակ պարտագայում, եւ որ ոք ըմբռնի կրկին
տուզ անի կամ զի սուս երդուաւ եւ յայտ-
եղեւ, եւ կամ զի ոչ երդուեալ ցուցաւ սուս
լինել: իսկ միւսն՝ զի զրագրտող եղեւ սուս
(III, գլ. ԿԳ):

Աւանդապահը պատասխանառու չէ, երբ
նա գողերի զոհ է գարձել և կամ եթե տնային
անասուններից բազկացած աւանդը գիշատուած
է գաղաններից։ Ընդ սմբն նու պարտաւոր է
առաջին դեպքը ապացուցանել երգումով, իսկ
երկրորդ դեպքում՝ ածցէ նմա (սիրով) վկայ
ի գէշ անդր։ (II, զԼ. ԽՊ.)

Ա. Յ. Բ. Տ.

ՀՅԱԼՅԻՆ ՌԵՑԵՆԴՈՒՆ

- Ա. Գայկ մը եւարես Հ. Դ. Գ. Աւագանասիրութիւնը Ալբար Ալբարայոց դատաստամազրոյն: 1. Պիշտի և Անհաջող մին իրաւումքը : 2. Գոյէր, իրաւումք Հայոց: 1890: Էջ 85+59: Փր. 1.25
- Բ. Մէ առ զիշեան Հ. Գ. Ազգաբանութիւն ազնագրմէն Ցիցիանց: 1880: էջ 50: Փր. 1.—
- Գ. Տաշանան Հ. Յ., Ազնաբանզեղոս առ Գէորգայ աստրի նպահուպանին եւ ուսումնասիրութիւն Ազնաբանզեղոս զբոց: 1891: Էջ ԺԱ+159: Փր. 1.25
- Դ. Տաշանան Հ. Գ., Արևելքնան Հայք ի Պուրովինա: Թրգմ. Հ. Գ. Գալէմբանարևն: 1891: Էջ 79: Փր. 1.—
- Ե. Տաշանան Հ. Յ. Յ. Վ. Աւագանասիրութիւնը Սառնկարիատենայ Վարոց Աղնեսանդրի: 1892: Էջ Գ+272: Փր. 3.—
- Զ. Տը մշտ Ա. Ա. Գ. Փիտոն, Աւագանութիւն ի Փոքր Ասիա: Թրգմ. Հ. Յ. Վ. Վ. Աւաչնան: 1892: Էջ 82: Փր. 1.—
- Է. Մատոն Ն. Ամառնային ուղիւրութիւնից դէս ի Հայոց: Թրգմ. Ո. Ա. Վինան: 1892: 89: Փր. 1.25
- Ը. Գայրիկ Ա. Նոր ուն ազները Մովսիսի Խորենացույց: Հոռ. Ա.: Բ. Մ. Տ. Հ. Յ. Աւաչնան: 1893: Էջ Ժ+51: Փր. 1.—
- Թ. Գայկ մը եւարես Հ. Գ. Ա., Պատմութիւն Հայոց պրովինցիան: Հոռ. Ա. 1794—1860: (1 լրամանկարով) 1893: Էջ 232: Փր. 2.50
- Ժ. Կոմիրիս Փր. Ա., Մնանթիւնը զբոց Դաւթի Անյաղթի: Թրգմ. Կ. յան. Հ. Յ. Վ. Վ. Աւաչնան: 1893: Էջ Է+92: Փր. 1.25

- ԺԱ. Գովարիկեան Հ. Գ. Վ., Հայր յԵպիսաբեթունութիւն Դրամախումանիւ 1680—1779: (1 զինկատիպ.) 1893: Էջ Ժ+533: Ֆր. 4.50
- ԺԲ. Խոչ լա թիւմ Գյ., Զմանք Գյակ, Համեմատական ուսումնասիրութիւն: 1893: Էջ Ջ+78: Ֆր. 1.—
- ԺԳ. Տէր-Մովսիսինեան Փ., Հայ գրուական տունը: Թրգմ. Հ. Բ. Վ., Պիտկարկման: (6 տիսակ. 55 պատկ.) 1894: Էջ Բ+103: Ֆր. 2.—
- ԺԴ. Գարիկը Ա., Կորազոյ աղբեր Մովսիսի Խորենացոյ. Հոր. Բ. կամ Յանշուած: Թրգմ. Հ. Բ. Վ., Տաշեան: 1894: Տ⁰ Էջ Ժ+43: Ֆր. 1.—
- ԺԵ. Տաշեան Հ. Բ. Վ., Ուսումնասիրութիւնը հայերէն փոխառեալ բառից: Ա.՝ Հ. Հիւզման, Մեմական փոխառեալ բառեր հին հայերէնի մէջ: Բ.՝ Փորելման Ա., Եղանական փոխառեալ բառեր հայերէնի մէջ: Գ.՝ Հ. Հիւզման, Հայկական Շատուկ մեսուանը: 1894: Էջ Թ+145: Ֆր. 2.—
- ԺԶ. Տաշեան Հ. Բ. Վ., Մատենագրական Մանր Ուսումնասիրութիւնը. Մանր Ա: Ա-Զ, Նումերու, Պրոկր Դիմագոյնս, Խորովիկ. Գիրը Հերձուածոց. Պրոկր Աւ Սեկունդու: 1895: Էջ Ժ+296: Ֆր. 3.60
- ԺԸ. Տաշեան Հ. Բ. Վ., Հայկական աշխատասիրութիւնը հայագէտ Պ. Փէթթէրի, ամփոփուած և թօրգմ. ծանօթութեամբ: 1895: Էջ Թ+202: Ֆր. 2.50
- ԺԾ. Տիերեան Ա. Կ., Սեւ Ծովու ուսական սպերբը: 1895: Էջ 92: Ֆր. 2.—
- ԺՔ. Գովարիկեան Հ. Գ. Վ., Դրամախումանիւ Հայոց Մատրապերից կամ Նկարագիր Ներք Հայացադրի իւ զիր և ի պատկեր: 1896: Էջ Թ+352: Ֆր. 3.60
- Ի. Տաշեան Հ. Բ. Վ., «Վարդապետութիւն առարկոց» մանաւարական կանոնաց մատենանց. Թուլյ Յակոբայ առ Կողմատու և Կանոնը Թաղդէի: 1896: Էջ Թ+442: Ֆր. 6.—
- ԽՀ. Տումաշեան Վ., Մատու և Տիգրիսի աղբերաց սահմանները: Շատուկական և տնկագրական հե-

- ռազմութիւն: Թրգմ. Հ. Բ., Գիլկիկիան: 1896:
Էջ Է+62: Փր. 1.—
- Իր. Դարսի իշխան Ա., Արգարու զայցը Մովսէս Խորենացու Պատմութեան մէջ: Թրգմ. Հ. Գ., Վ. Մ.,
Մէնէմիշնան: 1897: Էջ ԺԲ+107: Փր. 1.50
- Իր. Ծովնակամամակ Հ. Ղ., Հայուղապութիւնը Նախ-
նեաց ուսմօքէնի վրայ: Անումանափրութիւնը Եւ
բաղուածները: Մասն Ա. Ռամեկորչն մատնագրու-
թիւնը: Տեսոր Ա: 1897: Էջ Է+272: Փր. 4.—
- Իր. Ծովնակամամակ Հ. Ղ., Հայուղապութիւնը Նախ-
նեաց ուսմօքէնի մէս: Տեսոր Ա: 1897: Էջ Ա-Ը:
273—522: Փր. 3.—
- Իր. Գեղաբեկ Հ. Ղ., Համառոտ ուստիթիւն Հայոց: Թրգմ.
Հ. Գր. Վ., Գալէմիքարեան: Յանձնուածք 1. Ամսէկ
Հոյոց կոտորածներու առթիւ լրու տեսած զորնորու:
2. Գալազմանագիրը Կաթողիկոսաց և Պատրիար-
քաց Հայոց: 1897: Էջ Ը+130: Փր. 1.50
- ԻԶ. Մէհմիշնամամակ Հ. Գ., Գիրը (կամ՝ յօդուած)
զքնու արուեստը: Յանձնուածք Գիրը կարգավու
արուեստը: 1898: Էջ Է+118: Փր. 1.25
- ԻՇ. Խուզաթ Է ամ Դ. Իր., Մ. Խորենացու Նորագոյն
ողբիւրների մասին ընտադրական ուսումնա-
սիրութիւնը: 1898: Էջ Է+53: Փր. 1.—
- ԻՇ. Տաշեամ Հ. Օ. Վ., Ավագը մը նայ Շնագրու-
թեան վրայ: Անումանափրութիւն Հայոց զըշու-
թեան արուեստին: (10 զնկատիպ սպառկներով:)
1898: Էջ ԺԲ+202: Փր. 2.50
- ԻՄ. Դաւոյշ Աշշեամ Յ., Փ. Բրւզմնդացի Եւ իր պատ-
մութեան խարդախուզը: Անութիւնն Ա. Խորե-
նացու ողբիւրների մասին: 1898: Էջ Թ+175
Փր. 2.50
- Լ. Մոկրեամ Լ., Հայնիշն բարբառախօսութիւն:
Թրգմ. Ի ուսմօքէնէ Հ. Գ., Վ., Մէնէմիշնան: 1899:
Էջ Է+26: Փր. —.50
- Լ. Հոռեամ Հ. Օ. Վ., Հայր ի Ջմիլսիրա և ի Ճքաւ-
կուրաց Հայոր Ա. Զիրունիս և Հայր. (պատկե-
րազմարք:) 1899: Էջ ԺԲ+369: Փր. 5.—

- լթ. Թռնեամ Հ. Յ. մ., Հայր ի Զմիւնիս և ի ըրդակայս : Հատոր Բ. Զմիւնիս պիճակին գլխաւոր բաղադրին և Հայր. (պատկերազարդ:) 1899: Էջ Ժ+161: Փր. 2.50
- լ.թ. Գովի ի ի եւամ Հ. Կ. մ., Հայր յԵղիսարեթուազրին Դրամսիրուանիր. Բ. Հար. 1780—1825: 1899: Էջ Է+554: Փր. 5.—
- լթ. Գուգանձեան Ա. Յ., Եւզուկիոյ Հայոց զաւուարարաւոր: 1899: Էջ Է+120: Փր. 1.—
- լթ. Կարսիկ Է. Ա., Հեթանոս Հայաստանի ութ մենաններն Ազաթանզեղոսի և Մ. Խորենացւոյ համեմատ: Թրգմ. Հ. Յ. մ. Տաշնան (Ի բարեկզով): 1899: Էջ 43: Փր. —.70
- լթ. Տաշեան Հ. Յ. մ., Ժողովածոյ տակաց Վարդանայ, ըստ Ն. Մատի, տնդեկատուութիւն և բազուածքներ: 1900: Էջ ԺԱ+193: Փր. 2.50
- լթ. Տաշեան Հ. Յ. մ., Մասնասազրական Մանր Ուսումնասիրութիւնը. (տես ԺԶ:) Մասն թ: Է-Ժ. Խիկար և ի իւր իմաստութիւնն, Ազագետոս և ի իւր Յորդերաւկանց առ Յուստինիանոս, Թղթակցութիւն Արգարու և Քրիստոսի ըստ Նորագիւտ արժանագրութեան Ծփնտոփ, և Գէորգայ Պիսիդեայ Վացօրեայր: 1901: Էջ ԺԲ+384: Փր. 4.50
- լթ. Տեր-Գողոսեամ Կիր., Նկառողութիւններ Փաւատոսի Պատմութեան վերաբերնալ: 1901: Էջ Հ+110: Փր. 1.50
- լթ. Վերակ Ս., Արարատը Ս. Գրոց մէջ: Թրգմ. Հ. Բ. Պիլէղիկեան: 1901: Էջ Ծ+77: Փր. 1.—
- Խ. Մանտաչեան Յովսէփ մ., Ասորիանանեայ և Պարսիկ մեսազիր արձանազրութիւնը կամ որմնը Նախրի-Ռեգարտու աշխարհին պատմութեան կը վերաբերին: 1901: Էջ 262: Փր. 4.50
- ԽԱ. Խուրամ եւամ Բովսէփ մ., Հայ ժողովրդական պիւցազնական վէսպը: 1903: Էջ Ը+72 Փր. 1.—
- ԽԲ. Մէնէկէվիշեան Հ. Գ. մ., Արդի լիզուազիանութիւնը: Հար Ա.: 1903: Էջ Ը+204: Փր. 3.—
- ԽԿ. Մարտիրոս Յով Յ., Հայ Բզնաշիր: Թրգմ. Հ. Բ. Աշտիկեան: 1903: Էջ 39: Փր. —.75

- Խար. Գեղջեկ Հ., Սկզբնառութիւնը Թիւզնեղնամ քանակաթիւմներու գրութնան (1 բարտէզով): Թրգմ. Հ. Գ. Գալուսկին: 1903: Էջ Է+83: Փր. 2.—
- Խար. Այսուհետեւ Բ. Պ., Ժովիք, Ժովիք-Ցուրը և Համբ-Ալպը, պատմական և տեղագրական ուսումնափրութիւն: 1904: Էջ Ը+117: Փր. 1.50
- Խար. Այսուհետեւ Բ. Պ., Կորու Յովնաննելու Պատմաքար: պատմագրական և բանափրական ուսումնափրութիւն: 1904: Էջ Ժ+227: Փր. 3.50
- Խար. Գեղջեկ Արքան Հ., Նորատ մց նայ. լիզուիք պատմութեան: Թրգմ. Հ. Գ. Գալուսկին: 1904: Էջ Ը+87: Փր. 1.25
- Խար. Տէր-Մկրտչեան Գ. Ի., Ամառեան Հ. Յ., Շնուռապութիւն Եղնայ նորագիւռ ձեռագրին: 1904: Էջ Ը+105: Փր. 1.50
- Խար. Գովինիկեան Հ. Գ. Պ., Հայր յԱղիսարնթուպովիս: Գ. Հար. 1825-1904: Էջ Ժ+658: Փր. 7.—
- Ժ. Շտուկը Մ., Հայաստան, Քրդաստան և արեւմտեան Պարակաստան բարելարկութեան-տարեստանեայ սեպագրիք նամամայ: Թրգմ. Հ. Պ. Պիլցիկին: 1904: Էջ Է+222: Փր. 3.—
- Ժ. Խուլիթիւն Գ. Ա., Հայ Արշակունիքը ըստ Մովս. Խորենացւոյ, կամ Նոր ուսումնափրութիւններ Մովս. Խորենացւոյ մասին: Թրգմ. Արակե, Ս. Արմենեանց: 1906: Էջ Ը+124: Փր. 1.50
- Ժ. Գեղջեկ Արքան Հ., Հայնըն աւ զբացի լազունչըրը: Թրգմ. Հ. Պ. Պիլցիկին: 1907: Էջ ԺԱ+257: Փր. 5.—
- Ժ. Հինոյշման Հ., Հըն Հայոց անդամները: Թրգմ. Հ. Պ. Պիլցիկին: 1907: Էջ ԺԶ+443: Փր. 7.—
- Ժ. Գեղջեկ Արքան Հ., Հին Հայնընից ցուցական զերանունները: Թրգմ. Հ. Պ. Պիլցիկին: 1907: Էջ Ը+90: Փր. 2.—
- Ժ. Գույկմարք Հ. Պ., Կնճապատկան գերանունները: Թրգմ. Արքան Արքապատկանի Ամրաֆենուն և ժամանակին նայ կաթողիկոսայր: 1908: Էջ ԺՖ+433: Փր. 5.—

- Ժ. Անտելման Հ., Հայերէն նոր բանիր նորագիւռ
Մասցորդաց զրցմէց: 1908: Էջ 38: Ֆր. — 60
- Ժ. Կյանէն և բնակ Բ. Փ. Վ., Խղչէն, բնական ու-
սումնագրութիւն: 1909: Էջ իլ+458: Ֆր. 7.—
- Ժ. Ակի Շետի Հ., Ե. Տիմոֆէէս Կուզ Յայ մա-
տենագրութեան մէջ: Էջ 1—60: Բ. Անտելմա-
ն Հ., Հայերէն նոր բանիր Ցիմոֆէէս Կուզի
Հայացութեան մէջ: 1909: Էջ 61—106: Ֆր. 1.50
- Ժ. Ակի Շետի Հ., Ե. Տիմոֆէէս Կուզ Յայ մա-
տենագրութեան մէջ: 1909: Էջ օր+87: Ֆր. 1.—
- Դ. Ակի Անդրէն Հ., Կիւրին Կայտովիկոս Վահաց:
1910: Էջ իլ+315: Ֆր. 5.—
- Ե. Մահմետի Հ., Գ. Փ. Վ., Հայերէն լիզուի
ուղղագրութեան բազիրը: 1910: Էջ 73: Ֆր. 1.—
- Ի. Կիւտի և բար Ա., Քիւզանդին և Կարսկաստան
և անոնց պիտուազիոնական ու ազգային իրաւու-
կան յարաքերութիւնները Եվրոպինաու ժամա-
նակ: Թրզմ. Հ. Համբարձուն: 1911: Էջ 1+162:
Ֆր. 2.50
- Խ. Ստելլա և յի ուն Խ., Միհիթար Գօշի Դատա-
տանագիրը ու Յիւ Հայոց բաղադրացիական իրա-
ւունքը: 1911: Էջ օր+344: Ֆր. 5.—
- Խ. Ստելլա և յի ուն Խ., Պուրականունի Հայերը, Կրանց
անցնուր, Ներկան ու առաջան: Ա. 1911: Ֆր. 1.50

ՀԵՂԻՆԵԿԻՆ ԱԽԲԻՑ ԿՈՐԴԵՐԻ

Հայոց իրաւունքը աւ նրա հետազոտութեան մեջը, ԱԶԳՈՒԹՅՈՒՆԻՉՆ ՀԼԱՎԵԼՈ, Կիբր ԺՌ (1904),
էջ 5—32:

Արեան վրէժ և փրկանք . Անդ. Ժ (1903), էջ 269—303:
Արևանց մասը աւ գնանքի ամսանութիւն . Անդ. Ժ (1905), էջ 40—83:

Հայ ընտանեկան պաշտոնութեանը . Անդ. Ժ, էջ 203—34,
Ժկ . էջ 112—130, ԺՌ, էջ 156—174:

Հայոց ժառանգութեան իրաւունքը . Անդ. (1907), էջ
68—80, ԺՌ, էջ 117—128:

Մայրական-դրապւնքը . Անդ. ԺՌ (1908), էջ 126—141,
1910, էջ 35—58:

Հայ նույնագույն պերապաններ . ԱՐԵՎՈՒՑ, 1908,
էջ 172—182, 263—275, 396—407:

